
इस पुस्तकके मिलनेके ठिकाने ।

पी. एल. जे. मेनेजर.

देशहितैषीपुस्तकालय मुम्बई

पो. गिरगांव

पण्डित ज्येष्ठाराम मुकुन्दजीपुस्तकालय

ठि. कालिकादेवीरोड नं. ३५३ मुम्बई

प्रस्तावना ।

इह खलु पण्डितरत्नमण्डिते निखिलेऽपि भारतवर्षे सिद्धान्तकौमुदीप्रभृत्य-
ृति व्याकरणानि मुद्रितानि परं तेषामतीव दुरूहत्वात्सारस्वतप्रभृतीनाम
स्याम तेषु सुकुमारमतिकुमाराणां विदुषां च प्रवृत्तिर्भवति, अतस्तेषामना-
सेन यत्किञ्चिद् व्याकरणपदार्थज्ञानप्रबोधाय कौमारमित्यपरनाम्ना प्रसिद्धं
ीमद्भावसेनत्रैविद्यदेवविरचितं रूपमालासहितं शर्ववर्माचार्यविरचितं कातन्त्रा
ख्यव्याकरणमेव वर्तते। तच्च प्राचीनतरमत एव बहुप्रशस्तिदेशेषु कुमारा
सिद्धो वर्णसमाम्नाय इत्यस्य व्याकरणस्य प्रथमादिसूत्रमद्यापि पठन्ति पाठयन्ति
च गुरवः। रूपमालामहिमानमिदमतीव दुष्प्राप्यं परन्तु पुण्यपत्तनस्थराजकीय
पुस्तकालयात्प्राप्तम्। तच्च श्रवणबेल्गुलग्रामस्थजयरायनामद्वारा न्यूनाधिक
दोषपरिहाराय श्रीमद्ब्रह्मसूरिशास्त्रिणा दृष्टिगोचरमपि कारितम्। किञ्चास्य
शोधनमप्येतद्ग्रन्थस्थनियमानुसारेण कृतं। यथा 'विरामे वा" इति सूत्रेण
पदान्ते वर्तमानस्य मकारस्यानुस्वारविधिः। देवं। देवम्। न दृश्यतेऽयमितर-
व्याकरणेषु। नवव्याकरणापेक्षया अस्य क्रमोऽपि भिन्नः यथा सर्वत्र शतृ
प्रत्ययः अत्र तु शन्तृङ् प्रत्यय एव भिन्नैव रीतिः। किञ्च कुमाराणां स्पष्टप्रति
पत्तये पृथक्पदं पदान्तरेण सह सन्धिनियमोऽपि नादृतः। यद्यप्यस्य पुस्तकस्य
प्रत्यन्तराभावाल्लेखनीदोषाद्वा यत्र कुत्रापि स्खलितं तच्च शोधनपत्रे सम्यक्
तया निवेशितं तथाप्येतद्ग्रन्थमुद्रणे प्रयत्नमधिगतस्यापि मम मतिमान्द्याद्दृष्टि
दोषात्प्रमादाद्वा समुत्पन्नानल्पानप्यवद्यानुपेक्ष्य गुणैकपक्षपातिनो निर्मत्सरा
विद्वांसस्तोषमेष्यन्ति, निष्पक्षपाततयाऽस्य योग्यतामवलोक्य स्वकीयपाठ
शालासु प्रवृत्तिं नेष्यन्ति भविष्यन्ति च परमेश्वरानुग्रहाद्गफलममाहिता इति
शमाशास्ते।

विदुषां मनुचरो—
रैढ़ (रायकनाल)

ाषाढ कृष्णैकादशी
० सं० १९९२

लल्लुरामात्मजो जीवरामशास्त्री

ते । तट्ठकारेण । तड्डीनम् । तड्ढौकते । तण्णकारेण ॥ तत् शेते । तत् शयनम् । इति स्थिते ॥

च शे ॥ ७८ ॥ पदान्तस्तकारश्चकारमापद्यते शकारे परे ॥

श्लोकौ ।

चशे व्यर्थमिदं सूत्रं यदुक्तं शर्ववर्मणा ।
तस्योत्तरपदं ब्रूहि यदि वेत्सि कलापकम् ॥ १ ॥
मूढधीस्त्वं न जानासि छत्वं किल विभाषया ।
अच्छत्वपक्षे वचनं नूनं चशे व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

तच्शेते । तच्शयनम् ॥ कुङ् आस्ते । सुगण् अत्र । पचन् इह । कृपन् आस्ते । इति स्थिते ।

अन्त्यात्पूर्व उपधा ॥ ७९ ॥ धातुलिङ्गयोरन्त्यवर्णात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञो भवति ।

ङणना ह्रस्वोपधाः स्वरे द्विः ॥ ८० ॥ ह्रस्वोपधाः पदान्ता ङणनाः स्वरे परे द्विर्भवन्ति । कुङ्ङास्ते । सुगण्णत्र । पचन्निह । कृपन्नास्ते । अत्र रषृवर्णेभ्य इत्यादिना णत्वे प्राप्ते (असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे) अन्तरङ्गे कार्य्ये कृते सति बहिरङ्गं कार्य्यमसिद्धं भवति । इति णत्वे सति द्वित्वनिषेधः । पूर्वं णत्वे कृते पश्चाद्द्वित्वे प्राप्ते सति । सकृद्बाधितो विधिर्बाधित एवासत्पुरुषवत् ॥ भवान् चरति । भवान् छादयति । इति स्थिते ।

नोऽन्तश्चछयोः शकारमनुस्वारपूर्वम् ॥ ८१ ॥ पदान्तो नकारश्चछयोः परयोः शकारमापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भवांश्चरति । भवांश्छादयति ॥ भवान् टीकते । भवान् ठकारेण । इति स्थिते ।

टठयोः षकारम् ॥ ८२ ॥ पदान्तो नकारः टठयोः परयोः षकारमापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भवांष्टीकते । भवांष्ठकारेण ॥ भवान् तरति । भवान् थुडति । इति स्थिते ।

तथयोः सकारम् ॥ ८३ ॥ पदान्तो नकारस्तथयोः परयोः सकारमापद्यतेऽनुस्वारपूर्वम् । भवांस्तरति । भवांस्थुडति ॥ नॄन् पाहि । इति स्थिते ।

नॄनः पे वा ॥ ८४ ॥ नॄन्शब्दस्य पदान्तो नकारोऽनुस्वारपूर्वं सकारं वाऽऽपद्यते । नॄंस्पाहि । नॄन्पाहि ॥

प्रशानः शादीन् ॥ ८५ ॥ प्रशानो नकारः शादीन् प्राप्नोति । प्रशान् चरति । प्रशान्छादयति । प्रशान्टीकते । प्रशान्ठकारेण । प्रशान् तरति । प्रशान् थुडति ॥ भवान् लुनाति । भवान् लिखति इति स्थिते ।

ले लम् ॥ ८६ ॥ पदान्तो नकारो लकारमापद्यते लकारे परे ।

अनुस्वारहीनम् ॥ ८७ ॥ अधिकारस्येष्टत्वात् शकारादीना हीनत्वादनुस्वारो नास्ति । भवाल्लुनाति । भवाल्लिखति ॥ भवान् जयति । भवान् झपयति । भवान् ञकारेण । भवान् शेते इति स्थिते ।

जझञशकारेषु ञकारम् ॥८८॥ पदान्तो नकारो जझञशकारेषु परेषु ञकारमापद्यते । भवाञ्जयति । भवाञ्झपयति । भवाञ्ञकारेण । भवाञ्शेते ॥ कुर्वन् शूर । उभयविकल्पे त्रैरूप्यम् । इति स्थिते ।

शि न्चौ वा ॥८९॥ पदान्तो नकारो न्चौ वा प्राप्नोति शकारे परे । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ । इति पञ्चमं स्यात् । कुर्वञ्छूर कुर्वञ्छूर कुर्वञ्शूर ॥ भवान् डीनः । भवान् ढौकते । भवान् णकारेण । इति स्थिते ।

डढणेषु णम् ॥९०॥ अत्र वा स्मर्यते । पदान्तो नकारो णकारमापद्यते डढणेषु परतः । भवाण्डीनः । भवाण्ढौकते । भवाण्णकारेण ॥ त्वम् लुनासि । त्वम् रमसे । त्वम् यासि । त्वम् वससि । इति स्थिते ।

मोऽनुस्वारं व्यञ्जने ॥ ९१ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते व्यञ्जने परे । त्वं लुनासि । त्वं रमसे । त्वं यासि । त्वं वससि ।

(सम्राट् सञ्ज्ञायाम्)। सम्पूर्वात् राजतेश्च क्विप्यनुस्वाराभावो निपात्यते। स राजते सम्राट् ॥

विरामे वा ॥ ९२ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते न वा विरामे। देवाना। देवानाम्। पुरुषाणा। पुरुषाणाम्। देव। देवम् ॥ त्वम् करोषि। त्वम् चरसि। त्वम् टीकसे। त्वम् तरसि। त्वम् पचसि। इति स्थिते।

वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥ ९३ ॥ पदान्तो मकारो वर्गे परे तद्वर्गपञ्चममापद्यते न वा। त्वङ्करोषि। त्वं करोषि। त्वञ्चरसि। त्वं चरसि। त्वण्टीकसे। त्वं टीकसे। त्वन्तरसि। त्वं तरसि। त्वम्पचसि। त्वं पचसि ॥ त्वम् यासि। त्वम् वरसि। त्वम् लोकसे। इति स्थिते।

यवलेषु वा ॥ ९४ ॥ पदान्तो मकारः पररूपमापद्यते वा यवलेषु परतः। त्वय्यासि। त्वं यासि। त्वव्वरसि। त्वं वरसि। त्वल्लोकसे। त्वं लोकसे ॥

इति व्यञ्जनसन्धिः।

अथ विसर्जनीयसन्धिरुच्यते।

कः चरति। कः छादयति। इति स्थिते।

विसर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥९५॥ चे वा छे वा परे विसर्जनीयः शमापद्यते। कश्चरति। कश्छादयति। इति सिद्धम् ॥ कः टीकते। कः ठकारेण। इति स्थिते।

टे ठे वा षम् ॥९६॥ टे वा ठे वा परे विसर्जनीयः षकारमापद्यते। कष्टीकते। कष्ठकारेण ॥ कः तरति। कः थुडति। इति स्थिते।

ते थे वा सम् ॥९७॥ ते वा थे वा परे विसर्जनीयः समापद्यते। कस्तरति। कस्थुडति ॥ कः करोति। कः खनति। इति द्वि स्थिते।

कखयोर्जिह्वामूलीयं न वा ॥ ९८ ॥ कखयोः परयो-र्विसर्जनीयो जिह्वामूलीयमापद्यते न वा ।

जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ च ॥९९॥ जिह्वामूलीयमुप-ध्मानीय च परं वर्णं नयेत् । क ᳵकरोति । क करोति । क ᳵखनति । क खनति ॥ क पचति । क फलति । इति स्थिते ।

पफयोरुपध्मानीय न वा ॥ १०० ॥ पफयो परयोर्वि-सर्जनीय उपध्मानीयमापद्यते न वा । क ᳶपचति । क पचति । क ᳶफलति क फलति ॥ क सुशावित्याचष्टे । क ट्यावित्याचष्टे । पुरुप त्सरुः । यत क्षम । तत प्साति । इति स्थिते ।

न शादीन् शपसस्थे ॥ १०१ ॥ विसर्जनीय शादीन् न प्राप्नोति शपसस्थे निमित्ते परे ॥ क श्च्योतति । क ष्ठीवति । क स्नौति । इति स्थिते ।

अघोषस्थेषु शपसेषु वा लोपम् ॥१०२॥ अघोषस्थे-षु शपसेषु परतो विसर्जनीयो लोपमापद्यते वा । उभयविकल्पे त्रिरू-पम् । कश्श्च्योतति । कश्श्च्योतति । क श्च्योतति । कष्ठीवति । कष्ष्ठीवति । क ष्ठीवति । कस्नौति । कस्स्नौति । क स्नौति ॥ क शेते । क प-ण्डे । क साधु । इति स्थिते ।

शे षे से वा वा पररूपम् ॥ १०३ ॥ शे वा षे वा से वा परे विसर्जनीय पररूपमापद्यते न वा । कश्शेते । क शेते । कष्षण्डे । क षण्डे । कस्साधु । क साधु ॥ क अर्थ । क अत्र । इति स्थिते ।

उमकारयोर्मध्ये ॥ १०४ ॥ द्वयोरकारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । कोऽर्थ । कोऽत्र ॥ क गच्छति । क धावति । इति स्थिते ।

अघोषवतोश्च ॥ १०५ ॥ अकारघोषवतोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । कोगच्छति । कोधावति ॥ क इह । क उपरि । क एष । इति स्थिते ।

अपरो लोप्योऽन्यस्वरे य वा ॥ १०६ ॥ अकारात्परो

विसर्जनीयो लोप्यो भवति य वाऽऽपद्यते अन्यस्वरे परे। वाशब्दोऽत्र समुच्चयार्थ । न च विकल्पार्थे ॥

न विसर्जनीयलोपे पुन सन्धिः ॥१०७॥ विसर्जनीयलोपे कृते पुन सन्धिर्न भवति । क इह । कयिह । क उपरि । कयुपरि । क एष । कयेष ॥ देवा आहु । भो अत्र । इति स्थिते ।

आभोभ्यामेवमेव स्वरे ॥ १०८ ॥ आकारभोशब्दाभ्या परो विसर्जनीय एवमेव भवति य वाऽऽपद्यते स्वरे परे । देवा आहु । देवायाहु । भो अत्र । भोयत्र ॥ भगो अत्र । अघो अत्र । इति स्थिते ।

भगोअघोभ्या वा ॥१०९॥ भगोअघोभ्या विसर्जनीय एवमेव भवति य वाऽऽपद्यते स्वरे परे । भगो अत्र । भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र ॥ देवा गता । भो यासि । भगो व्रज । अघो यज । इति स्थिते ।

घोषवति लोपम् ॥ ११० ॥ आकारभोशब्दाभ्या परो विसर्जनीयो लोपमापद्यते घोषवति परे । देवागता । भोयासि । भगोव्रज । अघोयज ॥ लोपग्रहण यत्वेति निवृत्त्यर्थम् ॥ सुपि । सुतु । इति स्थिते ।

नामिपरो रम् ॥ १११ ॥ नामिन परो विसर्जनीयो रमापद्यते निरपेक्ष । ईरर्थं वचनम् ।

इरुरोरीरूरौ ॥११२॥ अत्र धातोरिरुरोरीरूरौ भवत । विरामे व्यञ्जनादौ च । रेफस्योर्विसर्जनीय । सुपी सुतू ॥ अग्नि गच्छति । अग्नि अत्र । रवि गच्छति । रवि अत्र । मुनि आयाति । मुनि गच्छति । पटु वदति । पटु अत्र । इति स्थिते ।

घोषवत्स्वरेषु ॥ ११३ ॥ नामिन परो विसर्जनीयो रमाऽ

---

१ नतद पादपूर्ण चेत् तदा विसर्जनीयलोपे पुनस्सन्धिकार्यं यथा न भवति पादपूर्णत्वम् ॥ श्लोक । सैषदाशरथीराम सैषराजा युधिष्ठिर ॥ सैषकर्णो महात्यागी सैष पार्थो धनुर्धर ॥ (२) लोपग्रहण एवमेवातिनिवृत्त्यर्थम् ।

पद्यते घोषवत्स्वरेषु । अग्निर्गच्छति । अग्निरत्र । रविर्गच्छति । रवि-रत्र । मुनिरायाति । मुनिर्गच्छति । पटुर्नटति । पटुरत्र ॥ पित याहि । पित अत्र । पुन गच्छति । पुन अत्र । इति स्थिते ।

रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ ११४ ॥ रेफप्रकृतिर्विसर्जनीयो नामिपरोऽप्यनामिपरोऽपि रमापद्यते घोषवत्स्वरेषु परत । पितर्याहि । पितरत्र । पुनर्गच्छति । पुनरत्र ॥ अह गण । अह अत्र । अह जयति । अह आयाति । अह हसति । अह अपि । इति स्थिते ।

अह्नोऽरेफे ॥ ११५ ॥ अह्नो विसर्जनीयो रमापद्यते अरेफे घोषवति च स्वरे परे । अहर्गण । अहरत्र । अहर्जयति । अहरायाति । अहर्हसति । अहरपि । रेफे तु अहोरात्रे । अहोरात्रम् । अहोरूपम् ॥ अह भ्याम् । अह भि । इति स्थिते ॥

न स्यादिभे ॥ ११६ ॥ अह्नो विसर्जनीयो न रमापद्यते स्यादिभे परे । अहोभ्याम् । अहोभि । स्यादिभे इति किम् । अहर्भुक्ति । अहर्भवति ॥ अह पति । इति स्थिते ।

अहरादीना पत्यादिषु ॥ ११७ ॥ अहरादीना विसर्जनीयो वा रमापद्यते पत्यादिषु परत । अहर्पति । अह पति । इत्यादि ॥ एष करोति । स गच्छति । इति स्थिते ।

एषसपरो व्यञ्जने लोप्यः ॥ ११८ ॥ एषसाभ्याम् परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति व्यञ्जने परे । एष करोति । स गच्छति ॥ अग्नि रथेन । पुन रात्रि । इति स्थिते ।

रो रे लोप स्वरश्च पूर्वो दीर्घ ॥११९॥ रे परे रो लोपमापद्यते पूर्वस्वरश्च दीर्घो भवति । अग्नीरथेन । पुनारात्रि ॥ वट छाया । कनि छन्द । तनु छवि । इति स्थिते ।

द्विर्भाव स्वरपरच्छकार ॥ १२० ॥ स्वरात्परश्छकारो द्विर्भावमापद्यते ।

अघोषे प्रथमः ॥ १२१ ॥ अघोषे परे धुटा प्रथमो भवति ।

आमन्त्रणे च ॥ १३२ ॥ दूरस्थानामभिमुखीकरणमामन्त्रणम् । तत्र प्रथमाविभक्तिर्भवति ।

आमन्त्रणे सिः सम्बुद्धिः ॥१३३॥ आमन्त्रणार्थे विहित सि सम्बुद्धिसंज्ञो भवति ॥

ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्यःसिर्लोपम् ॥ १३४ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्य परः सम्बुद्धिसंज्ञक सिर्लोपमापद्यते । कैश्चिदामन्त्रणाभिव्यक्तये अहो हे भो शब्दाः प्राक्प्रयुज्यन्ते । हे पुरुष । द्विवचनबहुवचनयोः पूर्ववत् । हे पुरुषौ । हे पुरुषा । तथैव कर्मविवक्षायाम् ॥

शेषाः कर्मकरणसम्प्रदानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु ॥ १३५ ॥ शेषा द्वितीयाद्या पदविभक्तय कर्मादिषु षट्सु कारकेषु यथासख्य भवन्ति । इति कर्मणि द्वितीया । पुरुष अम् इति स्थिते ।

अकारे लोपम् ॥ १३६ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो लोपमापद्यते सामान्ये अकारे परे । पुरुषम् । द्विवचने सन्धि । पुरुषौ । बहुत्वे पुरुष अस् इति स्थिते ।

शसि सस्य च न ॥ १३७ ॥ शसि परे लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घमापद्यते सस्य च नो भवति । पुन सवर्णे दीर्घ । पुरुषान् । तथैव करणविवक्षायाम् ॥ शेषा कर्मेत्यादिना करणे तृतीया । पुरुष टा इति स्थिते ।

इन टा ॥ १३८ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परष्टा इनो भवति । सन्धि ।

रषृवर्णेभ्यो नो णमनन्त्य स्वरह्यवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि ॥ १३९ ॥ रेफषकारऋवर्णेभ्य परोऽनन्त्यो नकार णमापद्यते स्वरह्यवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि शब्दान्तरेऽपि । स्वरान्तरस्तावत् । पुरुषेण । द्विवचने ।

अकारो दीर्घं घोषवति ॥ १४० ॥ लिङ्गान्तोऽकारो

दीर्घमापद्यते घोषवति परे । पुरुषाभ्याम् । बहुत्वे ।

भिसैस्वा ॥ १४१ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो भिस् ऐस् वा भवति । सन्धि । पुरुषै । तथैव सम्प्रदानविवक्षायाम् । शेषा कर्म्मेत्यादिना सम्प्रदाने चतुर्थी ।

ङेर्यः ॥ १४२ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो ङेयो भवति । घोषवति दीर्घ । पुरुषाय । द्वित्वे पूर्ववत् । पुरुषाभ्याम् । बहुत्वे ।

*** धुड् व्यञ्जनमनन्तस्थानुनासिकाम् ॥ ७९ ॥**

अन्तस्थानुनासिकवर्जित व्यञ्जन धुट्सञ्ज्ञ भवति । क ख ग घ । च छ ज झ । ट ठ ड ढ । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स ह इति ।

धुटि बहुत्वे त्वे ॥ १४३ ॥ लिङ्गान्तोऽकार ए भवति बहुत्वे धुटि परे । पुरुषेभ्य । तथैव अपादानविवक्षाया शेषा कर्म्मेत्यादिना अपादाने पञ्चमी ।

ङसिरात् ॥ १४४ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो ङसिराद्भवति । पुरुषात् । द्वित्वबहुत्वयो पूर्ववत् । दीर्घोच्चारण किमर्थम् । अकारे लोपे प्राप्ते सति तन्निमित्तम् । पुरुषाभ्या पुरुषेभ्य । तथैव स्वाम्यादिविवक्षाया शेषा कर्म्मेत्यादिना स्वाम्यादौ षष्ठी ।

ङस् स्य ॥ १४५ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो ङस् स्यो भवति । पुरुषस्य । द्वित्वे धुटि बहुत्वे त्वे इति वर्त्तते ।

ओसि च ॥१४६॥ लिङ्गान्तोऽकार ए भवति ओसि च परे । सन्धि । एअय् । रेफसोर्विसर्जनीय । पुरुषयो । बहुत्वे पुरुष आम् इति स्थिते । ह्रस्वनदीश्रद्धाभ्य इति वर्त्तते ।

आमि च नुः ॥ १४७ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धाशब्देभ्य परो नुरागमो भवति आमि परे ।

तृतीयादौ तु परादिः ॥१४८॥ उदनुबन्ध आगम परादिर्भवति तृतीयादौ विभक्तौ ।

दीर्घमामिसनौ ॥ १४९ ॥ ह्रस्वान्त लिङ्ग दीर्घमाप-

यते सनामामिपरे । रषृवर्णेत्यादिना णत्व घोषवति दीर्घे । पुरुषाणाम् । तथैव अधिकरणे सप्तमी । अनुबन्धलोप । सन्धि । पुरुषे । द्विवच पूर्ववत् । पुरुषयो । बहुत्वे घुटि एत्व च ।

नामिकरपरः प्रत्ययविकारागमस्थः सिः षं नुविसर्जनीयषान्तरोऽपि ॥ १५० ॥ नामिकरेभ्य प्रत्ययविकारागमस्य सि षमापद्यते नुविसर्जनीयषान्तरोऽपि । पुरुषेषु । नीनक पुरुष, पुरुषौ, पुरुषा । हेपुरुष, हेपुरुषौ, हे पुरुषा । पुरुषम्, पुरुषौ, पुरुषान् । पुरुषेण, पुरुषाभ्याम्, पुरुषै । पुरुषाय, पुरुषाभ्याम् पुरुषेभ्य । पुरुषात्, पुरुषाभ्याम् पुरुषेभ्य । पुरुषस्य पुरुषयो पुरुषाणाम् । पुरुषे, पुरुषयो, पुरुषेषु ॥ एव मे वीर वेद वृक्ष स सागर स्तम्भ बाण मृग दन्त राजव मास पक्ष शिन शैल गुल्मक ग्रा गण्ड नट पाट नाग शङ्कर घट पदान्य ॥

पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥ १५१ ॥ पूर्वपरयोरि कोऽर्थे । प्रकृतिविभक्त्योरित्यर्थ । प्रकृतय का । वृक्षादिशब्दा भूप्रभृतयो धातवश्च प्रकृतयो भवन्ति । विभक्तय का । स्यादिस्त्यादि श्च । तयो प्रकृतिविभक्त्यो अर्थोपलब्धौ सत्या समुदायस्य पदसज्ञा भ वति । एव विभक्त्यन्ताना सर्वत्र पदसज्ञा भवन्ति । सर्वशब्दस्य कचि द्विशेष । सर्व सर्वौ । जसि सर्वनाम्न इति वर्तते ।

जं सर्व इः ॥१५२॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो जस् सर्व भवति । सर्वे । हे सर्व हे सर्वौ हे सर्वे । सर्व सर्वौ सर्वान् । सर्वेण सर्वाभ्या सर्वै ॥ ङयि ।

स्मै सर्वनाम्नः ॥ १५३ ॥ आकारान्तात्सर्वनाम्न परो ङे भवति । सर्वस्मै सर्वाभ्या सर्वेभ्य ॥ ङसा ।

ङसि स्मात् ॥१५४॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो ङसि स्मा भवति । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्य । सर्वस्य सर्वयो ।

---

१ जस् शब्दस्य प्रथमैकवचनम् ।

सुरामि सर्वतः ॥ १५५ ॥ सर्वनाम्न पर सुरागमो भवत्यामि परे । धुटि एत्वम् । नामिकरपरेत्यादिना पत्वम् । सर्वेषाम् । ङौ ।

ङिः स्मिन् ॥ १५६ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो ङि स्मिन् भवति । सर्वस्मिन् । सर्वयो । सर्वेषु ॥ नीतक । सर्व सर्वा सर्वे । हे सर्व हे सर्वा हे सर्वे । सर्वम् सर्वौ सर्वान् । सर्वेण सर्वाभ्याम् सर्वे । सर्वस्मै सर्वाभ्याम् सर्वेभ्य । सर्वस्मात् सर्वाभ्याम् सर्वेभ्य । सर्वस्य सर्वयो सर्वेषाम् । सर्वस्मिन सर्वयो सर्वेषु । कि तत्सर्वनाम । सर्व विश्व उभ उभय अन्य अन्यतर इतर इतम कतर कतम यतर यतम ततर ततम एकतर एकतम एते डतरडतमप्रत्ययान्ता । वृत् । त्व नेम सम सिम पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर । वृत् । त्यद् तद् यद् अदस् इदम् एतद् किम् एक द्वि । वृत् । युष्मद् अस्मद् भवत् इति सर्वाणि । अल्पशब्दस्य तु भेद । अल्प अल्पौ । जसि ।

अल्पादेर्वा ॥ १५७ ॥ अल्पादेर्गणात्परो जस् सर्व इर्भवति वा । अल्पे अल्पा । अन्यत्र पुरुषशब्दवत् । कोऽल्पादिर्गण । अल्प प्रथम चरम त्रितय द्वितय द्वय त्रय एते तयअयप्रत्ययान्ता । कतिपय नेम अर्द्ध पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर । वृत् । इति अल्पादि । पूर्वशब्दस्य तु भेद । पूर्व पूर्वौ पूर्वे पूर्वा । हे पूर्व हे पूर्वौ हे पूर्वे हे पूर्वा । पूर्वम् पूर्वौ पूर्वान् । पूर्वेण पूर्वाभ्याम् पूर्वै । पूर्वस्मै पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्य । ङसिङ्यो ।

विभाष्येते पूर्वादेः ॥ १५८ ॥ पूर्वादेर्गणात्परयोर्ङसिङ्यो स्मात्स्मिनौ विभाष्येते । पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वाभ्याम् पूर्वेभ्य । पूर्वस्य पूर्वयो पूर्वेषाम् । ङौ तथैव विकल्प । पूर्वस्मिन् पूर्वे पूर्वयो पूर्वेषु । क पूर्वादि । प्रागेवोक्त । इत्यकारान्ता । आकारान्त पुल्लिङ्ग क्षीरपाशब्द । तत स्याद्युत्पत्ति । सौ । क्षीरपा । क्षीरपौ

१ रामासियातका श्च्छन्द इति ॥ २ ' इति स्मात् ' इ स्मिन् ' इति सूत्रद्वयमुक्तम् ॥

क्षीरपा । सम्बुद्धावविशेषः । क्षीरपाम् क्षीरपौ । शसादौ तु विशेषः ।

पञ्चादौ घुट् ॥ १५९ ॥ स्यादीनामाद्यौ पञ्चवचनानि घुट्संज्ञानि भवन्ति ।

आधातोरघुट्स्वरे ॥ १६० ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अघुट्स्वरे परे । धातोरिति किम् । शन्तृङ्न्तकिवन्तौ धातुत्वं न त्यजतः । इत्येतदुपलक्षणम् । उपलक्षणं किं । स्वस्य स्वसदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षणम् । तेन विजन्तमपि धातुत्वं न जहाति । क्षीरपः । क्षीरपा क्षीरपाभ्याम् क्षीरपाभिः । क्षीरपे क्षीरपाभ्याम् क्षीरपाभ्यः । क्षीरपः क्षीरपाभ्याम् क्षीरपाभ्यः । क्षीरपः क्षीरपोः क्षीरपाम् । क्षीरपि क्षीरपोः क्षीरपासु । एवं सोमपा सीधुपा शङ्खध्मा मांसीग्पा मण्डपा धनैगा विषम्ना अब्जजा उदधिजा हाहा[1] पुरोगादयः । इत्याकारान्ताः । इकारान्तः पुंलिङ्गो मुनिशब्दः । तत्र स्याद्युत्पत्तिः । सि । मुनि । द्वित्वे ।

इदुदग्निः ॥ १६१ ॥ इकारान्तमुकारान्तञ्च लिङ्गमग्निसंज्ञं भवति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ।

औकारः पूर्वं ॥ १६२ ॥ अग्निसंज्ञकात्परः औकारः पूर्वस्वरूपमापद्यते । मुनि औ । मुनी । जसि ।

इरेदुरोज्जसि ॥ १६३ ॥ अग्निसंज्ञकस्य इ एत्वं उ ओत्वं जसि परे । मुनयः ।

सम्बुद्धौ च ॥ १६४ ॥ अग्निसंज्ञकस्य इ एत्वं उ ओत्वं सम्बुद्धौ परतः । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति न्यायात् । हे मुने हे मुनी हे मुनयः ।

अग्नेरमोकारः ॥ १६५ ॥ अग्निसंज्ञकात्परस्य अमोऽकारो लोपमापद्यते । मुनिम् मुनी । शसादौ ।

---

१ जहातीति हाहा इति व्युत्पत्तिपक्षे न तु गन्धर्ववाचा ।

शसोऽकारः सश्च नोऽस्त्रियाम् ॥ १६६ ॥ अग्निसञ्ज्ञकात्परस्य शसोऽकारः पूर्वस्वररूपमापद्यते सस्य च नो भवत्यस्त्रियाम् । मुनीन् ।

अस्त्रियां टा ना ॥ १६७ ॥ अग्निसञ्ज्ञकात्परस्य टा ना भवत्यस्त्रियाम् । मुनिना मुनिभ्यां मुनिभिः । ङयि ।

ङे ॥ १६८ ॥ अग्निसञ्ज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओद्भवति ङयि परे । मुनये मुनिभ्यां मुनिभ्यः ।

ङसिङसोरलोपश्च ॥ १६९ ॥ अग्निसञ्ज्ञकस्य इ एद्भवति उ ओद्भवति ङसिङसोः परतः तयोरकारस्य लोपो भवति । मुने मुनिभ्याम् मुनिभ्यः । मुनेः मुन्योः । आमि नुरागमः ।

दीर्घमामिसनौ ॥ १७० ॥ नाम्यन्तं लिङ्गं दीर्घमापद्यते सनावामि परे । मुनीनाम् ।

ङिरौ सपूर्वः ॥ १७१ ॥ अग्निसञ्ज्ञकात्परो ङिः पूर्वस्वरेण सह और्भवति । मुनौ मुन्योः मुनिषु । एवमग्नि गिरि रवि ऋषि यति कवि विधि राशि शीतरश्मि शालि दानवारि दैत्यारि सौरि सूरि त्रिपुरारि हेमाद्रि अद्रि हरि मारि वह्नि शकुनि पाकशासनि धूमयोनि पद्मयोनि प्रजापति अतिथि ग्रन्थि पदाति मैत्रि बलि ध्वनि पाणि कपि अलि मणि जलधि अब्धि पयोधि निधि उपाधि नीरधि व्याधि शेवध्यादयः ॥ द्विशब्दस्य तु भेदः । तस्य द्व्यर्थवाचित्वात् द्विवचनमेव भवति । द्वि औ इति स्थिते ।

त्यदादीनामविभक्तौ ॥ १७२ ॥ त्यदादीनामन्तः अकारो भवति विभक्तौ परतः । सन्धिः । द्वौ । हे द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ त्रिशब्दस्य तु भेदः । तस्य बह्वर्थवाचित्वात् बहुवचनमेव भवति । त्रयः । हे त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

आमि त्रेस्त्रयश्च ॥ १७३ ॥ त्रि ।

नुगगमश्चामि परे । त्रयाणाम् त्रिषु । वतिशब्दस्य तु भेदः । तस्यापि बहुवचनमेव भवति ।

कतेश्च जस्शसोर्लुक् ॥ १७४ ॥ सङ्ख्याया ष्णान्ताया कतेश्च परयोर्जस्शसोर्लुग्भवति । (सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान्) प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्राप्ते सति ।

लुग्लोपे न प्रत्ययकृतम् ॥ १७५ ॥ लुगिति लोपे सति प्रत्ययलोपे परे यत्कृत कार्यं प्रकृतेस्तन्न भवति । इरेदुरोज्जसीत्येत्व न भवति । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्य । कतिभ्य । कतीनाम् । कतिपु । सखिशब्दस्य तु भेदः । सावनन्त इति वर्त्तते ।

सख्युश्च ॥ १७६ ॥ सख्युरन्तो नुर्भवति असम्बुद्धौ सौ परे ।

घुटि चासम्बुद्धौ ॥ १७७ ॥ नान्तस्य चोपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ घुटि परे ।

व्यञ्जनाच्च ॥ १७८ ॥ व्यञ्जनाच्च परः सिर्लोपमापद्यते ।

लिङ्गान्तनकारस्य ॥ १७९ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । सखा ।

घुटि त्वै ॥ १८० ॥ सख्युरन्त ऐर्भवति असम्बुद्धौ घुटि परे । सखायौ सखाय । सम्बुद्धौ मुनिशब्दवत् । हे सखे हे सखायौ हे सखाय । सखायम् सखायौ । शसि मुनिशब्दवत् । सखीन् । टादौ ।

न सखिष्टादावग्निः ॥ १८१ ॥ सखिशब्दष्टादौ स्वरे परे नाग्निर्भवति । सख्या सखिभ्याम् सखिभिः । सख्ये सखिभ्याम् सखिभ्य ॥

ङसिङसोरुम् ॥ १८२ ॥ सखिपतिभ्यां परयोर्ङसिङसोरुकार उमापद्यते । सख्युः सखिभ्याम् सखिभ्यः । सख्युः सख्योः सखीनाम् ॥

सखिपत्योर्ङिः ॥ १८३ ॥ सखिपतिभ्यां परो ङिरेव औ भवति । पुनर्ङिग्रहणं किमर्थं सपूर्वस्वरनिवृत्त्यर्थं ॥ सख्यौ सख्यो स

खिपु । एव सुमखि अतिमखि अमखि प्रभृतय । पतिशब्दस्य तु भेद । पति पती पतय । हे पते हे पती हे पतय । पतिम् पती पतीन् । टादा ।

पतिरसमासे ॥ १८४ ॥ पतिशब्दोऽसमासे टादौ स्वरे परे नाम्निर्भवति । पत्या पतिभ्याम् पतिभि । पत्ये पतिभ्याम् पतिभ्य । पत्यु पतिभ्याम पतिभ्य । पत्यु पत्यो पतीनाम् । पत्यौ पत्यो पतिषु । भूपत्यादिशब्दाना समासत्वान्मुनिशब्दवत् । पन्थिशब्दस्य तु भेद । पन्थि स् इति स्थिते । असशसोरा इति वर्त्तते ।

पन्थिमन्थिऋभुक्षीणा सौ ॥१८५॥ पन्थ्यादीनामन्त आकारो भवति सौ परे । पन्था ।

अनन्तो घुटि ॥ १८६ ॥ पन्थ्यादीनामन्तोऽन् भवति घुटि परे । पन्थानौ । पन्थान । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । हे पन्था हे पन्थानौ हे पन्थान । अम्रेरमोकार इति प्राप्ते (अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बलवान) अल्पाश्रितमन्तरङ्गम् । बह्वाश्रित बहिरङ्गम् । पन्थानम् पन्थानौ ।

अघुट् स्वरे लोपम् ॥१८७॥ पन्थ्यादीनामन्तो लोपमापद्यते अघुट स्वरे परे ।

व्यञ्जने चैषा नि ॥१८८॥ पन्थ्यादीना नकारो लोपमापद्यते व्यञ्जने चाघुट् स्वरे परे । पथ । पथा पथिभ्याम पथिभि । पथे पथिभ्याम् पथिभ्य । पथ पथिभ्याम् पथिभ्य । पथ पथो पथाम् । पथि पथो पथिषु । एव मन्थि ऋभुक्षि शब्दौ । इति इकारान्ता । ईकारान्त पुंलिङ्गो यवक्री शब्द । तत स्याद्युत्पत्ति ॥ सो यवक्री स्वरादौ । धातोरिति वर्तमाने ।

इवृतोरियुवौ स्वरे ॥ १८९ ॥ धातोरिवृतोरियुवौ भवत विभक्तिस्वरे परे । पुन स्वरग्रहण विसर्गमघुटस्वरनिवृत्त्यर्थम् । यवक्रियौ यवक्रिय । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । यवक्रियम् यवक्रियौ यवक्रिय । यवक्रिया यवक्रीभ्याम् यवक्रीभि । इत्यादि एव सुश्री नी प्रभृतय ।

सेनानीशब्दस्य तु भेद । सौ । सेनानी । सगडानीदुतोरिति प्राप्ते ।

अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्व्यौ ॥ १०० ॥ अनेका- क्षरयोर्लिङ्गयोरसंयोगात्परयोरीदूतोर्य्वौ भवत विभक्तिस्वरे परे । सेनान्यौ सेनान्य । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सेनान्यम सेनान्यौ सेनान्य । सेनान्या सेनानीभ्याम् सेनानीभि । सेनान्ये सेनानीभ्याम् सेनानी- भ्य । सेनान्य सेनानीभ्याम् सेनानीभ्य । सेनान्य सेनान्यौ सेना न्याम् ॥ अनेकाक्षरयोरिति किं । नियौ निय । लुवा लुव । असंयोगादिति किं । यवक्रियौ कटप्रुवौ । ङौ ।

नियो डिराम ॥१०१॥ निय परो डिराम भवति । सेना- न्याम् सेनान्यो सेनानीषु । एवमग्रणीग्रामणिप्रभृतय । सुधीशब्द स्य तु भेद । सौ । सुधी । स्वरान्तावनेकाक्षरयोरिति यत्वे प्राप्ते । ईदूतोरियुवौ स्वरे इति वर्त्तते ।

सुधी ॥ १०२ ॥ सुधीशब्द इय प्राप्नोति विभक्तिस्वरे परे । सुधियौ सुधिय । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सुधियम सुधियौ सुधिय । सुधिया सुधीभ्याम् सुधीभि । सुधिये सुधीभ्याम् सुधीभ्य । सुधिय सुधीभ्याम् सुधीभ्य । सुधिय सुधियो सुधियाम् । सुधियि सुधि यो सुधीषु ॥ इति ईकारान्ता । उकारान्त पुल्लिङ्गो भानुशब्द ॥ स च मुनिशब्दवत् । अथ भेद । उत ओत्वमवादेशश्च । भानु भानू भानव । भानुम् भानू भानून् । भानुना भानुभ्याम् भानुभि । भानवे भानुभ्याम् भानुभ्य । भानो भानुभ्याम् भानुभ्य । भानो भान्वो भानूनाम् । भानौ भान्वो भानुषु । एवमृतु मेरु गुरु तरु धातु सेतु बाहु वायु वह्नप्रभृतय । इत्युकारान्ता । ऊकारान्त पु- ल्लिङ्ग कटप्रू शब्द । स च यवक्रीशब्दवत् । उवादेशोऽत्र भेद । कटप्रू कटप्रुवौ कटप्रुव । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । कटप्रुवम् कटप्रुवौ कटप्रुव । कटप्रुवा कटप्रूभ्याम् कटप्रूभि । इत्यादि । खलपू शरलू काण्डलू

प्रभृतीना सेनानीशब्दवत् । वत्व भेद । प्रतिभूशब्दस्य तु भेद । सो । प्रतिभू । स्वरादौ ।

भूरवर्षाभूरपुनर्भ्वः ॥ १९३ ॥ भूरव प्राप्नोति विभक्तिस्वरे परे वर्षाभूपुनर्भ्वौ वर्जयित्वा । प्रतिभुवौ प्रतिभुव । सम्बोधनेऽपि तद्वत । एव स्वयभू मित्रभू आत्मभू अग्निभू मनोभू प्रभृतय । वर्षाभू पुनर्भू सेनानीवत् वत्व भेद । इत्यूकारान्ता । ऋकारान्त पुल्लिङ्ग पितृशब्द । सौ ।

आ सौ सिलोपश्च ॥ १९४ ॥ ऋदन्तस्य लिङ्गस्य आ भवति सौ परे सिलोपश्च । पिता ।

घुटि च ॥ १९५ ॥ ऋदन्तस्य अर् भवति घुटि परे । पितरौ पितर । सम्बुद्धौ च ।

आ च न सम्बुद्धौ ॥ १९६ ॥ ऋदन्तस्य आर् आ च न भवति सम्बुद्धौ परत । अपि तु घुटि चेत्यर्थति। हे पित हे पितरौ हे पितर । पितरम् पितरौ ।

अग्निवच्छसि ॥ १९७ ॥ ऋदन्तस्य अग्निवत्कार्य्यं भवति शसि परे । पितॄन् । पित्रा पितृभ्याम् पितृभि । पित्रे पितृभ्याम् पितृभ्य । ङसि ङसो ।

ऋदन्तात्सपूर्वः ॥ १९८ ॥ ऋदन्तात्परयोर्ङसिङसोरकार पूर्वस्वरेण सह उमापद्यते । पितु पितृभ्याम् पितृभ्य । पितु पित्रो पितॄणाम् ।

अर्ङौ ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य अर् भवति ङौ परे । पितरि पित्रो पितृषु । एव भ्रातृ जामातृ सवितृ प्रभृतय । कर्तृशब्दस्य तु भेद । सौ । कर्ता । घुटि ।

धातोस्तृशब्दस्यार् ॥ २०० ॥ धातोर्विहितस्य तृशब्दस्य ऋत आर्भवति घुटि परे । कर्तारौ कर्तार । हे कर्त हेकर्तारौ हे कर्तार । कर्तारम् कर्तारौ कर्तॄन् । अन्यत्र पितृशब्दवत् । धातोर्विहि-

न्तस्य च । सन्ता सन्तर । पुत्री प्रयन्ने । पत्नि अन्न्गरीश उणादिप्रत्यय । तृजन्तस्येति चि । ननान्दा ननान्दर । एव भ्रातृ भर्तृ ज्ञातृ पितृ श्रोतृ नेतृ वक्तृ भोक्तृ मातृ प्रभृतय । क्रोष्टुशब्दस्य तु भेद । क्रोष्टा क्रोष्टारौ क्रोष्टार । सम्बुद्धौ ।

क्रोष्टु स्तन उत्सम्बुद्धौ शसि अन्नन्तं नपुंसकं च ॥ २०१ ॥ क्रोष्टुशब्दस्य तृन् भवति सम्बुद्धौ शसि च अन्ने नपुंसके च परे । अग्निसंज्ञा विनाय भानुवद्रूपाणि । हे क्रोष्टो हे क्रोष्टारौ हे क्रोष्टार । क्रोष्टुम् क्रोष्टारौ क्रोष्टून् ।

टादौ स्वरे वा ॥ २०२ ॥ क्रोष्टुशब्दस्य तृन् वा भवति टादौ स्वरे परे । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभि । क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्य । क्रोष्टु क्रोष्टो क्रोष्टुभ्याम् क्रोष्टुभ्य । क्रोष्टु क्रोष्टो क्रोष्ट्रो क्रोष्ट्वो क्रोष्टूणाम् क्रोष्टूनाम् । क्रोष्टरि क्रोष्टौ क्रोष्ट्रो क्रोष्ट्वो क्रोष्टुषु । स्वसृशब्दस्य तु भेद । सौ । स्वसा । शुटि ।

स्वस्रादीनां च ॥ २०३ ॥ स्वस्रादीनां च ऋत आर् भवति शुटि परे । स्वसारौ स्वसार । हे स्वस । इत्यादि । अन्यत्र पितृशब्दवत् । शसि स्वसॄ ।

श्लोक ।

स्वसा नप्ता च नेष्टा च त्वष्टा क्षत्ता तथैव च ।
होता पोता प्रशास्ता चेत्यष्टौ स्वस्रादय स्मृता ॥ १ ॥

नृशब्दस्य तु भेद ॥ नृशब्दस्यामि विशेष । ना नरौ नर । हे न हे नरौ हे नर । नरम् नरौ नॄन् । न्रा नृभ्याम् नृभि । न्रे नृभ्याम् नृभ्य । नु नृभ्याम् नृभ्य । नु न्रो । न नामि दीर्घमिति वर्तते ।

नृ वा ॥ २०४ ॥ नृशब्दो वा दीर्घं प्राप्नोति सनावामि परे । नृणाम् नॄणाम् । नरि न्रो नृषु ॥ इति ऋदन्ता । ऋकारलृकारलृकारान्ताश्चाप्रसिद्धा । ऐकारान्त पुल्लिङ्ग रैशब्द । आत्म व्यञ्जनान्तो इति वर्तते ।

रै. ॥ २०५ ॥ रैशब्दस्य आत् भवति व्यञ्जनादौ परत । रा रायो राय । हे रा हे रायौ हे राय । रायम् रायौ राय । राया राभ्याम् राभि । राये राभ्याम् राभ्य । राय राभ्याम् राभ्य । राय रायो रायाम् । रायि रायो रासु । इत्यैकारान्त ॥ ओकारान्त पुलिङ्गो गोशब्द ।

गोरौ घुटि ॥ २०६ ॥ गोशब्दस्यान्त औभवति घुटि परे । गौ गावौ गाव । हे गौ हे गावौ हे गाव ।

अम्शसोरा ॥२०७॥ गोशब्दस्यान्त आ भवति अम्शसो परत । गाम् गावौ गा । गवा गोभ्याम् गोभि । गवे गोभ्याम् गोभ्य । ङसिङसोरलोपश्चेति वर्तते ।

गोश्च ॥ २०८ ॥ गोशब्दात्परयोर्ङसिङसोरकारो लोपमापद्यते । गो गोभ्याम् गोभ्य । गो गवो गवाम् । गवि गवो गोषु । इत्योकारान्त । औकारान्त पुल्लिङ्गो ग्लौशब्द । ग्लौ ग्लावौ ग्लाव । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । ग्लावम् ग्लावौ ग्लाव । ग्लावा ग्लौभ्याम् ग्लौभि । इत्यादि ॥ इत्यौकारान्त ।

इति स्वरान्ता पुल्लिङ्गा ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्त स्त्रीलिङ्गोऽप्रसिद्ध । आकारान्त स्त्रीलिङ्गो रम्भाशब्द । सो ।

आ श्रद्धा ॥ २०९ ॥ आकारान्त स्यात्स्य श्रद्धासंज्ञो भवति ।

श्रद्धायाः सिर्लोपम् ॥ २१० ॥ श्रद्धाया पर सिर्लोप मापद्यते । रम्भा ।

औरिम् ॥ २११ ॥ श्रद्धाया परे औरिमापद्यते । रम्भे रम्भा ।

सम्बुद्धौ च ॥ २१२ ॥ श्रद्धाया एत्व भवति सम्बुद्धौ परे । हे रम्भे हे रम्भे हे रम्भा ।

टौसोरे ॥ २१३ ॥ श्रद्धाया एत्व भवति टौसो परत । रम्भया रम्भाभ्याम् रम्भाभि । ङवत्सु ।

ङवन्ति यैयास्यास्याम् ॥ २१४ ॥ श्रद्धाया पराणि ङवन्ति वचनानि यै यास् यास् याम् भवन्ति यथासंख्यम् । रम्भायै रम्भाभ्याम् रम्भाभ्य । रम्भाया रम्भाभ्याम् रम्भाभ्य । रम्भाया रम्भयो रम्भाणाम् । रम्भायाम् रम्भयो रम्भासु । एव शाला माला दोला भार्या कान्ता अङ्गना वनिता जाया माया प्रभृतय । सर्वनाम्-स्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीलिङ्गे ।

स्त्रियामादा ॥ २१५ ॥ स्त्रिया वर्तमानादकारान्तादाप्रत्ययो भवति विभक्तिपरे । सर्वा सर्वे सर्वा । हे सर्वे हे सर्वे हे सर्वा । सर्वाम् सर्वे सर्वा । सर्वया सर्वाभ्याम् सर्वाभि । ङवत्सु ।

सर्वनाम्नस्तु ससवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ २१६ ॥ सर्वनाम्न श्रद्धाया पराणि ङवन्ति वचनानि ये यास् यास् याम् भवन्ति यथासंख्य सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च । सर्वस्यै सर्वाभ्याम् सर्वाभ्य । सर्वस्या सर्वाभ्याम् सर्वाभ्य । सर्वस्या सर्वयो । आमि । सुरामि सर्वेन । सर्वासाम् । सर्वस्याम् सर्वयो सर्वासु । एव विश्वादीनामेकशब्दपर्यन्ताना रूप ज्ञेयम् । अल्पादीनान्तु सप्ताना रम्भाशब्दवत् । अल्प प्रथम चरम तय अय कतिपय अर्ध एते सप्त ॥ द्वितीयाशब्दस्य तु भेद । द्वितीया द्वितीये द्वितीया । हे द्वितीये हे द्वितीये हे द्वितीया । द्वितीयाम् द्वितीये द्वितीया । द्वितीयया द्वितीयाभ्याम् द्वितीयाभि । ङवत्सु ।

द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥ २१७ ॥ द्वितीयातृतीयाभ्या पराणि ङवन्ति वचनानि ये यास् यास् याम् भवन्ति यथासंख्य सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च वा । द्वितीयस्यै द्वितीयायै द्वितीयाभ्याम द्वितीयाभ्य । द्वितीयस्या द्वितीयाया द्वितीयाभ्याम् द्वितीयाभ्य । द्वितीयस्या द्वितीयाया द्वितीययो । सर्वादि अपठितत्वात् न सुरागम ।

द्वितीयानाम् । द्वितीयस्याम् द्वितीयायाम् द्वितीययो द्वितीयासु ॥ एव तृतीयाशब्दोऽपि । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् । जराशब्दस्य तु भेद । व्यञ्जने रम्भाशब्दवत् ।

जरा जरः स्वरे वा ॥ २१८ ॥ जराशब्दो जरस् वा भवति विभक्तिस्वरे परे । जरे जरसो जरा जरस । हे जरे हे जरे हे जरसौ हे जरा हे जरस । जरा जरम जरे जरसौ जरा जरम । जरमा जरया जराभ्याम् जराभि । जराये जरसे जराभ्याम् जराभ्य । जराया जरम जराभ्या जराभ्य । जराया जरस जरयो जरमो जराणाम् जरसाम् । जराया जरसि जरयो जरसो जरासु ।

ह्रस्वोऽम्बार्थानाम् ॥ २१९ ॥ अम्बार्थाना द्विस्वराणा श्रद्धासञ्ज्ञाना सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अम्ब । हे अक । हे अह । हे अत्त । एवमाद्योऽम्बार्था । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् ।

न बहुस्वराणाम् ॥ २२० ॥ बहुस्वराणामम्बार्थाना श्रद्धासञ्ज्ञाना ह्रस्वो न भवति सम्बुद्धौ सौ परे । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । इत्याकारान्ता । इकारान्त स्त्रीलिङ्गो रुचिशब्द । रुचि रुची रुचय । हे रुचे हे रुची हे रुचय । रुचिम् रुची । स्त्रीलिङ्गत्वात्तस्य नत्वाभाव । रुची । तृतीयैकवचनेऽपि तस्मान्नत्वाभाव । रुच्या रुचिभ्याम् रुचिभि । इत्यादि ।

ह्रस्वश्च ङवति ॥ २२१ ॥ व्याख्यातियुवौ स्थानिनौ ह्रस्वश्च ङवति परे नदीसञ्ज्ञौ वा भवत । यत्र नदीसञ्ज्ञा तत्र ।

नद्या ऐ आसासाम् ॥ २२२ ॥ नदीसञ्ज्ञकात्पराणि ङवन्ति वचनानि ऐ आस् आस् आम् भवन्ति । यथासङ्ख्यम् । नदीसञ्ज्ञाभावे मुनिशब्दवत् । रुच्यै रुचये रुचिभ्याम् रुचिभ्य । रुच्या रुचे रुचिभ्याम् रुचिभ्य । रुच्या रुचे रुच्यो रुचीनाम् । रुच्याम् रुचौ रुच्यो रुचिषु । एव बुद्धि वृद्धि कीर्ति कान्ति कृति युक्ति श्रेणि पङ्क्ति प्रभृतय । द्विशब्दस्य तु भेद । त्यदादित्वात् अ आदे-

श्र आ प्रत्ययश्च । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् । द्वयो । द्वयो ॥ त्रिशब्दस्य तु भेद ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ विभक्तौ ॥ २२३
स्त्रिया वर्तमानयोस्त्रिचतुरशब्दयो तिसृ चतसृ आदेशौ भवत विभक्तौ परत । वृद्धि नेत्यरि प्राप्ते बाधकबाधनार्थोऽयं योग ।

तौ रं स्वरे ॥ २२४ ॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ र प्राप्नुत विभक्तौ स्वरे परे । तिस्र । हे तिस्र । तिस्र । तिसृभि । तिसृभ्य । तिसृभ्य ।

न नामि दीर्घम् ॥ २२५ ॥ तौ तिसृ चतसृ आदेशौ दीर्घत्वं न प्राप्नुत नामि परे । तिसृणाम् । तिसृषु । इति इकारान्त ॥ ईकारान्त स्त्रीलिङ्गो नदीशब्द ।

ईदूतौ स्त्र्याख्यौ नदी ॥ २२६ ॥ स्त्र्याख्यावीदूतौ नदीसंज्ञौ भवत ॥

ईकारान्तात्सिः ॥ २२७ ॥ नदीसंज्ञकादीकारान्तात् सिर्लोपमापद्यते ॥ नदीसंज्ञादन्तग्रहणाधिक्यात्स्त्र्यान्तायदीत्यादिना विहितादीकारात्पर सिर्लोपमापद्यते । नदी नद्यौ नद्य ॥

सम्बुद्धौ ह्रस्व ॥ २२८ ॥ नद्या सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे नदि हे नद्यौ हे नद्य ।

अम्शसोरादिर्लोपम् ॥ २२९ ॥ नदीसंज्ञकात्परयो अम्शसोरादिर्लोपमापद्यते । नदीम् नद्यौ नदी । नद्या नदीभ्याम् नदीभि । ङवत्सु । नद्या ऐ आसासामित्यादय ॥ नद्यै नदीभ्याम् नदीभ्य । नद्या नदीभ्याम् नदीभ्य । नद्या नद्यो नदीनाम् । नद्याम् नद्यो नदीषु । एव गौरी गान्धारी वाणी भारती गायत्री सावित्री सरस्वती गोमती गोमिनी भामिनी क्रोष्ट्री महिषी मही पृथ्वी कौन्तेयी प्रभृतय ॥

श्लोकौ ।

मही मन्दाकिनी गौरी सखी भागीरथी नदी॥
पुरी नारी पुरन्ध्री च सैरन्ध्री सुरसुन्दरी ॥ १ ॥
मृगी वनचरी देवी शर्वरी वरवर्णिनी ॥
सिंही हैमवती धात्री धरित्रीत्येवमादयः ॥ २ ॥

स्त्रीशब्दस्य तु भेदः । सौ ।

स्त्री नदीवत् ॥ २३० ॥ स्त्रीशब्दो नदीवद्भवति विभक्तौ परतः । स्त्रीशब्दस्य पृथङ्नदीसंज्ञाकरणं किमर्थं । ह्रस्वश्च ङवति वा इति सूत्रोक्तविकल्पनिषेधार्थम् । स्त्री ।

स्त्री च ॥ २३१ ॥ स्त्रीशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे परे । स्त्रियौ स्त्रियः । हे स्त्रि हे स्त्रियौ हे स्त्रियः । सम्बोधनेप्येवं ।

वामृशसोः ॥ २३२ ॥ स्त्रीशब्दो वा धातुवद्भवति अमृशसोः परतः । स्त्रीम् स्त्रियम् स्त्रियौ स्त्रीः स्त्रियः । स्त्रिया स्त्रीभ्याम् स्त्रीभिः । स्त्रियै स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः स्त्रीभ्याम् स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः स्त्रियोः स्त्रीणाम्। स्त्रियां स्त्रियोः स्त्रीषु ॥ श्रीशब्दस्य तु भेदः । श्रीः । ईदूतोरियुवौ स्वरे इति स्वरादावियादेशः । श्रियौ श्रियः । अनित्यनदीत्वात्सम्बुद्धौ ह्रस्वो नास्ति। हे श्रीः हे श्रियौ हे श्रियः । श्रियम् श्रियौ श्रियः । श्रिया श्रीभ्याम् श्रीभिः । ङवत्सु । नद्या ऐ आसासाम् । पश्चादीदूतोरियुवौ स्वरे । नदीपक्षे ऐ आसादयः । श्रियै श्रिये श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । श्रियाः श्रियः श्रीभ्याम् श्रीभ्यः । श्रियाः श्रियः श्रियोः । आमि ।

स्याख्याचियुवौ वामि ॥२३३॥ स्याख्याचियुवस्थानिनो आमि परे वा नदीसंज्ञौ भवतः । सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय । किं नदीवत्कार्यं । आमि च नु इति नुरागमः । अन्यत्र " ईदूतोरियुवौ स्वरे " इयुः । उन् । श्रीणाम् श्रियाम् । श्रियाम् श्रियि श्रियोः श्रीषु ॥ लक्ष्मीशब्दस्य तु भेदः । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ।

लक्षेरीमोऽन्तश्च ॥ २३४ ॥ लक्षधातोरीप्रत्ययो भवति मोऽन्तश्च ॥ ईकारोऽन्ते यस्य लिङ्गस्येति वचनात् ईकारान्तात्सिरिति सेर्लोपो न भवति ।

श्लोक ।

अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीह्रीधीश्रीणामुणादितः ।
अपि स्त्रीलिङ्गजातीना सिर्लोपो न कदाचन ॥ १ ॥

लक्ष्मी लक्ष्म्यौ लक्ष्म्य । अन्यत्र नदीशब्दवत् । इति ईकारान्ता ॥ उकारान्त स्त्रीलिङ्गश्चञ्चुशब्द । स च रविशब्दवत् । विशेषस्तु उत ओत्वमवादेशश्च । चञ्चु चञ्चू चञ्चव । हे चञ्चो हे चञ्चू हे चञ्चव । चञ्चुम् चञ्चू चञ्चू । चञ्च्वा चञ्चुभ्याम् चञ्चुभि । ह्रस्वश्च ङवतीति वा नदीवद्भावादैआसादय । पक्षे भानुशब्दवत् । चञ्च्वै चञ्चवे चञ्चुभ्याम् चञ्चुभ्य । चञ्च्वा चञ्चो चञ्चुभ्याम् चञ्चुभ्य । चञ्च्वा चञ्चो चञ्च्वो चञ्चूनाम् । चञ्च्वाम् चञ्चौ चञ्च्वो चञ्चुषु । एव रज्जु तनु प्रियङ्गु स्नायु उरु करेणु धेनुप्रभृतय । इत्युकारान्ता ॥ ऊकारान्त स्त्रीलिङ्गो वधूशब्द । सौ । अनीकारान्तत्वात् ईकारान्तात्सिरिति सेर्लोपो न भवति । वधू वध्वौ वध्व । सम्बुद्धौ ह्रस्व । हे वधु हे वध्वौ हे वध्व । अन्यत्र नदीवत् ॥ एव अलाबू कच्छू यवागू चमू तण्डू कमण्डलु कद्रू कण्डू रासूप्रभृतय । भ्रूशब्दस्य तु भेद । सौ । भ्रू ।

भ्रूर्धातुवत् ॥ २३५ ॥ भ्रूशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्वरे परे । भ्रुवौ भ्रुव । सम्बोधनेऽप्यनित्यनदीत्वात् सम्बुद्धौ ह्रस्वो नास्ति । अन्यत्र नदीवत् । हे भ्रू हे भ्रुवौ हे भ्रुव । भ्रुवम् भ्रुवौ भ्रुव । भ्रुवा भ्रूभ्याम् भ्रूभि । भ्रुवे भ्रुवै भ्रूभ्याम् भ्रूभ्य । भ्रुवा भ्रुव भ्रूभ्याम् भ्रूभ्य । भ्रुवा भ्रुव भ्रुवो भ्रूणाम् भ्रुवाम् । भ्रुवि भ्रुवाम् भ्रुवो भ्रूषु ॥ इत्यूकारान्ता ॥ ऋकारान्त स्त्रीलिङ्गो मातृशब्द । माता मातरौ मातर । हे मात हे मातरौ हे मातर । मातरम् मातरौ मातॄ । स्त्रीलिङ्गत्वात्सस्य नत्वाभाव । इत्यादि । अन्यत्र पितृशब्दवत् । एव दु-

दितृ ननान्दप्रभृतय । स्वस्रादीना च पूर्ववत् । स्वस्रादय के?

श्लोकः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।
याता मातेति सप्तैते स्वस्रादिष्वग्नीपत ॥ १ ॥

शसादौ मातृशब्दवत् । इति ऋकारान्ता ॥ ऋकार लृकार लृकार एकारान्ता अप्रसिद्धा । ऐकारान्त स्त्रीलिङ्गो सुरैशब्द । स च रैशब्दवत् । सुरा सुरायौ सुराय । सम्बोधनेपि तद्वत् । सुरायम् सुरायो सुराय ।सुराया सुराभ्याम् सुराभि । सुराये सुराभ्याम् सुराभ्य । सुराय सुराभ्याम् सुराभ्य । सुराय सुरायो सुरायाम् । सुरायि सुरायो सुरासु।इत्यैकारान्ता । ओकारान्त स्त्रीलिङ्गो गोशब्द ।स च पूर्ववत् । औकारान्त स्त्रीलिङ्गो नौशब्द ।स च ग्लौशब्दवत् । इत्यौकारान्ता ।

इति स्वरान्ता स्त्रीलिङ्गा ।

अथ स्वरान्ता नपुसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्तो नपुसकलिङ्ग कुलशब्द । सौ ।

अकारादसम्बुद्धौ मुश्च ॥२३६॥ अकारान्तान्नपुसकलिङ्गात्परयो स्वमोर्लोपो भवति मुरागमश्चासम्बुद्धौ । कुल ।

औरीम् ॥ २३७ ॥ नपुसकलिङ्गात्पर औरीमापद्यते । कुले ।

जश्शसौ नपुसके ॥ २३८ ॥ जश्शसौ नपुसकलिङ्गे घुट्सज्ञौ भवत ।

जश्शसोः शिः ॥२३९॥ सर्वनपुसकलिङ्गात्परयोर्जश्शसो शिर्भवति । शकार सर्वादेशार्थ ।

धुट्स्वराद्धुटि नुः ॥ २४० ॥ धुट पूर्वात्स्वरात्परो नपुसकलिङ्गे घुटि परे नुरागमो भवति। घुटि चासम्बुद्धौ इति दीर्घ ।कुलानि। हे कुल हे कुले हे कुलानि । पुनरपि । कुलम् कुले कुलानि । कुलेन कुलाभ्याम् कुलै । अत पर पुरुषशब्दवत् ॥ एव दान धन धान्य मित्र वस्त्र वसन वेदन नयन पुष्प पाप सुख दु खादय । सर्वनाम्

प्रथमाद्वितीययो कुलशब्दवत् । अन्यत्र । पुल्लिङ्गवत् । सर्वम् सर्वे स र्वाणि । पुनरपि । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । अन्यशब्दस्य तु भेद ।

अन्यादेस्तु तुः ॥ २४१ ॥ अन्यादेर्नपुंसकलिङ्गात्परयो स्य-मोर्लोपो भवति तुरागमश्च । द्वितीयस्तुशब्द त्विमर्थम् । अमस्तुव्य-भिचारनिवृत्त्यर्थम् ।

घा विरामे ॥ २४२ ॥ विरामे धुटां त्रितीयो वा भवति । अ न्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि । हे अन्यद् हे अन्यत् हे अन्ये हे अ न्यानि । पुनरपि । अन्यत् अन्यद् अन्ये अन्यानि ॥ शेष पुवत् । एवमे कतर वर्जयित्वान्यतरप्रभृतय ।

नैकतरस्य ॥ २४३ ॥ एकतरशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे तुरागमो न भवति । एकतरम् एकतरे एकतराणि । हे एकतर हे एकतरे हे एकतराणि । पुनरपि । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । इत्यकारान्ता । आकारान्तो नपुंसकलिङ्ग सोमपाशब्द ।

स्वरो ह्रस्वो नपुंसके ॥ २४४ ॥ नपुंसकलिङ्गे वर्तमान स्वरो ह्रस्वो भवति । सोमपम् सोमपे सोमपानि । हे सोमप हे सोमपे हे सोमपानि । पुनरपि । सोमप सोमपे सोमपानि । शेष पुल्लिङ्गवत् । इत्या-कारान्ता । इकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वारिशब्द । सौ ।

नपुंसकात्स्यमोर्लोपो न च तदुक्त ॥२४५॥ नपुंसका-त्परयो स्यमोर्लोपो भवति तदुक्त कार्यं न भवति । वारि ।

नामिन स्वरे ॥ २४६ ॥ नाम्यन्तान्नपुंसकलिङ्गात् नुरागमो भवति स्वरे परे । औरीमिति ईत्वमत्वञ्च । वारिणी । जसि पूर्ववत् । नुरागम । सामान्यविशेषयोर्विशेषो विधिर्बलवान् इति न्यायात् । उक्तञ्च ।

---

१ पर्वे तत्स्थानप्रवृत्त्या ह्रस्वस्यापि ह्रस्व । काण्ड कुड्ये काण्डभूत कुल मित्यत नपुंसक इति त्विमपादानाय भवति । युगवरत्राय युगवरत्रार्थमित्यत्रा सिद्ध यदिरङ्गमन्तरङ्गे इति न भवति ॥

श्लोकः ।

सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् ।
परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

धुट् स्वराद्धुटि नु इत्यनेन सूत्रेण नुरागमो भवतीत्यर्थ ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ च ॥ २४७ ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषामुपधाया दीर्घो भवति नपुंसकलिङ्गे जश्शसोरादेशे शौ घामम्बुद्धौ सौ च परे ।वारीणि।

नाम्यन्तचतुरां वा ॥ २४८ ॥ नाम्यन्तस्य नपुंसकलिङ्गस्य चत्वार्शब्दस्य च यदुक्तं कार्यं तदुक्तं वा भवति । सम्बुद्धौ परे । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न याति इति न्यायात् । हे वारि हे वारे हे वारिणी हे वारीणि । पुनरपि वारि वारिणी वारीणि । वारिणा वारिभ्याम् वारिभि । वारिणे वारिभ्याम् वारिभ्य । वारिण इत्यादि । आमि।नामिन स्वरे प्राप्ते सति सामान्यविशेषयोर्विशेषो विधिर्बलवान् इतिन्यायात् आमि नुरिति नुरागमो भवति । दीर्घमामि सनौ । वारीणाम् । वारिणि वारिणो वारिषु ॥ अस्थि दधि सक्थि अक्षिशब्दाना प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । अस्थि अस्थिनी अस्थीनि । पुनरपि अस्थि अस्थिनी अस्थीनि । टादौ—

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनन्तष्टादौ ॥ २४९ ॥ नपुंसकलिङ्गानामस्थ्यादीनामन्तोऽन् भवति टादौ स्वरे परे ।

अवमसंयोगादनोऽलोपोऽलुप्तवच्च पूर्वविधौ २५० अवमसंयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति अघुटि स्वरे परे सचालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्थ्ना अस्थिभ्याम् अस्थिभि ।अस्थ्ने अस्थिभ्याम् अस्थिभ्य । अस्थ्न अस्थिभ्याम् अस्थिभ्य । अस्थ्न अस्थ्नो अस्थ्नाम् ।

---

१ तदुक्तं च कार्यं किं ? हेवारे इत्यत्र ' सम्बुद्धौ च " इति सूत्रेण एत्वं विकल्पेन भवति ॥ २ संयोगादेर्धुट इति सस्य लोपो भवति तस्मात्कारणात् अलुप्तवदिति वचनं ।

ईङ्योर्वा ॥ २५१ ॥ अमसंयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति वा ईङ्योः नपुंसकलिङ्गे औकारादेशे ईकारे सप्तम्येकवचने परतः स चानुस्वारवर्जितः पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अक्ष्णि अक्षणि अक्ष्णोः अक्षिषु । एवं दधि सक्थि अस्थिशब्दाः । शुचिशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । शुचि शुचिनी शुचीनि । सम्बुद्धौ विशेषः । पुनरपि शुचि शुचिनी शुचीनि ।

टादौ भाषितपुंस्कं पुंवद्वा ॥ २५२ ॥ नाम्यन्तं भाषितपुंस्कं नपुंसकलिङ्गं टादौ स्वरे वा पुंवद्भवति ।

श्लोकौ ।

यन्निमित्तमुपादाय पुंसि लिङ्गे प्रवर्तते ।
क्लीबवृत्तौ तदेव स्यात्तद्धि भाषितपुंसकम् ॥ १ ॥
शुचि भूमिगतं तोयं शुचिर्नारी पतिव्रता ।
शुचिर्धर्मपरो राजा ब्रह्मचारी सदा शुचिः ॥ २ ॥

शुच्या शुचिना शुचिभ्यां शुचिभिः । शुचिने शुचये शुचिभ्याम् शुचिभ्यः । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्य तु भेदः । त्यदाद्यत्वे औरीमिति ईत्वं च । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । त्रिशब्दस्य जश्शसोर्वारिशब्दवत् । त्रीणि । त्रीणि । त्रिभिः । अन्यत्र पुंलिङ्गवत् । इति इकारान्ताः । ईकारान्तो नपुंसकलिङ्गो ग्रामणीशब्दः । तस्य स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे शुचिशब्दवत् । टादौ भाषितपुंस्कं पुंवद्भावो भवति विकल्पेन । ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि । पुनरपि ग्रामणि ग्रामणिनी ग्रामणीनि । ग्रामणिना । अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्य्वौ इति यत्वम् । ग्रामण्या ग्रामणिभ्याम् ग्रामणिभिः । ग्रामणिने ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः । इत्यादि । आमि नुरागमः । दीर्घमामि सनौ इति दीर्घः । ग्रामणीनाम् ।

१ एक एव द्वियः शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते । एकमेवार्थमाख्याति तद्धि भाषितपुंस्कम् । अत्र । त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते । एकमेवार्थमाख्याति तद्धि भाषितपुंस्कम् । इति पाठोऽस्ति । उत्तरपद्यस्थोदाहरणैरयमेव समीचीनो भाति ।

पुंवद्भावे । ग्रामण्याम् । ग्रामणिनि । पुंल्लिङ्गे । नियोङ्गिराम् इति आम् । यत्व पूर्ववत् । ग्रामण्याम् ग्रामणिनो ग्रामण्यो ग्रामणिषु । सम्बोधने । नाम्यन्तस्नुग वा । हे ग्रामणिनी हे ग्रामणि हे ग्रामणीनि । एवमग्रणी सेनानी प्रभृतय ॥ इति ईकारान्ता । उकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वस्तुशब्द । स च वारिशब्दवत् । वस्तु वस्तुनी वस्तूनि । सम्बोधने । हे वस्तु हे वस्तो हे वस्तुनी हे वस्तूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे नित्यनपुंसक । आमि परे । आमि च नु । दीर्घमामि सनौ इति दीर्घ । वस्तूना । वस्तुनि वस्तुनो वस्तुषु । मृदुशब्दस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । मृदु मृदुनी मृदूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे भाषितपुंस्क पुंवद्वा इति विकल्पेन । पुंवद्भाव शुचिवत् । मृदुना मृदुभ्या मृदुभि । इत्यादि । एव पटु लघु गुरु प्रभृतय । इत्युकारान्ता । ऊकारान्तो नपुंसकलिङ्ग खलपूशब्द । तस्य स्वरो ह्रस्वो नपुसके इति ह्रस्वत्वे सेनानीशब्दवत् । खलपु खलपुनी खलपूनि । पुनरपि । टादौ भाषितपुंस्कमिति विकल्पेन यत्र पुंवद्भाव । तत्र सेनानीशब्दवत् । खलपुना खलप्वा खलपूभ्या खलपूभि । इत्यादि । एव सरलू काण्डलू प्रभृतय । इत्यूकारान्ता । ऋकारान्तो नपुंसकलिङ्ग कर्तृशब्द । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । कर्तृ कर्तृणी कर्तॄणि । पुनरपि । टादौ पुंवद्भावात्पुंलिङ्गवत् । कर्त्रा कर्तृणा कर्तृभ्या कर्तृभि । कर्त्रे कर्तृणे कर्तृभ्या कर्तृभ्य । कर्तु कर्तृण कर्तृभ्या कर्तृभ्य । कर्तु कर्तृण कर्त्रो कर्तृणो । आमि परे नुरागम । कर्तॄणाम् । कर्तृणि कर्तरि कर्त्रो कर्तृणो कर्तृषु । सम्बोधने । हे कर्तृ हे कर्त हे कर्तृणी हे कर्तॄणि ॥ बहुक्रोष्टृशब्दस्य तु भेद । क्रोष्टु ऋत उत्सम्बुद्धौ इत्यादिना उर्भवति । शसि व्यञ्जने नपुंसके च इति ऋत उकार । बहुक्रोष्टु बहुक्रोष्टुनी बहुक्रोष्टूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्क पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भाव । अयमेकविकल्प ।

* **टादौ स्वरे वा ॥२९३॥** क्रोष्टुशब्दस्य ऋत उर्वा भवति

टादौ स्वरे परे । इति द्वितीयविकल्पः । इति उभयविकल्पे त्रैरूप्यं । बहुक्रोष्टुना बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्ट्रा बहुक्रोष्टुभ्यां बहुक्रोष्टुभिः । इत्यादि । सम्बोधने । हे बहुक्रोष्टु हे बहुक्रोष्टो हे बहुक्रोष्टुनी हे बहुक्रोष्टूनि । इत्यादि । ऋकार लृकार लृकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः ॥ ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गो अतिरैशब्दः । तस्य ह्रस्वत्वे—

सन्ध्यक्षराणामिदुतौ ह्रस्वादेशे ॥ २६४ ॥ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वादेशे क्रियमाणे सति इदुतो भवतः । तपरकरणमसन्देहार्थं । इति एकारैकारस्य च ह्रस्व इकारः । ओकारौकारस्य ह्रस्व उकारः । अतिरि । नामिनः स्वरे इति नुरागमः । अतिरिणी अतिरीणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भावः । यत्र पुंवद्भावस्तत्र सुरैशब्दवत् । अतिरिणा अतिराया । व्यञ्जनादौ प्रत्यये परे रैरिति आत्वं वुत । एकदेशविकृतमनन्यवत् इति न्यायात् । अतिराभ्यां अतिराभिः । अतिरिणे अतिराये अतिराभ्यां अतिराभ्यः । इत्यादि । इति ऐकारान्ताः । ओकारान्तो नपुंसकलिङ्गश्चित्रगोशब्दः । तत्र ओकारस्य ह्रस्व उकारः । मृदुशब्दवत् । चित्रगु चित्रगुणी चित्रगूणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । चित्रगुणा चित्रगवा इत्यादि । इति ओकारान्ताः । औकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽतिनौशब्दः । तत्रापि औकारस्य ह्रस्व उकारः । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । अतिनु अतिनुनी अतिनूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । अतिनुना अतिनावा इत्यादि । इत्यौकारान्ताः ॥

इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ताः पुलिङ्गशब्दा यथाक्रमेणोच्यन्ते ।

कखगान्ताः पुलिङ्गशब्दा अप्रसिद्धाः । घकारान्तः पुंलिङ्गः सुवाल्गशब्दः । सौ । व्यञ्जनाच्चेति सिलोपः । दादेर्हस्य ग इत्यनुवर्तते ।

चवर्गदृगादीनां च ॥ २५५ ॥ चवर्गान्तस्य दृश् इत्येवमादीनां च गो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च ।

*** पदान्ते धुटां प्रथमः ॥२५६॥** पदान्ते वर्तमानानां धुटां वर्णानां प्रथमो भवति । अघोषे प्रथम इत्यनुवर्तते ।

*** वा विरामे ॥२५७॥** विरामे धुटां प्रथमस्तृतीयो वा भवति । सुवाक् सुवाग् सुवाचौ सुवाचः । एवं मम्मुची । सुवाचं सुवाचौ सुवाचः । सुवाचा सुवाग्भ्यां सुवाग्भिः । सुवाचे सुवाग्भ्यां सुवाग्भ्यः । सुवाचः सुवाग्भ्यां सुवाग्भ्यः । सुवाचः सुवाचोः सुवाचां । सुवाचि सुवाचोः । सुपि । गत्वं ।

अघोषे प्रथमः ॥ २५८ ॥ अघोषे परे धुटां प्रथमो भवति । इति कत्वं । नामि करेत्यादिना सस्य षत्वं ।

कषयोगे क्षः ॥२५९॥ ककारषकारयोर्योगे क्षो भवति । सुवाक्षु ।

कवर्गप्रथमः शषसेषु द्वितीयो वा ॥ २६० ॥ कवर्गप्रथमस्य द्वितीयो भवति शषसेषु परतो वा । सुवाख्षु । प्रत्यञ्चशब्दस्य तु भेदः । चवर्गदृगादीनां चेत्यत्र चवर्गग्रहणबलादन्त् युज् क्रुञ्चा प्राग्गेन गत्वं ।

मनोरनुस्वारो धुटि ॥ २६१ ॥ अनन्त्ययोर्मकारनकारयोरनुस्वारो भवति धुटि परे ।

वर्गे वर्गान्तः ॥२६२॥ अनुस्वारो वर्गे परे वर्गान्तो भवति ।

संयोगान्तस्य लोपः ॥२६३॥ संयोगान्तस्य लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चं प्रत्यञ्चौ ।

व्यञ्जनान्नोऽनुषङ्गः ॥ २६४ ॥ धातुलिङ्गयोरन्त्याद्व्यञ्जनात् पूर्वो नकारः सोऽनुषङ्गसंज्ञो भवति । अधुट् स्वरे लोपमित्यनुवर्तते । व्यञ्जने चैषां निरिति च ।

अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् ॥ २६५ ॥ क्रुञ्चेरिदनुबन्धवर्जितस्यानुषङ्गो लोपमापद्यते अधुट् स्वरे व्यञ्जने च परे ।

अभेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ २६६ ॥ अभेर्लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घो भवति अधुट्स्वरादौ । प्रतीः । प्रतीचा प्रत्यग्भ्या प्रत्यग्भि । इत्यादि । एवं प्राच् सम्यच् प्रभृतय । अधुट्स्वरेति किं । कुङ् कुञ्चौ कुञ्च । कुञ्चा कुञ्चौ कुञ्च । कुञ्चा कुङ्भ्या कुङ्भि । मसम्या तु ।

टात् ॥ २६७ ॥ टात्परस्य सस्य षो भवति । कुङ्षु इत्यादि । इदनुबन्धवर्जितस्येति किं । सुहिन्सुशब्दे । णसि गतिशासनयो । अत एव वर्जनादिदनुबन्धाना धातूना नुरागमोऽस्तीति । सुपूर्वक सुहिंसु कर्तरि क्विप् । क्विप् सर्वापहारी लोप । कृत्तद्धितसमासाश्चेति लिङ्गसज्ञा । प्रथमैकवचन । सि । व्यञ्जनाच्चेति सेर्लोप । मनोरनुस्वारो धुटि इति नकारस्यानुस्वारे प्राप्ते सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवानिति न्यायात् सयोगान्तस्य लोप इति नित्य सकारलोप स्वरे परे मनोरनुस्वारो धुटि इति अनुस्वार । सुहन् । महत्साहचर्याद्धातोर्दीर्घो न स्यात् । सुहसौ सुहस । सुहस सुहसो सुहस । सुहसा सुहन्भ्या सुहन्भि । इत्यादि । सम्बोधनेऽपि तद्वत् ।

नाञ्चे॰ पूजायां ॥ २६८ ॥ पूजार्थे वर्तमानस्य अञ्चेरनुषङ्गस्य लोपो भवति अधुट् स्वरे व्यञ्जने च परे । प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्च । हे प्राङ् हे प्राञ्चौ हे प्राञ्च । प्राञ्च प्राञ्चौ प्राञ्च । प्राञ्चा प्राङ्भ्याम् प्राङ्भि । इत्यादि । सुपि विशेष । ङात्परस्य सस्य षो भवति । प्राङ्षु । अञ्चु गतिपूजनयो । प्रपूर्वक प्राञ्चतीति क्विप् सर्वापहारिलोप । कृत्तद्धितसमासाश्चेति लिङ्गसज्ञा । यत्र गत्यर्थस्तत्र अनुषङ्गश्चाक्रुञ्चेत् इत्यनुषङ्गलोप । यत्र पूजार्थस्तत्र नाञ्चे पूजायामिति अधुट् स्वरे व्यञ्जने अनुषङ्गलोपो न भवति । अदस्यञ्चुशब्दस्य तु भेद । अञ्चु गतिपूजनयो । अञ्चु अदस्पूर्वं अमुमञ्चतीति क्विप् नेति क्विप् प्रत्यय । क्विपि सति ।

विष्वग्देवयोश्चान्त्यस्वरादेरद्र्यञ्चतौ क्वौ ॥२६९॥ विष्वग्देवयो सर्वनाम्नश्चान्त्यस्वरादेरवयवस्याञ्चतौ क्विबन्ते परेऽद्रिरादे-

१ अस्य लोप अलोप ।

शो भवति । इति सकारसहितस्य अकारस्य अद्रिआदेशः इयणो यत्वं । अदद्र्यञ्च् इति स्थिते सति ।

अदद्र्यञ्चो दस्य बहुलं ॥ २७० ॥ अदद्र्यञ्चो दकारस्य बहुलं मकारो भवति मात् परस्य रस्य उत्वं । अदमुयङ् अदमुयञ्चौ अदमुयञ्चः । एवं सम्बुद्धौ । अदमुयञ्चं अदमुयञ्चौ ।

नोनो वः ॥ २७१ ॥ अदद्र्यञ्च् इत्येतस्य उतो वत्वं न भवति । अनुपङ्गश्चाक्रुञ्चेत् इति नलोपः । अच्चेरल्लोपः पूर्वस्य च दीर्घः इति अकारल्लोपः पूर्वस्य च दीर्घो भवति । अदमुईचः । अदमुईचा । अनुपङ्गश्चाक्रुञ्चेत् नलोपः । चवर्गदृगादीनां च गत्वं । अदमुयग्भ्यां अदमुयग्भिः । पूर्ववत् अनुपङ्गलोपो गत्वं च । अगोपे प्रथमः । कु । नामिकरेत्यादिना पत्वं । अदमुयक्षु । अमुद्र्यङ् अमुद्र्यञ्चौ अमुद्र्यञ्चः । अमुद्र्यञ्चं अमुद्र्यञ्चौ अमुद्रीचः । अमुद्रीचा अमुद्र्यग्भ्यां अमुद्र्यग्भिः । अमुद्र्यक्षु ॥ अमुमुयङ् अमुमुयञ्चौ अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चं अमुमुयञ्चौ अमुमुईचः । अमुमुईचा अमुमुयग्भ्यां अमुमुयग्भिः । अमुमुयक्षु । अदद्र्यङ् अदद्र्यञ्चौ अदद्र्यञ्चः । अदद्र्यञ्चं अदद्र्यञ्चौ अदद्रीचः । अदद्रीचा अदद्र्यग्भ्यां अदद्र्यग्भिः । अदद्र्यक्षु ॥

श्लोकः ।

परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ।
उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः ॥१॥

उदञ्चुशब्दस्य तु भेदः । उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः । उदञ्चं उदञ्चौ । शसादौ ।

उदङ् उदीचिः ॥२७२॥ उदङ् उदीचिर्भवति अघुट् स्वरादौ । उदीचः । उदीचा उदग्भ्यां उदग्भिः । इत्यादि । तिर्यङ् शब्दस्य तु भेदः । तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चं तिर्यञ्चौ । शसादौ—

तिर्यङ् तिरश्चि ॥ २७३ ॥ तिर्यङ्शब्दः तिरश्चिर्भवति अघुट् स्वरादौ । तिरश्चः । तिरश्चा तिर्यग्भ्यां तिर्यग्भिः । इत्यादि ।

छकारान्त पुलिङ्ग प्राच्छ्शब्द । सौ । विरामे व्यञ्जनादिष्विति वर्तते ।

हसपछान्तेजादीना डः ॥ २७४ ॥ हसपछान्ताना यजादीना च डो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्राट् प्राड् द्विर्भाव स्वरपरश्छकार । प्राच्छौ प्राच्छ । सबोधनेऽपि तद्वत् । प्राच्छ प्राच्छौ प्राच्छ । प्राच्छा प्राड्भ्या प्राड्भि । इत्यादि । इति छकारान्ता । जकारान्त पुलिङ्गो युजशब्द ।

युजेरसमासे नुर्घुटि ॥ २७५ ॥ युजशब्दस्य असमासे नुरागमो भवति घुटि परे ।

आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात्परः ॥२७६॥ उदनुबन्ध आगमोऽन्त्यात्स्वरात् परो भवति । मित्रवदागम । अथवा प्रकृतिप्रत्यययोरनुपघाती आगम उच्यते । शत्रुवदादेश । युङ् युञ्जौ युञ्ज । सबोधनेपि तद्वत् । युञ्ज युञ्जौ युज । युजा युग्भ्या युग्भि इत्यादि ॥ अश्वयुजादीना समासत्वान्नुरागमो नास्ति । अश्वयुग् अश्वयुक् अश्वयुजौ अश्वयुज । सबोधनेपि तद्वत् । इत्यादि एव ऋत्विज् गुणभाज् प्रभृतय । साधुमस्ज शब्दस्य तु भेद ।

सयोगादेर्धुट ॥२७७॥ सयोगादेर्धुटो लोपो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । व्यञ्जनाच्च सिलोपश्चवर्गदृगादीना च गकारककारौ । साधुमङ् साधुमग् ।

*** धुटा तृतीय ॥२७८॥** धुटा तृतीयो भवति घोषवति सामान्ये इति सस्य तृतीयत्वे प्राप्ते लक्षणैतवर्गत्वादन्त्या इति न्यायात् । सकारस्य दकार । तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ इति दकारस्य जकार साधुमज्जौ इत्यादि । देवेज्शब्दस्य तु भेद । सौ । हशपछान्ते इत्यादिना डत्व । देवेट् देवेड् देवेजौ देवेज । सबोधनेपि तद्वत् । देवेजम् देवेजौ देवेज । देवेजा देवेड्भ्या देवेड्भि ।

टात् सुसादिर्वा ॥ २७९ ॥ टकारात्पर सुसादिर्वा भवति । तेन देवेट्त्सु देवेट्सु । एवसम्राज्प्रभृतय । ञकारवर्गान्ता अप्रसिद्धा ।

तकारान्त पुल्लिङ्गो मरुत्शब्द । मरुत् मरुद् मरुतौ मरुत । सबो-धनेऽपि तद्वत् । मरुत मरुतो मरुत । मरुता । धुटा तृतीय इत्यनेन दत्वे मरुद्भ्यामित्यादि । उदनुबन्धस्य भवन्तुशब्दस्य तु भेद । दीर्घमामि सनो इति वर्तते ।

अन्त्वसन्तस्य चाधातोस्सौ ॥२८०॥ अन्तु अस इत्येवमन्तस्य धातोरस्य दीर्घो भवति सौ असम्बुद्धौ । लिङ्गान्तनकारस्य इति नकारस्य लोपे प्राप्ते ।

नसयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ ॥२८१॥ नकारसंयोगान्तौ लुप्तावप्यलुप्तवद्भवत पूर्वविधौ दीर्घादिके कर्त्तव्ये । नकारग्रहण राजन्शब्दार्थम् । भवान् भवन्तौ भवन्त ।

भवतो वादेरत्वं सम्बुद्धौ ॥ २८२ ॥ उदनुबन्धस्य भवन्तुशब्दस्य वादेरत्व भवति वा सम्बुद्धौ । हे भो । सन्निपातलक्षण विधिरनिमित्त तद्विघातस्य । योयमाश्रित्य समुत्पन्न स त प्रति सन्निपात । हे भवन् हे भवन्तो हे भवन्त । भवन्त भवन्तौ भवत । भवता भवद्भ्या भवद्भि । इत्यादि । एव भगवन्त् अघवन्त् शब्दौ । सम्बुद्धिं विना गोमन्त् धनवन्त् यावन्त् तावन्त् एतावन्त् इयन्त् कियन्त् प्रभृतय । एते शब्दा केन प्रकारेण सिद्धा । भग ज्ञान भगमस्यास्तीति भगवान् । अघ पापमस्यास्तीति अघवान् । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । धनमस्यास्तीति धनवान् । तदस्यास्तीति मत्वन्तिन् इति वन्तुप्रत्यय ।

यत्तदेतेभ्यो डावन्तुः ॥२८३॥ यद् तद् एतद् इत्येतेभ्य परत डावन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकार ।

डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ २८४ ॥ डकार इति अन्त्यस्वरादेर्लोपार्थ । उकार उच्चारणार्थ । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य तावान् । एतत्परिमाणमस्य एतावान् ।

---

१ य सबुद्ध सकारमाश्रित्योत्पन्न स उकारस्त सबुद्धे सकार प्रति सन्निपात अय सन्निपातलक्षणविधि । तद्विघातस्य सबुद्धिसिलोपस्य अनिमित्त हेतुन भवतीत्यर्थ । वाम्दागारिति सूत्राद्वा इति वर्तत ॥

इदमो डियन्तु ॥२८५॥ इदम् परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । इद परिमाणमस्य इयान् ।

किमो डियन्तुः ॥२८६॥ किम शब्दात्परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । किम्परिमाणमस्य कियान् पूर्वमन्त्यस्वरादेर्लोप कृत्वा पश्चादेकदेशविकृतमनन्यवदिति न्यायात् । नश्चेदमिरिति इ आदेश । इवर्णावर्णयोर्लोप इत्यादिना इकारलोप । अनेन प्रकारेण सिद्धा भवन्ति । नीतरम् । भगवान् भगवन्तौ भगवन्त । भगवन्त भगवन्तौ भगवत । भगवता भगवद्भ्या भगवद्भि । सुपि । भगवत्सु । एव सर्वत्र । मन्वोपने ।

भगवदघवतोश्च ॥२८७॥ भगवदघवतोश्च वादेरवयवस्य उत्व वा भवति सम्बुद्धौ सो परे । एव सम्बुद्धि विना गोमन्त् धनवन्त् यावन्त् तावन्त् एतावन्त् इयन्त् कियन्त् प्रभृतय । यत्प्रमाणमस्य यावन् । हे भगो हे भगवन् । हे अघो हे अघवन् । अन्यत्र हे गोमन् । हे धनवन् । हे यावन् । हे तावन् । हे एतावन् । हे इयन् । हे कियन् । शन्तृडन्तक्विबन्ताना धातुत्व न त्यजति । शन्तृडन्तस्य क्विबन्ताना च । भवन्त्शब्दस्य धातुत्वात् सो दीर्घो न भवति । भवन् भवन्तौ भवन्त । इत्यादि । एव पचन् पठन् प्रभृतय । ददन्त्शब्दस्य तु भेद । घुटेरसमासे नुर्घुटि इत्यनुवर्तते ।

अभ्यस्तादन्तिरनकार ॥ २८८ ॥ अभ्यस्तात्परोऽन्तिरनकारो भवति घुटि परे । ददन् ददद् ददतो ददत । इत्यादि । एव दधन्त् जक्षन्त् जाग्रन्त् प्रभृतय । महत्शब्दस्य तु भेद । दीर्घमामि सनौ घुटि चासम्बुद्धौ इति वर्तते ।

सान्तमहतोर्नोपधाया ॥ २८९ ॥ सान्त् महन्त् इत्येतयोर्नकारस्योपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ घुटि परे । महान् म-

हान्तौ महान्त । हे महन् हे महान्तौ हे महान्त । महान्त महान्तौ म-
हत । महता महद्भ्या महद्भि इत्यादि ॥ इति तकारान्ता ॥ थकारान्तो-
ऽग्निमथ् शब्द । अग्निमत् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमथ । सबोधनेऽ
पि तद्वत् । अग्निमथ अग्निमथौ अग्निमथ । अग्निमथा अग्निमद्भ्या अग्निमद्भि
इत्यादि ॥ इति थकारान्त ॥ दकारान्त पुल्लिङ्गस्तत्वविद्शब्द । तत्व-
वित् तत्वविद् तत्वविदौ तत्वविद । इत्यादि । द्विपाद्शब्दस्य तु भेद ।
द्विपात् द्विपाद् द्विपादौ द्विपाद । सबोधनेऽपि तद्वत् । द्विपाद द्विपादौ ।
सशादौ ।

पात्पद समासान्तः ॥२००॥ समासान्त पाच्छब्द प-
दमापद्यते अघुटि स्वरे व्यञ्जने च परे । द्विपद । द्विपदा द्विपाद्भ्यामि
त्यादि । एव चतुष्पाद् व्याघ्रपाद प्रभृतय । त्यद्शब्दस्य तु भेद । सौ ।

तस्य च ॥ २०१ ॥ तस्य त्यदादीना तकारस्य सकारो भवति
सौ परे । स्य त्यौ त्ये । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । एव यद् तद् शब्दौ ।
य यौ ये । एष एतौ एते इत्यादि । स तौ ते इत्यादि ।

एतस्य चान्वादेशे द्वितीयायां चैनः ॥ २०२ ॥ ए-
तस्य इदमश्च टौसोर्द्वितीयाया च एनादेशो भवति कथितस्यानुकथन
विषये । एन एनौ एनान् । एनेन एनयो । इति दकारान्ता ॥ धकारान्त
पुल्लिङ्गस्तत्वबुधशब्द । विरामव्यञ्जनादिष्विति वर्त्तते ।

**हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादि चतुर्थत्वम-
कृतवत् ॥ २०३ ॥** हचतुर्थान्तस्य तृतीयादेर्धातोरादि चतुर्थत्व
भवति विरामे व्यञ्जनादौ च सभाकृतवत् । तत्वभुत् तत्वभुद् तत्वबु-
धौ तत्वबुध । सबोधनेऽपि तद्वत् । तत्वबुधा तत्वभुद्भ्या तत्वभुद्भि
इत्यादि । इति धकारान्ता ॥ नकारान्त पुल्लिङ्ग राजन शब्द । घुटि च[१]

[१] वाविरामे धुटां तृतीय इति थकारस्य दकार ।

सम्बुद्धाविति दीर्घः । लिङ्गान्तनकारस्येति नकारलोपः । राजा राजानौ राजानः ।

न सम्बुद्धौ ॥ २०४ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भवति सम्बुद्धौ । हे राजन् । राजानं राजानौ (अघुट्स्वरे अवमसंयोगादनो इत्यादिना लोपः)

तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ ॥ २०५ ॥ अनन्त्यस्तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ प्राप्नोति आन्तरतम्यात् । राज्ञः । राज्ञा । व्यञ्जनान्ते नलोपः । अकारो दीर्घं घोषवतीति दीर्घे प्राप्ते नसयोगानारम्भकत्वात् पूर्वविधौ इति नकारोऽसन्नवद्भाति । राजभ्यां राजभिः । राज्ञे राजभ्यां राजभ्यः । ङौ । ईङ्योर्वेति अलोपो वा भवति । राज्ञि राजनि राज्ञोः राजसु । एवं तक्षन् मूर्धन् प्रभृतयः । आत्मन्शब्दस्य तु भेदः । आत्मा आत्मानौ आत्मानः । हे आत्मन् इत्यादि । आत्मानं आत्मानौ । अघुट्स्वरे । अवमसंयोगादिति प्रतिषेधादनोऽल्लोपो नास्ति । आत्मनः । आत्मना । इत्यादि । एवं सुपर्वन् सुशर्मन् ब्रह्मन् कृतवर्मन् प्रभृतयः ॥ करिन् शब्दस्य तु भेदः । सौ । इन्हन् इत्यादिना दीर्घः । करी करिणौ करिणः । हे करिन् इत्यादि । एवं दण्डिन् हस्तिन् गोमिन् तपस्विन् प्रभृतयः ॥ वृत्रहन् शब्दस्य तु भेदः ॥ वृत्रहा वृत्रहणौ वृत्रहणः । हे वृत्रहन् । वृत्रहणं वृत्रहणौ । अघुट्स्वरे लोपे कृते । इन्हन् इत्यादिना दीर्घः । अस्मादेव हन उपधाया सावेव दीर्घः क्विपि न दीर्घः ॥

हनेर्हो घिरुपधालोपे ॥ २०६ ॥ हनेरुपधाया लोपे कृते हस्य स्थाने घिर्भवति । घत्वे नस्य णत्वाभावः । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना वृत्रहभ्यां वृत्रहभिः इत्यादि । एवं ब्रह्महन् भ्रूणहन् ऋणहन् एते शब्दाः । पूषन् शब्दस्य तु भेदः । सौ दीर्घः । पूषा पूषणौ पूषणः । हे पूषन् । पूषणं पूषणौ ।

हन्मासदोषपूषां शसादौ स्वरे वा ॥ २९७ ॥ हन् मास दोष पूषन् इत्येतेषां उपधाया उत्तरस्य लोपो वा भवति । पूष्णः ।

पूष्णा पूषभ्या पूषभि । इत्यादि । एव अर्यमन् शब्द । अर्वन्शब्दस्य तु भेद । सौ ।

अर्वन्नर्वन्तिरसावनञ् ॥ २९८ ॥ अर्व शब्दोऽर्वन्निर्भवति असावनञ् परश्चेति । अर्वा अर्वन्तो अर्वन्त । हे अर्वन् हे अर्वन्तो हे अर्वन्त । अर्वन्तम् अर्वन्तो अर्वन्त । अर्वता अर्वद्भ्याम् अर्वद्भि । इत्यादि । नञ्परश्चेत् आत्मन्शब्दवत् । अनर्वा अनर्वाणो अनर्वाण । इत्यादि । श्वन् शब्दस्य तु भेद । सौ । श्वा श्वानो श्वान । हे श्वन् । श्वान श्वानो । अघुट्स्वरादौ सेट्वस्याप्यनुवर्त्तते ।

श्वयुवमघोना च ॥ २९९ ॥ श्वन् युवन् मघवन् एषा वशब्दस्योत्व भवति अघुट् स्वरे परे । शुन । शुना श्वभ्या श्वभि । इत्यादि । एव युवन्शब्द । युवा । युवानो युवान । हे युवन् । युवान युवानो यून । यूना युवभ्या युवभि । इत्यादि ॥ मघवन्शब्दस्य तु भेद । सौ । अर्वन्नर्वन्तिरित्यनुवर्तते ।

सौ च मघवान्मघवा वा ॥ ३०० ॥ विभक्तौ सौ च परे मघवन् शब्दो मघवन्त् भवति वा ॥ अन्त्वसन्तस्येति दीर्घे प्राप्ते निपातनाद्दीर्घ । मघवान् मघवन्तौ मघवन्त । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । मघवन्त मघवन्तौ मघवत । मघवता मघवद्भ्या मघवद्भि । इत्यादि । पक्षे । मघवा मघवानौ मघवान । मघवान मघवाना मघोन । मघोना मघवभ्या मघवभि । इत्यादि । श्वानमाचष्टे । तत्करोति तदाचष्टे इन् । इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्येत्यादिना अन्त्यस्वरादेर्लोपे प्राप्ते ।

न शुन ॥ ३०१ ॥ श्वन् इत्येतस्य अन्त्यस्वरादेर्लोपो न भवति इनि परे । श्वानयति । मघवानमाचष्टे मघवयति ।

स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्राणामन्तस्थादेर्लोपो गुणश्च नामिनाम् ॥ ३०२ ॥ स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्र इत्येतेषामन्तस्थादेर्लोपो भवति नामिना गुणश्च इनि परे । स्थूलमाचष्टे स्थवयति । दूरमाचष्टे दवयति । युवानमाचष्टे यवयति । क्षिप्रमाचष्टे क्षेपयति । क्षुद्र-

सम्बुद्धाविति दीर्घ । लिङ्गान्तनकारस्येति नकारलोप । राजा राजानौ राजान ।

न सम्बुद्धौ ॥ २०४ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भवति सम्बुद्धौ । हे राजन् । राजान राजानौ (अधुट्स्वरे अवमसयोगादनो इत्यादिना लोप)

तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ ॥ २०५ ॥ अन्तस्तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ प्राप्नोति आन्तरतम्यात् । राज्ञ । राज्ञा । व्यञ्जनादौ नलोप । अकारो दीर्घ घोषवतीति दीर्घे प्राप्ते नसयोगान्तावलुप्तवच्च पूर्वविधौ इति नकारो लुप्तवद्भवति । राजभ्या राजभि । राज्ञे राजभ्या राजभ्य । ङौ । ईङ्योर्वेति अलोपो वा भवति । राज्ञि राजनि राज्ञो राजसु । एव तक्षन् मूर्धन् प्रभृतय । आत्मनशब्दस्य तु भेद । आत्मा आत्मानो आत्मान । हे आत्मन् इत्यादि । आत्मान आत्मानौ । अधुट्स्वरे । अवमसयोगादिति प्रतिषेधादनोऽलोपो नास्ति । आत्मन । आत्मना । इत्यादि । एव सुपर्वन् सुशर्मन् ब्रह्मन् कृतवर्मन् प्रभृतय ॥ करिन् शब्दस्य तु भेद । सौ । इन्हन् इत्यादिना दीर्घ । करी करिणो करिण । हे करिन् इत्यादि । एव दण्डिन् हस्तिन् गोमिन् तपस्विन् प्रभृतय ॥ वृत्रहन् शब्दस्य तु भेद ॥ वृत्रहा वृत्रहणौ वृत्रहण । हे वृत्रहन् । वृत्रहण वृत्रहणौ । अधुट्स्वरे लोपे कृते । इन्हन् इत्यादिना दीर्घ । अस्मादेव हन उपधाया सावेव दीर्घ क्विपि न दीर्घ ॥

हनेर्हेर्घिरुपधालोपे ॥ २०६ ॥ हनेरुपधाया लोपे कृते हे स्थाने घिर्भवति । घत्वे नस्य णत्वाभाव । वृत्रघ्न । वृत्रघ्ना वृत्रहभ्या वृत्रहभि इत्यादि । एव ब्रह्महन् भ्रूणहन् ऋणहन् एते शब्दा । पूषन् शब्दस्य तु भेद । सौ दीर्घ । पूषा पूषणौ पूषण । हे पूषन् । पूषण पूषणो ।

हन्मासदोषपूषा शसादौ स्वरे वा ॥ २०७ ॥ हन् मास दोष पूषन् इत्येतेषा उपधाया उत्तरस्य लोपो वा भवति । पूष्ण ।

पूष्णा पूषभ्यां पूषभिः । इत्यादि । एवं अर्यमन् शब्दः । अर्वन्शब्द-
स्य तु भेदः । सौ ।

अर्वन्नर्वन्तिरसावनञः ॥ २९८ ॥ अर्वन्शब्दोऽर्वन्तिर्भवति
असावनञ् परश्चेति । अर्वा अर्वन्तौ अर्वन्तः । हे अर्वन् हे अर्वन्तौ
हे अर्वन्तः । अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः । अर्वता अर्वद्भ्याम् अर्वद्भिः ।
इत्यादि । नञ्परश्चेत् आत्मन्शब्दवत् । अनर्वा अनर्वाणौ अनर्वाणः ।
इत्यादि । श्वन् शब्दस्य तु भेदः । सौ । श्वा श्वानौ श्वानः । हे श्वन् ।
श्वानं श्वानौ । अघुट्स्वरादौ भेदकस्याप्यनुवर्त्तते ।

श्वयुवमघोनां च ॥ २९९ ॥ श्वन् युवन् मघवन् एषां
वशब्दस्योत्वं भवति अघुट् स्वरे परे । शुनः । श्वना श्वभ्यां श्वभिः ।
इत्यादि । एवं युवन्शब्दः । युवा । युवानौ युवानः । हे युवन् । यु-
वानं युवानौ यूनः । यूना युवभ्यां युवभिः । इत्यादि ॥ मघवन्शब्द-
स्य तु भेदः । सौ । अर्वन्नर्वन्तिरित्यनुवर्तते ।

सौ च मघवान्मघवा वा ॥ ३०० ॥ विभक्तौ सौ च
परे मघवन् शब्दो मघवन्त् भवति वा ॥ अन्त्वसन्तस्येति दीर्घे प्राप्ते नि-
पातनाद्दीर्घः । मघवान् मघवन्तौ मघवन्तः । सबोधनेऽपि तद्वत् । मघवन्त
मघवन्तौ मघवतः । मघवता मघवद्भ्यां मघवद्भिः । इत्यादि । पक्षे । मघ-
वा मघवानौ मघवानः । मघवानं मघवानौ मघोनः । मघोना मघवभ्यां
मघवभिः । इत्यादि । श्वानमाचष्टे । तत्करोति तदाचष्टे इन् । इनि
लिङ्गस्यानेकाक्षरस्येत्यादिना अन्त्यस्वरादेर्लोपे प्राप्ते ।

न शुनः ॥ ३०१ ॥ श्वन् इत्येतस्य अन्त्यस्वरादेर्लोपो न
भवति इनि परे । श्वानयति । मघवानमाचष्टे मघवयति ।

**स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्राणामन्तस्थादेर्लोपो गुणश्च
नामिनाम् ॥ ३०२ ॥** स्थूलदूरयुवक्षिप्रक्षुद्र इत्येतेषामन्तस्थादेर्लो-
पो भवति नामिनां गुणश्च इनि परे । स्थूलमाचष्टे स्थवयति । दूरमा-
चष्टे दवयति । युवानमाचष्टे यवयति । क्षिप्रमाचष्टे क्षेपयति । क्षुद्र-

सम्बुद्धाविति दीर्घ । लिङ्गान्तनकारस्येति नकारलोप । राजा राजानौ राजान ।

न सम्बुद्धौ ॥ २९४ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भवति सम्बुद्धौ । हे राजन् । राजान राजानौ (अघुट्स्वरे अवमसंयोगादनो इत्यादिना लोप)

तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ ॥ २९५ ॥ अनन्त्यसवर्गे श्चटवर्गयोगे चटवर्गौ प्राप्नोति आन्तरतम्यात् । राज्ञ । राज्ञा । व्यञ्जनादौ नलोप । अकारो दीर्घं घोषवतीति दीर्घे प्राप्ते नसयोगान्तावसुवच पूर्वविधौ इति नकारोऽसुवद्भवति । राजभ्या राजभि । राज्ञे राजभ्या राजभ्य । ङौ । ईङ्योर्वेति अनोपो वा भवति । राज्ञि राजनि राज्ञो राजसु । एव तक्षन् मूर्धन् प्रभृतय । आत्मनशब्दस्य तु भेद । आत्मा आत्मानौ आत्मान । हे आत्मन् इत्यादि । आत्मान आत्मानौ । अघुट्स्वरे । अवमसंयोगादिति प्रतिषेधादनोऽल्लोपो नास्ति । आत्मन । आत्मना । इत्यादि । एव सुपर्वन् सुशर्मन ब्रह्मन् कृतवर्मन् प्रभृतय ॥ करिन् शब्दस्य तु भेद । सौ । इन्हन् इत्यादिना दीर्घ । करी करिणौ करिण । हे करिन इत्यादि । एव दण्डिन् हस्तिन् गोमन् तपस्विन प्रभृतय ॥ वृत्रहन् शब्दस्य तु भेद ॥ वृत्रहा वृत्रहणौ वृत्रहण । हे वृत्रहन् । वृत्रहण वृत्रहणौ । अघुट्स्वरे लोपे कृते । इन्हन् इत्यादिना दीर्घे । असावेव हन उपधाया सावेव दीर्घ किपि न दीर्घ ॥

हनेर्घिरुपधालोपे ॥ २९६ ॥ हनेरुपधाया लोपे कृते हे स्थाने घिर्भवति । घत्वे नस्य णत्वाभाव । वृत्रघ्न । वृत्रघ्ना वृत्रहभ्या वृत्रहभि इत्यादि । एव ब्रह्महन् भ्रूणहन् ऋणहन् एते शब्दा । पूषन् शब्दस्य तु भेद । सौ दीर्घ । पूषा पूषणौ पूषण । हे पूषन् । पूषण पूषणौ ।

हन्मासदोषपूषा शसादौ स्वरे वा ॥ २९७ ॥ हन् माम दोष पूषन् इत्येतेषा उपधाया उत्तरस्य लोपो वा भवति । पूष्ण ।

दोऽद्वेर्मः ॥ ३०९ ॥ त्यदादीना दकारस्य मो भवति अद्वे- विभक्तौ । इमौ इमे । इम इमौ इमान् ।

टौसोरनः ॥ ३१० ॥ अग्वर्जितस्य इदशब्दस्य अनादेशो भवति टौसो परत । अनेन ।

अदृव्यञ्जनेऽनक् ॥ ३११ ॥ अग्वर्जितस्य इदशब्दस्य अद्भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ परत । आभ्याम् ।

तस्मात्भिसभिर ॥ ३१२ ॥ तस्मात्कृताकारादिदम परो भिस् भिर भवति । एभि । अस्मै आभ्याम् एभ्य । अस्मात् आभ्याम् एभ्य । अस्य अनयो एषाम् । अस्मिन् अनयो एषु । अन्वादेशे पूर्ववत् । इति मकारान्त ॥ यकारान्तोऽप्रसिद्ध । रेफान्त पुल्लिङ्गश्चत्वारशब्द । तस्य बहुवचनमेव । चत्वार ।

चतुरो वा शब्दस्योत्वम् ॥ ३१३ ॥ चत्वार इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्व भवति अघुट्स्वरे व्यञ्जने च परे । चतुर ।

न रेफस्य घोषवति ॥ ३१४ ॥ रेफस्य घोषवति परे विसर्जनीयो न भवति । चतुर्भि । चतुर्भ्य । चतुर्भ्य ।

आमि चतुरः ॥ ३१५ ॥ चत्वारशब्दस्य नुरागमो भवति आमि परे । चतुर्णां । विसर्जनीये प्राप्ते ।

रः सुपि ॥३१६॥ रो रकारस्य विसर्जनीय सुपि परे न भवति । इति निषेध । चतुर्षु । इति रेफान्त ॥ लकारान्तोऽप्रसिद्ध । वकारान्त पुल्लिङ्ग सुदिव्शब्द । सौ ।

औं सौ ॥३१७॥ दिवो वकारस्य ओ भवति सौ परे । सुद्यौ सुदिवौ सुदिव ।

वाम्याः ॥ ३१८ ॥ दिवो वकारस्य वा आकारो भवति अमि परे । सुद्या सुदिव सुदिवौ सुदिव । सुदिवा ।

दिव उद्व्यञ्जने ॥ ३१९ ॥ दिवो वकारस्य उत भवति व्य-

---

१ इद सूत्रमंसबाधनार्थ ।

सागरे शेऽप्यति । इति ष्ठिवुक्लमुचमिति अन्त्यस्वरादेर्दी घ । षि च विरतौ तु नषेध ॥ षष् शब्दस्य तु भेदः । तस्य षट्संज्ञकत्वात् । जसोश्च ष्णसंज्ञोर्लुक् । षट् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । षड्भ्यः । आमि च नुडित्यनुवर्तते ।

संख्यायाः ष्णान्तायाः ॥ ३०३ ॥ षकारान्ताया नकारान्ता या संख्याया नुडागमो भवति आमि परे । षण्णामिति सतो इति अनुवर्तते ।

नान्तस्य चोपधायाः ॥ ३०४ ॥ नान्तस्य चोपधाया दीर्घो भवति सनामि परे । पञ्चानाम् । पञ्चसु । एवं सप्तन् नवन् दशन् प्रभृतयः ॥ अष्टन्शब्दस्य तु भेदः । तस्यापि षट्संज्ञकत्वात् ।

अष्टन आ सर्वासु ॥ ३०५ ॥ अष्टन्शब्दस्यान्तस्य आ भवति सर्वासु विभक्तिषु । पेन विभक्त्यन्तस्य इति नकारस्य आकारः । सवर्णे दीर्घः ।

औ तस्माज्जश्शसोः ॥ ३०६ ॥ तस्मात्कृतात्वादष्टनशब्दात्परयोर्जश्शसोः स्थाने औ भवति । अष्टौ । अष्टौ । पक्षग्रहणं किमर्थम् । आत्वस्यानित्यत्वार्थं । तेन आत्वाभावे जश्शसोर्लुक् इत्यनेन जश्शसो लोप । अष्ट । अष्ट । अष्टाभिः अष्टभिः । अष्टाभ्यः अष्टभ्यः । अष्टाभ्यः अष्टभ्यः । आमि आत्वे सख्यायाः ष्णान्तायाः इति अत्र अन्तग्रहणाभिप्रायात् । भूतपूर्वष्णान्ताया अपि आमि नुडागमः । अष्टानाम् । अष्टसु अष्टासु । इति नकारान्ताः ॥ पञ्चमान्ता अप्रसिद्धाः । मकारान्तः पुल्लिङ्गः किम् शब्दः ।

किमः कः ॥ ३०७ ॥ किंशब्दस्य को भवति विभक्तौ परतः । कः कौ के । कं कौ कान् । केन काभ्यां कैः । इत्यादि । इदम् शब्दस्य तु भेदः ।

इदमियमयं पुंसि ॥ ३०८ ॥ इदम्शब्दस्य इयं भवति स्त्रियामयं च पुंसि इदं नपुंसके सौ परे । अयम् । अन्यत्र त्यदाद्यत्वम् ।

स्यात्। अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधौ। तयो समाहार। अर्काश्वमेध। एव तक्षायस्कार हसमयूर। मधुरापाटलिपुत्र। पाणिपाद। बदरामलक। सुखदु ख। शुकश्च हसश्च मयूरश्च कोकिलश्च शुकहसमयूरकोकिल। इत्यादि।

तथा द्विगोः ॥४६१॥ तथा समाहारद्विगोरप्येकत्व नपुसकलिङ्ग च स्यात्।

समासान्तर्गताना वा राजादीनामदन्तता ४६२ समासान्तर्गताना राजादीनामदन्तता अप्रत्ययो भवति वा समुच्चये। पञ्चाना गवा समाहार पञ्चगव। चतुर्णां पथा समाहार चतुष्पथ।

न सूत्रे क्वचित् ॥ ४६३ ॥ क्वचित्सूत्रे द्वन्द्वैकत्व भवति नपुसकलिङ्गत्व न स्यात्। विरामव्यञ्जनादौ। एव पचि वचि सिचि रचि मुचे। इत्यादि।

पुवद्भाषितपुंस्कानूङ्पूरण्यादिषु स्त्रिया तुल्याधिकरणे ॥ ४६४ ॥ स्त्रिया वर्तमान भाषितपुस्क अनूङन्त पूर्वपदभूत पुवद्भवति स्त्रिया वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिगणवर्जिते उत्तरपदे परे। शोभना भार्या यस्यासौ शोभनभार्य। एव दीर्घजङ्घभार्य। इत्यादि। भाषितपुस्कमिति कि। द्रोणीभार्य। अनूङ् इति किम्। ब्रह्मबधूभार्य। अपूरण्यादिष्विति कि। कल्याणी पञ्चमी यासा रात्रीणा ता कल्याणीपञ्चमा रात्रय। के पूरण्यादय। पूरणी पञ्चमी कल्याणी मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा स्वकान्ता कुब्जा वामना इत्यादि।

सज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ ४६५ ॥ स्त्रिया वर्तमाना भाषितपुस्कादनूङन्ता सज्ञा पूरणीप्रत्ययान्ता कोपधा पूर्वपदभूता पुवद्रूपा न भवन्ति स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पदे पूरण्यादिगण वर्जित उत्तरपदे परे। दत्ताभार्या यस्यासौ दत्ताभार्य। पञ्चमीभार्य। पाचिकाभार्य। गोरप्रधानस्येत्यादिना ह्रस्व। इत्यादि।

कर्मधारयसज्ञे तु पुवद्भावो विधीयते ॥४६६॥ स्त्रि-

मध्येग्राम । एवं मध्येवन । मध्येदिन । मध्येरूप । आसन्ने नदिर्यदि
ग्राम । उपरिपर्व । एवं चर्तीण अन्तर्गिर ।

वा तृतीयासप्तम्योः ॥ ४५६ ॥ अकारान्तादव्ययीभावात्परयोस्तृतीयासप्तम्यो स्थाने अम् वा भवति । उपकुम्भ । उपकुम्भेन । उपकुम्भ । उपकुम्भाभ्यामित्यादि । निरन्तराय निरन्तरायेण । उपकुम्भ उपकुम्भे । उपकुम्भयो । इत्यादि । निरन्तराय निरन्तराये । अपञ्चम्या इति किं । उपकुम्भात् । निरन्तरायात् । इत्यादि । ग्राम्यादिकृत्य अभिद्रुत्यस्यादिरादेश । शक्तिमनतिक्रम्य अतिक्रमस्य यथा देश । इत्यादिषु समासे कृते ।

अन्यस्माल्लुक् ॥ ४५७ ॥ अकारान्तादन्यस्मादव्ययीभावात्परासा विभक्तीना लुक् भवति । अधिस्त्रिय । यथाशक्ति । एवम् स्त्रियामधि । अधिसरस्वति । अधिभागति । अधिनदि । आत्मन अधि अध्यात्म । गुरोरनतिक्रमेण यथागुर । वध्वा अनतिक्रमेण । यथावधु चम्वा अनतिक्रमेण । यथाचमु । गिरेरनतिक्रमेण । यथागिरि । वध्वा अनुगम । अनुवधु । अनुकण्ठ । अनुनदि । अनुस्त्रि । अनुपट्ठ । अनुवायु । अनुगुर । अनुपितृ । अनुमातृ । अनुकर्तृ । कर्तुं समीपमुपकर्तृ एवमुपगिरि । उपरवि । उपयति । उपगुरु । उपतरु । उपवधु । उपचमु । उपनदि । उपस्त्रि । उपगु । उपनु । कर्तुरतिक्रम । अतिकर्तृ । एवमतिरि । अतिगु । अतिनु ।

सम भूमिपदात्योः ॥ ४५८ ॥ भूमिपदात्यो परयो समत्व इत्येतस्य समित्यादेशो भवति । भूमे समत्व समभूमि । पदातीना समत्व समपदाति ।

सुविनिर्दुर्भ्यः स्वपिसूतिसमानाम् ॥४५९॥ सुविनिर्दुर्भ्य परस्य स्वपि सूति समाना सकारस्य षकारो भवति । सुषम विषम निष्षम दुष्षम । अपरसम । इत्यादि ।

द्वन्द्वैकत्वम् ॥ ४६० ॥ समाहारद्वन्द्वस्यैकत्व नपुसकलिङ्ग

लवण । काम्ल । कामधुर । काज्य । कालीर । काटधि । कु ईषत् तत्र वातन्त्रम् । काक्षेण वीक्षते ।

कवञ्चोष्णे ॥ ४७२ ॥ ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कवादेशो भवति तत्पुरुषे चोष्णशब्दे परे । चकारोऽत्र विकल्पार्थ । कु ईषच्च तत् उष्ण च कवोष्ण । कोष्ण । कु ईषदुष्ण ।

पथि च ॥ ४७३ ॥ तत्पुरुषसमासे कुशब्दस्य कादेशो भवति पथिन्शब्दे च परे । कुत्सितश्चासौ पन्थाश्च कापथ । समासान्तगतेत्यादिना अप्रत्यय । नस्तु क्वचिन्नलोप । इवर्णावर्णयोर्लोप स्वरे प्रत्यये ये च । इति इकारलोप ।

पुरुषे तु विभाषया ॥४७४॥ कुशब्दस्य कादेशो भवति वा तत्पुरुषे पुरुषशब्दे परे । कुत्सितश्चासौ पुरुषश्च कापुरुष । कुपुरुष ।

याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥ ४७५ ॥ ईकारश्च आकारश्च याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ भवत समासे क्वचि लक्षानुरोधात् । रेवत्या मित्र रेवतिमित्र । एव रोहिणिमित्र । इष्टकाना चित इष्टकचित । इषीकाणा तूल इषीकतूल । इत्यादि ।

ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ ४७६ ॥ ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे क्वचिल्लक्ष्यानुरोधात् । दात्राकारौ कर्णौ यस्यासौ दात्राकर्ण । द्विगुणाकर्ण ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिरुहिषु क्विबन्तेषु प्रादिकारकाणाम् ॥ ४७७ ॥ प्रादीना कारकाणामेषु क्विबन्तेषु दीर्घता भवति नह्यादिषु धातुषु परत । उपानत् । उपावृत् । प्रावृट् । कर्मावित् । नीरुक् । प्रतीपट् । परीतत् । वीरुत् । इत्यादि ।

अनव्ययविसृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥ ४७८ ॥ अनव्ययविसृष्टस्तु सकारमापद्यते कपवर्गयो परत । अयस्कार । अयस्कल्प । अयस्पाश । अयस्काम्यति । अयस्काम इत्यादि । कारकल्पपाशकाम्यतिषु सकारो दृश्यते ।

या वर्तमाना भाषितपुंस्का अनूङन्ता सङ्ख्यापूरणीप्रत्ययान्ता—कोपधा अपि कर्मधारयसमासे तु पुंवद्भवन्ति स्त्रिया वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिवर्जित उत्तरपदे परे । शोभना चासौ भार्या च शोभनभार्या । एवं दत्तभार्या । पाचकभार्या । पञ्चमभार्या इत्यादि । भाषितपुंस्कमिति किं । खट्वावृन्दारिका । अनूङिति किं ब्रह्मबन्धूदारिका ।

आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥४६७॥ महत आकारः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे परे । महांश्चासौ देवश्च महादेवः । अन्तरङ्गत्वात् व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायादनुषङ्गलोपश्च । प्रथमतोऽनुषङ्गस्य लोपे कृते सति पश्चात् येन विधिस्तदन्तस्येति न्यायात् तकारस्याकारः । सर्वत्र सवर्णे दीर्घे । एवं महापुरुषः । महापर्वतः । महादेशः ।

नस्य तत्पुरुषे लोप्यः ॥४६८॥ तत्पुरुषसमासे नस्य नकारमात्रस्य लोप्यो भवति । न सवर्णः असवर्णः । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः । एतल्लक्षणं तत्पुरुषस्यैव अन्येषां समासानां कथमिदं लक्षणं । न विद्यते घोषो ध्वनिर्येषां ते अघोषाः । तथा तत्पुरुष इहोपलक्षणं । उपलक्षणं किम् । स्वस्य स्वसदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षणं । सर्पिकाकेभ्यो रक्षति ।

स्वरेऽक्षरविपर्ययः ॥ ४६९ ॥ तत्पुरुषे समासे नस्य अक्षरविपर्ययो भवति स्वरे परे । न अजः अनजः । एवमनर्थः । अनर्थः । अनवारः । अनिन्द्रः । अनुदकमित्यादि ।

कोः कत् ॥ ४७० ॥ कुशब्दस्य कद्भवति तत्पुरुषे स्वरे परे । स्वपदविपदविग्रहो नास्तीत्यन्यपदविग्रहः । कुत्सितश्चासौ अश्वश्च कदश्वः । कदन्नः । कदुष्ट्रः । तत्पुरुष इति किम् । कुत्सिता उष्ट्रा यस्मिन्देशे स कूष्ट्रो देशः ।

का त्वीषदर्थेऽक्षे ॥ ४७१ ॥ ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कादेशो भवति तत्पुरुषे समासे अक्षशब्दे च परे । कु ईषल्लवणं का-

लवण । काम्ल । कामधुर । काज्य । काक्षीर । कादधि । कु ईषत् तन्त्र कातन्त्रम् । काक्षेण वीक्षते ।

कवश्चोष्णे ॥ ४७२ ॥ ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कवादेशो भवति तत्पुरुषे चोष्णशब्दे परे । चकारोऽत्र विकल्पार्थ । कु ईषच्च तत् उष्ण च कवोष्ण । कोष्ण । कु ईषदुष्ण ।

पथि च ॥ ४७३ ॥ तत्पुरुषसमासे कुशब्दस्य कादेशो भवति पथिन्शब्दे च परे । कुत्सितश्चासौ पन्थाश्च कापथ । समासान्तगतेत्यादिना अप्रत्यय । नस्तु क्वचिन्नलोप । इवर्णावर्णयोर्लोप स्वरे प्रत्यये ये च । इति इकारलोप ।

पुरुषे तु विभाषया ॥४७४॥ कुशब्दस्य कादेशो भवति वा तत्पुरुषे पुरुषशब्दे परे । कुत्सितश्चासौ पुरुषश्च कापुरुष । कुपुरुष ।

याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥ ४७५ ॥ ईकारश्च आकारश्च याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ भवत समासे क्वचिल्लक्ष्यानुरोधात् । रेवत्या मित्र रेवतिमित्र । एव रोहिणिमित्र । इष्टकाना चित इष्टकचित । इषीकाणा तूल इषीकतूल । इत्यादि ।

ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ ४७६ ॥ ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे क्वचिल्लक्ष्यानुरोधात् । दात्राकारौ कर्णौ यस्यासो दात्राकर्ण । द्विगुणाकर्ण ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिरुहिषु क्विबन्तेषु प्रादिकारकाणाम् ॥ ४७७ ॥ प्रादीना कारकाणामेषु क्विबन्तेषु दीर्घता भवति नह्यादिषु धातुषु परत । उपानत् । उपावृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । प्रतीषट् । परीतत् । वीरुत् । इत्यादि ।

अनव्ययविसृष्टस्तु सकारं कपवर्गयोः ॥ ४७८ ॥ अनव्ययविसृष्टस्तु सकारमापद्यते कपवर्गयो परत । अयस्कार । अयस्कल्प । अयस्पाश । अयस्काम्यति । अयस्काम इत्यादि । कारकल्पपाशकाम्यकेषु सकारो दृश्यते ।

श्लोकः ।

बहुव्रीह्यव्ययीभावौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ द्विगुः ।
कर्मधारय इत्येते समासाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥

इति समास समाप्त ।

अथ तद्धित किञ्चिदुच्यते ॥

कपटोरपत्य । भृगोरपत्य । विदेहस्यापत्य । उपगोरपत्य । इति स्थिते ।

वाणपत्ये ॥ ४७९ ॥ षष्ठचन्तान्नाम्नोऽणप्रत्ययो भवति वा अपत्ये अभिधेये । तस्येत्यादिना विभक्तिलोप ।

वृद्धिरादौ सणे ॥४८०॥ स्वराणामादिस्वरस्य वृद्धिर्भवति सणकारानुबन्धे तद्धिते परे । का वृद्धि ।

आ स्वरे च वृद्धिः ॥ ४८१ ॥ अवर्ण ऋवर्ण इवर्ण उवर्णा नामा आद् उत्तरे ऐ औ च द्वे सन्ध्यक्षरे वृद्धयो भवन्ति । प्रयोगात् । अवर्णस्य आकारवृद्धि । ऋवर्णस्य आर् वृद्धि । इवर्णस्य एकारस्य च ऐकारवृद्धि । उवर्णस्य ओवर्णस्य च औकारवृद्धि ।

उवर्णस्त्वोत्वमापाद्यः ॥ ४८२ ॥ उवर्णस्तु ओत्वमापादनीयस्तद्धिते स्वरे ये च परे ।

कार्याववावादेशावोकारौकारयोरपि ॥ ४८३ ॥ ओकारऔकारयोरवावौ आदेशौ कार्यौ भवतस्तद्धिते स्वरे ये च परे । कापटव । भार्गव । वैदेह । औपगव औपगवौ औपगवा । इति पुरुषशब्दवत् । एव यास्क यास्कौ । बैद बैदौ । आङ्गिरस । कौत्स । वासिष्ठ । गौतम । ब्राह्मण । ऐदम इत्यादि । पञ्चालस्यापत्य ।

रूढादण् ॥ ४८४ ॥ जनपदसमाननामान क्षत्रिया रूढा रूढशब्दात्परो अण् प्रत्ययो भवति । अपत्येऽभिधेये ।

इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४८५ ॥ इव-र्णावर्णयोर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे। पाश्चात्य । पश्चान्न्याय-ने पाश्चार्ण । बहुत्वे ।

यस्कादीनां बहुत्वेऽस्त्रियामपत्यप्रत्ययस्य ॥४८६॥ यस्का-दीनां बहुत्वे स्त्रियामनभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भवति निमित्ता-भावे नैमित्तिकस्याभाव इति वृद्धेरपि लोपो भवति । यस्काः । लह्य-शिरसः । मगधा । अङ्गा । अस्त्रियामिति किं । पाश्चाल्य । वैदेह्य । गागर्य इत्यादि । भृगोरपत्य ।

आपिभ्योऽण् ॥ ४८७ ॥ आपिशालिभ्य परोऽण् भवति अपत्येऽर्थे । भार्गव । भार्गवौ । बहुत्वे ।

भृग्वत्र्यङ्गिरस्कुत्सवसिष्ठगोतमेभ्यश्च ॥ ४८८ ॥ भृग्वादिभ्यो बहुत्वे स्त्रियामनभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुग्भव-ति । भृगव । अत्रय । अङ्गिरस । गोतमा इत्यादि । अस्त्रियामिति किं । भार्गव्य । तस्यापत्यमित्याद्यर्थ प्रत्यय । गर्गस्यापत्य इति भिन्ने ।

यञ गर्गादेः ॥ ४८९ ॥ गर्गादिगणात् यञ् भवति अपत्ये-ऽभिधेये ।

* इवर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥४९०॥ इवर्णावर्णयोर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । गार्ग्यः गार्ग्यौ । व-त्सस्यापत्य वात्स्य वात्स्यौ । [illegible] । [illegible] ।

एतत् स्मृतग्रहणाधिकारात् । कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । एवं ब्राध्नायन्यः ब्राध्नायन्यौ । स्त्रियां तु । कौञ्जायनी । नडादेस्तु । नाडायनः । नारायणः । मौञ्जायनः । शाकटायनः । बहुत्वे । कौञ्जायना कुञ्जस्यापत्यानि । एवं ब्राध्नायना ।

स्त्र्यश्न्यादेरेयण् ॥ ४९३ ॥ स्त्रियामग्न्यादिभ्योऽन्यादेश्च एयण् भवति अपत्येऽभिधेये । विनताया अपत्यं वैनतेयः । एवं सौपर्णेयः । यौधेयः । कौन्तेयः । अग्नेरपत्यं आग्नेयः आग्नेयौ । बहुत्वे । अग्निसंज्ञायामेतत्संभियाग्नेयाश्च । अग्नयः भृग्वन्याङ्गिरेत्यादिना अपत्यप्रत्ययस्य लुक् । सत्यामग्निसंज्ञायां इरेदुरोऽञ्जमि । इत्येत्व अयि । एवं सौभ्रेयः । गाङ्गेयः । भद्रबाहोरपत्यं ।

एयेऽकद्र्वादिस्तु लुप्यते ॥ ४९४ ॥ एये प्रत्यये परे उवर्णो लुप्यते न तु कद्रूशब्दस्य । भाद्रबाहेयः । यामुण्डेयः । अकद्रु इति किम् । काद्रवेयः ।

सर्वनाम्नः संज्ञाविषये स्त्रिया विहितत्वात् ॥ ४९५ ॥ सर्वनाम्नः परः संज्ञाविषये एयण् भवति अपत्येऽभिधेये । सर्वा काचिन् स्त्री । सर्वाया अपत्यं सार्वेयः । इत्यादि ।

इणतः ॥ ४९६ ॥ अकारान्तान्नाम्न इण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽभिधेये । दक्षस्यापत्यं दाक्षिः । एवं दाशरथिः । आर्जुनिः । देवदत्तिः । अस्यापत्यं इः इत्यादि ।

बाह्वादेश्च विधीयते ॥ ४९७ ॥ बाह्वादेर्गणादिण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽभिधेये । उपबाहोरपत्यमौपबाहविः । भाद्रबाहविः ।

नस्तु क्वचित् ॥ ४९८ ॥ नस्य लोपो भवति क्वचित् लक्ष्यानुरोधात् ॥ उडुलोम्नोऽपत्यं औडुलोमिः । एवमाग्निशर्मिः ।

मनोः षण्यौ ॥ ४९९ ॥ षष्ठ्यन्तान्मनुशब्दात्परौ षण्यौ प्रत्ययौ भवतः अपत्यार्थे । मनोरपत्यं मानुषः । मनुष्यः । मानवः । प्राणपत्ये इति अण् भवति ।

कुर्वादेर्यण् ॥ ५०० ॥ कुर्वादेर्गणात् यण् प्रत्ययो भवति अपत्येर्थे। कुरोरपत्यं कौरव्य । वाणपत्ये इतिअण् भवति । कौरव । रहस्यापत्य राह्य ।

क्षत्रादियः ॥ ५०१ ॥ पष्ठ्यन्तात् क्षत्रशब्दात्पर इय प्रत्ययो भवति अपत्यर्थे । क्षत्रिय ।

कुलादीनः ॥ ५०२ ॥ कुलशब्दात्पर ईन प्रत्ययो भवति जातार्थे । कुले जात कुलीन । इत्यादि ।

रागान्नक्षत्रयोगाच्च समूहात्सास्य देवता ।
तद्वेत्त्यधीते तस्येदमेवमादेरणिष्यते ॥ १ ॥

रागात् अण्। कुसुम्भेन रक्त कौसुम । एव हारिद्र वस्त्र । कौकुम । माञ्जिष्ठ। काषाय। नक्षत्रयोगात्। पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्त काल ।

पुष्यतिष्ययोर्नक्षत्रे ॥ ५०३ ॥ नक्षत्रार्थे वर्तमानयो पुष्यतिष्ययोर्यकारस्य लोपो भवति अणि परे । इति यकारलोप ।

*** मत्स्यस्य यस्य स्त्रीकारे ईये चागस्त्यसूर्ययोः ॥** ॥ ५०४ ॥ इति सूत्राच इति अनुवर्तन। पोष काल । पौषो मास । पौषी रात्रि । पापमह । एव तैपो माम ।तैपी रात्रि ।तैपमह ।चित्रया चन्द्रयुक्तया युक्त काल चैत्र । वैशाख । एव ज्येष्ठ । आषाढ । श्रावण । भाद्रपद । आश्वयुज । कार्तिक । मार्गशिर । माघ । फाल्गुन । एवसर्वत्र। समूहात्।युवतीना समूहो यौवत । एव हास । काक । क्षात्र। शौद्र । आर्ष ।मार्ग । साम्य देवता। जिनो देवता अस्य इति जैन । एव शैव । वैष्णव । ब्राह्मण ।बौद्ध । कापिल । सौर । ऐन्द्र । तद्वेत्ति । जिन वेत्तीति जैन इत्यादि। छन्दो-वेत्त्यधीते वा छान्दस । व्याकरण वेत्त्यधीते वा वैयाकरण ।भारत । तस्येद । मृगस्य इद मास मार्ग । सौकर । कौमार । पुत्रस्येद पौत्र । दैव । पौरुष । यून इद यौवन । एवमादिर्यस्येति गणो गृह्यते । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुष रूप । एव श्रावण शब्द ।रसनो रस ।स्पर्शन स्पार्श ।

दर्पदि पिष्टा दार्षदा सक्तव । उलूखलेन क्षुण्णा औलूखलाम्ण्डुला । अश्वैरुह्यते रथ आश्वो रथ । चतुर्भिरुह्यते चातुर शकट । चतुर्दश्या दृष्टश्चातुर्दशो राक्षस । त्रिविद्य एव त्रैविद्य । पटोर्भाव पाटव । लाघव कौशल्यमित्यादि ।

तेन दीव्यति संसृष्ट तरतीकण्चरत्यपि । पण्या-
च्छिल्पान्नियोगाच्च क्रीतादेरायुधादपि ॥ २ ॥

तेन दीव्यति तेन संसृष्ट तेन तरति तेन चरत्यपि पण्यात् शिल्पात् नियोगाच्च क्रीतादेरायुधादपि । इतीकण् प्रत्ययो भवति । तेन दीव्यतीत्यत्र इकण् । अक्षैर्दीव्यति आक्षिक । एव गिरिणा दीव्यति गैरिक । दाण्डिक । तेन संसृष्टमित्यादि । दध्ना संसृष्ट दाधिकमोदन । एव क्षैरिक । ताक्रिक । धार्मिक । शार्ङ्गवेरिक । सार्पिषिक । लावणिक । मारिचिक । तेन तरतीत्यत्रापि । उडुपेन तरतीति औडुपिक । एव वाहित्रिक । द्रोण्या तरतीति द्रौणिक । गौपुच्छिक । नावा तरतीति नाविक । चरतीत्यत्रापि । शिबिकया चरतीति शैबिक्कि । एव आश्विक । औष्ट्रिक । शृङ्गवेरेण चरतीति शार्ङ्गवेरिक । पण्यात् । ताम्बूल पण्यमस्य ताम्बूलिक । एवमपिशब्दग्रहणात् यथाशिष्टप्रयोग भवति । गन्ध पण्योऽस्येति गान्धिक । एव सार्पिषिक । वास्त्रिक । राजतिक । लौहितिक । शिल्पात् । मृदङ्ग शिल्पमस्येति मार्दङ्गिक । एव पाणविक । शाङ्खिक । काहलिक । वैणिक । त्रैवलिक । वांशिक । तान्त्रिक । नियोगात् । शुल्क नियोगो यस्येति शौल्किक । एवं भाण्डागारिक । माहानसिक । प्रातीहारिक । क्रीतादे । सहस्रेण क्रीत साहस्रिक । एव शातिक । लाक्षिक । सुवर्णेन क्रीत सौवर्णिक । आदिशब्दात् । लक्षेण युक्तो लाक्षिक । दैवेन प्रवृत्तो दैविक । कर्षापणेन अर्हतीति कार्षापणिक । आयुधादपि । चक्रमायुधमस्येति चाक्रिक । एव कौन्तिक । तौमरिक । खाड्गिक । क्रीतादेरित्यत्र ग्रहणात्तस्येति षष्ठ्यन्तान्नाम्न परी वापये तस्मिन्नर्थे इकण् प्रत्ययो भवति । प्रष्टस्य

वाप प्रास्थिक क्षेत्र । वाप इति कोऽर्थ । कुम्भस्य वाप काम्भिकमित्यादि ।

नावस्तार्ये विषाद्वध्ये तुलया सम्मितेऽपि च तत्र साधौ यः ॥ ५०५ ॥ नावस्तृतीयान्तात्तार्येऽर्थे विषात्तृतीयान्ताद्वध्येऽर्थे तुलया तृतीयान्तात्सम्मितेऽर्थेऽपि च तत्रेति सप्तम्यन्तात्साधावर्थे य प्रत्ययो भवति । नावा तार्यमिद नाव्य । विषेण वध्यो विष्य । तुलया सम्मित तुल्य । कर्मणि साधु कर्मण्य । अपि चेति वचनात् गिरिणा तुल्यो हस्ती गिरितुल्य । तुल्य सदृश कुशलो योग्यो हितश्चेति साधुरुच्यते ।

ईयस्तु हिते ॥ ५०६ ॥ हितार्थे ईय प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् । एवमश्वीय । जनकेभ्यो हितो जनकीय । जननीय । त्वदीय । मदीय । युष्मदीय ।

तत्र जातस्तत आगतः ॥ ५०७ ॥ इत्यादिषु च ईय प्रत्ययो भवति । शालाया जात शालीय । शालाया आगत शालीय ।

यदुगवादितः ॥ ५०८ ॥ उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च हितार्थे यश्च भवति । कमण्डलुभ्यो हित कमण्डलव्य । वधूभ्यो हितो वधव्य । गोभ्यो हितो गव्य । पटुभ्यो हित पटव्य । हविर्भ्यो हिता हविष्यास्तण्डुला । गवादय इति के । गो हविस् अष्टका बर्हिस् मेधा स्रुच् इति गवादिगण ।

उपमाने वतिः ॥ ५०९ ॥ उपमानेऽर्थे वति प्रत्ययो भवति। राजेव वर्त्तते राजवत । ब्राह्मणस्येव वृत्तमस्येति ब्राह्मणवत् । मथुराया मिव पाटलिपुत्रे प्रासादा मथुरावत् । देवमिव त्वा पश्यामि देववत् । इत्यादि । सर्वत्र द्रव्यगुणक्रियाभि साम्यमुपमानमस्तीति वत् भवितव्यम् । द्रव्ये । देवदत्त इव धनवान् देवदत्तवत् । एव कुबेरवत् । बलिवत् । गुणे । यतिरिव गुणवान् यतिवत् । जलमिव शैत्य जलवत् । अग्निरिव औष्ण्यमग्निवत् । श्रीखण्ड इव सुरभि श्रीखण्डवत् । क्रियाया । ब्राह्मण इव वर्त्तते ब्राह्मणवत् । एव पिशाचवत् ।

त्वतौ भावे ॥ ५१० ॥ भावेऽभिधेये त्वतौ भवतः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावो भवति । तप्रत्ययस्य स्त्रियां वृत्तिः । त्वप्रत्ययस्य नपुंसके वृत्तिः । पटस्य भावः पटता पटत्वं । एवं अश्वता अश्वत्वं । गोता गोत्वं । इति द्रव्यभावः । शुक्लस्य भावः शुक्लता शुक्लत्वं । रूपता रूपत्वं । रसता रसत्वं । ज्ञानता ज्ञानत्वं । गुणता गुणत्वं । इति गुणभावः । उत्क्षेपणता उत्क्षेपणत्वं । गमनता गमनत्वं । इति क्रियाभावः ।

यण् च प्रकीर्तितः ॥ ५११ ॥ भावेऽभिधेये यण् प्रकीर्तितस्त्वतौ च । जडस्य भावो जाड्यं जडता जडत्वं । एवं ब्राह्मण्यं ब्राह्मणता ब्राह्मणत्वं ।

अघुट्स्वरतद्धिते ये ॥ ५१२ ॥ तद्धिते ये परे अघुट्स्वरवत्कार्यं भवति । अघुट्स्वरादौ सेट्कस्यापि वसुसेर्विशब्दस्योत्वमित्युत्वं । विदुषो भावो वैदुष्यं । प्रकीर्तितग्रहणादिरस्यादन्यस्मिन्नर्थेऽपि यण् प्रकीर्तितस्त्वतौ च भवतः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं ब्राह्मणता ब्राह्मणत्वं । पुंसः पुनर्भावः पौंस्नं पुंस्त्वं ।

तदस्यास्तीति मन्त्वन्त्वीन् ॥ ५१३ ॥ तदिति प्रथमान्तात् अस्यास्तीत्येतस्मिन्नर्थे मन्तु वन्तु विन् इन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् । इतिशब्दस्य विवक्षार्थत्वात् । अवर्णान्तात् अवर्णोपधात् मकारान्तात् मकारोपधात् धुडन्तात् अशिडन्तात् परो वन्तु प्रत्ययो भवति । अशिडन्तादित्युक्ते सति तद्वचन सामान्यमेव । तत्र हकारो वर्जनीयः । अवर्णान्तात् । वृक्षोऽस्यास्तीति वृक्षवान् । शालास्यास्तीति शालावान् । इत्यादि । अवर्णोपधात् । तक्षास्यास्तीति तक्षवान् । कर्मास्यास्तीति कर्मवान् । क्वचिन्नकारलोपः । मकारान्तात् । इदमस्यास्तीति इदंवान् । किमस्यास्तीति किंवान् । इत्यादि । मकारोपधात् । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मीवान् ।

[1] भवतः अस्मात् अभिधानप्रत्ययाविति भावः ।

एव धर्मवान् । इत्यादि । धुड न्तात् । विद्युदस्यास्तीति विद्युत्वान् । वर्गप्रथमा इत्यादिना तृतीये प्राप्ते सति । तसोर्न तृतीयो मत्वर्थे इत्यनेन सूत्रेण तृतीयत्व न भवति । अशिड न्तादिति किं । आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् ।

असन्तमायामेधास्रग्भ्यो वा विन् ॥५१४॥ एभ्य परो विन् प्रत्ययो वा भवति । यशोऽस्यास्तीति यशस्वी । पक्षे वन्त् यशस्वान् । अत्र सकारस्य दकारो विसर्गश्च न भवति । तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । तपस्वान् । एव तेजस्वी तेजस्वान् । धुटा तृतीय । धुटां तृतीयो भवति घोषवति सामान्ये । लृवर्णतवर्गलसा दन्त्या इति न्यायात् सकारस्य दकारे प्राप्ते सति ।

तसोर्न तृतीयो मत्वर्थे ॥५१५॥ तकारसकारयोस्तृतीयो मत्वर्थे न भवति। मत्वर्थे इति कोऽर्थ । अस्त्यर्थे । पश्चात् रेफसोर्विसर्जनीये प्राप्ते सकृद्बाधितो विधिर्बाधित एव सत्पुरुषवत्। मायास्यास्तीति मायावी मायावान् । मेधास्यास्तीति मेधावी मेधावान् । स्रगस्यास्तीति स्रग्वी स्रग्वान् । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात् चवर्गदृगादीना चेति गत्वमनेन न्यायेन अघोषे प्रथम । वर्गप्रथमास्तृतीयान् ।

बहुलमिन् भवति ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी । दण्डो यस्यास्तीति दण्डी । शिखास्यास्तीति शिखी । देवोऽस्यास्तीति देवी । इत्यादि ।

तदस्य सजातं तारकादेरितच् ॥५१६॥ तदिति प्रथमा तान्तस्य सजातमित्यस्मिन्नर्थे तारकादेराकृतिगणात् पर इतच् प्रत्ययो भवति । तारका सजाता अस्येति तारकित नभ । एव कण्टकित तरु । पल्लवित वृक्ष ।

सख्याया: पूरणे डमौ ॥ ५१७ ॥ सख्याया पूरणेऽर्थे डमौ भवत । एकादशपर्यन्त सख्या । तत परमसख्या॥ असख्यादेर्नान्ताया मो भवति तत्कथ वाशब्दात् । —— —— · ——
पक्षे इत्यत्र ।

डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ५१८ ॥ डानुबन्धे प्रत्यये परे अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति । एकादशानां पूरणः एकादशः एकादशी एकादशः । द्वादशः । अत्र आत्वं निपात । त्रयोदश । अत्र त्रयस्तु निपात । चतुर्दश । पञ्चदश । पञ्चमः । पञ्चमी । पञ्चमः । एवं सप्तमः । अष्टमः । नवमः । दशमः ॥ इत्यादि ।

द्वेर्तीयः ॥ ५१९ ॥ द्वेस्तीयो भवति पूरणेऽर्थे । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । द्वितीया । द्वितीयः ।

त्रेस्तृ च ॥ ५२० ॥ त्रेस्तीयो भवति तृआदेशश्च पूरणेऽर्थे । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः । तृतीया । तृतीयः ।

अन्तस्थो डे वा ॥ ५२१ ॥ रेफवकारयोरन्तस्थो भवति डे परे । चतुर्णां पूरणश्चतुर्थः । चतुर्थी चतुर्थः ।

तवर्गस्य षटवर्गाट्टवर्गः ॥ ५२२ ॥ षकाराट्टवर्गात्तात्परस्य तवर्गस्य टवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । षण्णां पूरणः षष्ठः षष्ठी षष्ठः ।

कतिपयात्कतेः ॥ ५२३ ॥ कतिपयात्कतेश्च पूरणेऽर्थे थो भवति डे परे । कतिपयानां पूरणः कतिपयथः । कतीनां पूरणः कतिथः कतिपयथी । कतिथी । कतिपयथः । कतिथः ।

विंशत्यादेस्तमट् ॥ ५२४ ॥ विंशत्यादेस्तमट् प्रत्ययो भवति पूरणेऽर्थे । विंशतितमः । विंशतेः पूरणी विंशतितमी । विंशतितमः । त्रिंशतः पूरणः त्रिंशत्तमः । त्रिंशत्तमी । त्रिंशत्तमः । चत्वारिंशत्तमः । पञ्चाशत्तमः । उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो लभ्यते । उत्तरत्र नित्यग्रहणं कास्ते नित्यं शतादेरित्यत्र । यत्र संख्या विद्यते तत्र विकल्पेन तमट् भवति ।

तेर्विंशतेरपि ॥ ५२५ ॥ विंशतेरपि तेर्लोपो भवति डानुबन्धे प्रत्यये परे । अपिशब्दात् । अस्य लोपो भवति । विंशः । त्रिंशः । चत्वारिंशः । पञ्चाशः ।

नित्यं शतादेः ॥ ५२६ ॥ शतादेर्गणात् पूरणेऽर्थे नित्यं तमट्

प्रत्ययो भवति । एकशतस्य पूरण एकशततम । एकशततमी । एकशततम । एकसहस्रस्य पूरण एकसहस्रतम । एकसहस्रतमी एकसहस्रतम । एककोटितम ।

षष्ठ्यायतत्परात् ॥ ५२७ ॥ षष्ठ्यादेरसख्याया परात् पूरणेऽर्थे नित्य तमट् भवति । षष्टे पूरण षष्टितम । षष्टे पूरणी षष्टितमी । षष्टितम । सप्ततितम । अशीतितम । नवतितम । अतत्परादिति किं । एकषष्टे पूरण एकषष्ट । एकषष्टितम । यत्र सख्या विद्यते तत्र विकल्पेन तमट् प्रत्ययो भवति ।

विभक्तिसञ्ज्ञा विज्ञेया वक्ष्यन्तेऽतः परन्तु ये ॥
येष्वादे॰ सर्वनाम्नस्ते बहोश्चैव पराः स्मृता॰ ॥ ३ ॥

अत पर द्व्यादिवर्जितात्सर्वनाम्न परा ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते विभक्तिसञ्ज्ञा विज्ञेया । तु पुनर्बहोश्चैव इति कोऽर्थ । बहुशब्दात्परा प्रत्यया कथिता श्रुतत्वात्सर्वनाम्न कार्यं प्रति विभक्तिसञ्ज्ञा भवन्ति । तेन तदा कदा इति घोपत्वति न दीर्घ । तस्मिन् काले तदा "दादानीमौतद स्मृतौ" इति दा प्रत्यय । कस्मिन्काले कदा । काले किं । सर्वयदेकान्येभ्य एव दा इति दाप्रत्यय । विभक्तिसञ्ज्ञा इति । विभक्तिकार्यं किं त्यदादित्व अकारे लोप । एकत्र कि क इति कादेश ।

पञ्चम्यास्तस् ॥ ५२८॥ पञ्चम्यन्तात् द्व्यादिवर्जितात्सर्वनाम्नो बहोश्च परस्तस् भवति । सर्वस्मात् सर्वत । तस्प्रत्ययान्ता अव्ययानि साध्यन्ते । अव्ययाद्विभक्तेर्लोप । तस्मात् तत । यस्मात् यत । बहुभ्यो बहुत । एव विश्वत । उभयत । अन्यत । पूर्वत । परत । इत्यादि । अद्व्यादेरिति किं द्वाभ्या । उगवादित इत्यत्र कथ प्रयोगश्चेति ज्ञापयति । तेन

असर्वनाम्नोऽप्यवधिमात्रात्तस् वक्तव्यः ॥५२९॥ असर्वनाम्नोऽपि परस्तस्प्रत्ययो भवति अवधिमात्रात् । अत्रावधिमात्रादिति कोऽर्थ प्रयोगमात्रादित्यर्थ । इत्यनेन सूत्रेण तस्प्रत्ययो भवति ।

ग्रामात् ग्रामत ।प्रयोगात्प्रयोगत ।एवं वृक्षात् वृक्षत ।पटत ।यत्‍न ।

तत्रेदमिः ॥ ५३० ॥ तेषु विभक्तिसञ्ज्ञकेषु प्रत्ययेषु परत इदम् इकारता प्राप्नोति । अस्मात् इत ।

तेषु त्वेनदकारताम् ॥ ५३१॥ तेषु तकारादिषु विभक्तिसञ्ज्ञकेषु परत एतद् शब्द अकारता प्राप्नोति । एतस्मात् अत । तकारादिष्विति किं । एतेन प्रकारेण एतथा ।

तहोः कुः ॥५३२॥ तकारहकारयो परयो किंशब्द कुर्भवति । कस्मात् कुत ।

त्रः सप्तम्याः ॥५३३॥ सप्तम्यन्ताद् द्वयादिवर्जितात्सर्वनाम्नो बहोश्च परत त्रप्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । एतस्मिन् अत्र । कस्मिन् कुत्र । अमुष्मिन् अमुत्र । तस्मिन् तत्र । यस्मिन् यत्र । बहुषु बहुत्र । अद्व्यादेरिति किं । द्वयो । त्वयि मयि । इत्यादि ।

आद्यादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च ॥ ५३४ ॥ सप्तम्यन्तेभ्य आद्यादिभ्यश्च परतस् प्रत्ययो भवति । आदौ आदित । एव मध्ये मध्यत । अन्ते अन्तत । अग्रे अग्रत । मुखे मुखत । पृष्ठे पृष्ठत । पार्श्वे पार्श्वत । पूर्वे पूर्वत । परे परत इत्यादि ।

इदमो हः ॥५३५॥ इदम सप्तम्यन्तात् हो भवति त्रापवाद । अस्मिन् इह ।

किम ॥५३६॥ किम सप्तम्यन्तात् हो भवति । कस्मिन् कुह ।

अत् क च ॥५३७॥ किम सप्तम्यन्तात् अद् भवति कादेशश्च । कस्मिन् क ।

काले किंसर्वयदेकान्येभ्य एव दा ॥ ५३८ ॥ काले वर्तमानेभ्य सप्तम्यन्तेभ्य एभ्यो दा भवति । कस्मिन् काले कदा । एव सर्वदा । यदा । एकदा । अन्यदा । काल इति किं । सर्वत्र देशे ।

सदा इति निपात ॥ ... पुरी

इदमोर्ह्यधुनादानीम् ॥ ५४० ॥ काले वर्तमानात्सप्तम्यन्तादिदम परा र्हि अधुना दानीम् एते प्रत्यया भवन्ति ।

र्थोरेतेत् ॥५४१॥ रथो परत इदम्शब्द एत इत् इत्येतौ प्राप्नोति । अस्मिन् काले एतर्हि । इवर्णावर्णयोर्लोप । अधुना । इदानीम् । इत्थम् ।

दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ५४२ ॥ काले वर्त्तमानात्सप्तम्यन्तात्तद परौ दादानीमो स्मृतौ । तस्मिन् काले तदा । तदानीं ।

सद्यआद्या निपात्यन्ते ॥ ५४३ ॥ सद्यआद्या शब्दा कालेऽभिधेये निपात्यन्ते । लक्षणसूत्रमन्तरेण लोकप्रसिद्धशब्दरूपोच्चारण निपातन । समाने अहनि सद्य । समानस्य सभावो द्यश्च परविधि । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । पूर्वतरस्मिन् संवत्सरे परारि ।

पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे ॥ ५४४ ॥ पूर्वपरयो परो उदारी च भवत । चशब्दात्पर आदेशश्च संवत्सरेर्थे ।

इदमः समसण् ॥ ५४५ ॥ सप्तम्यन्तादिदम समसण् प्रत्ययो भवति संवत्सरेर्थे । अस्मिन्संवत्सरे ऐषम ।

पूर्वादेरेद्युस् ॥ ५४६ ॥ सप्तम्यन्तात्पूर्वादेर्गणात् पर एद्युस् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्यु । एव परेद्यु । अन्येद्यु । अन्यतरेद्यु । इतरेद्यु । कतरेद्यु । अपरेद्यु ।

उभयाद्द्युश्च ॥ ५४७ ॥ सप्तम्यन्तादुभयशब्दात्परो द्युस् भवति । चकारात् एद्युस् भवति । उभयस्मिन्नहनि उभयेद्यु । उभयद्यु ।

परादेरेद्यविस् ॥ ५४८ ॥ परादेर्गणात्पर एद्यविस् प्रत्ययो भवति । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । एवमन्येद्यवि । अन्यतमेद्यवि । इत्यादि ।

प्रकारवचने तु था ॥ ५४९ ॥ अद्व्यादे सर्वनाम्न प्रकारवचने तु था भवति । प्रकारशब्द सदृशार्थो विशेषार्थश्च सामान्यभेदक प्रकार । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । एवमन्यथा । यथा । तथा । उभयथा । पूर्वथा । अपरथा । वाक्यार्थविशेषेण सर्वविभक्तिभ्यो

द्वैध भामन्यत । सर्वस्मै प्रकाराय यदि वा सर्वस्मिन् प्रकारे सर्वधा इत्यादि ।

संख्यायाः प्रकारे धा ॥ ५५० ॥ संख्यायाः परः प्रकारवचने धा भवति । चतुर्भिः प्रकारैः चतुर्धा । एवं द्विधा । एकधा । बहुभिः प्रकारैर्बहुधा । पञ्चधा । षोढा षट्प्रकारस्य इति सिद्धम् ।

षषू उत्वम् ॥५५१॥ षषुशब्दान्तात् उत्वं भवति । सप्तधा । अष्टधा । नवधा । दशधा । शतधा । सहस्रधा । लक्षधा । कोटिधा ।

द्वित्रिभ्यां धमञेधाच्च ॥ ५५२ ॥ द्वित्रिभ्यां परौ धमञ् एधाच् च प्रत्ययौ भवतः प्रकारवचने । द्वैधं त्रैधं । द्वेधा त्रेधा ।

इदंकिंभ्यां थमु कार्यं ॥ ५५३ ॥ इदंकिंभ्यां परः थमु कार्यः प्रकारवचने । अनेन प्रकारेण इत्थं । केन प्रकारेण कथम् ।

आख्याताच्च तमादयः ॥५५४॥ नाम्न आख्याताच्च परे तमादयः प्रत्यया भवन्ति ।

प्रकृष्टे तमतररूपाः ॥ ५५५॥ प्रकृष्टार्थे एते प्रत्यया भवन्ति । प्रकृष्ट आढ्यः आढ्यतरः आढ्यतमः आढ्यरूपः । एवं वैयाकरणतमः वैयाकरणतरः वैयाकरणरूपः । पचतितमां पचतितरां पचतिरूपं । एतौ अव्ययौ पुल्लिङ्गौ । अत्र नपुंसकलिङ्गं । पचतिरूपं ।

ईषदसमाप्तौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ५५६ ॥ ईषदपरिसमाप्तौ अर्थे कल्पदेश्यदेशीया एते प्रत्यया भवन्ति । ईषदपरिसमाप्तः पटुः पटुकल्पः । पटुदेश्यः पटुदेशीयः । पचतिकल्पं । पचतिदेश्यं । पचतिदेशीयं ।

कुत्सितवृत्तेर्नाम्नः पाशः ॥ ५५७ ॥ कुत्सितवृत्तेर्नाम्नः परः पाशः प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः ।

भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्नश्चरट् ॥ ५५८ ॥ भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्नः परः चरट् प्रत्ययो भवति । टकारः षण्टकारानुबन्धादिति, विशेषणार्थः ।

भूतपूर्व आढ्य आढ्यचर । भूतपूर्वा आढ्या आढ्यचरी । भूतपूर्वमाढ्य आढ्यचर । भूतपूर्वो राजा राजचर । भूतपूर्वा राज्ञी राजचरी । एव देवचर । देवचरी ।

बह्वल्पार्थात्कारकाच्छस्वा मङ्गले गम्यमाने ॥ ५५९ ॥ बह्वर्थात् अल्पार्थाच पर शस्प्रत्ययो वा भवति मङ्गले गम्यमाने । बहून् देहि बहुशो देहि । एव अल्पशो देहि अल्प देहि । स्तोकशो देहि स्तोक देहि । शतशो देहि शत देहि । सहस्रशो देहि सहस्र देहि । लक्षशो याचते लक्ष याचते ।

वारस्य सख्यायाः कृत्वसुच् ॥५६०॥ वारस्य सबन्धिन्या सख्याया पर कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । उकार उच्चारणार्थ । कृत्वसुच्प्रत्ययान्ता अव्ययानि स्यु । पञ्चवारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्व । एव गणकृत्व । कतिकृत्व । बहुकृत्व । एव सप्तकृत्वो गच्छति । दशकृत्वो ददाति । शतकृत्वो याचते । सहस्रकृत्वो मन्यते इति ।

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥५६१॥ वारस्य सबन्धिभ्यो द्वित्रिचतुर्भ्य पर सुच् प्रत्ययो भवति । द्वौ वारौ भुङ्क्ते द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ।

संख्याया अवयवान्ते तयट् ॥५६२॥ सख्याया अवयवान्तार्थे तयट् प्रत्ययो भवति । द्वौ अवयवौ यस्य असौ द्वितय । त्रितय । चतुष्टय । पञ्चतय । सप्ततय ।

परिमाणे तयट् ॥५६३॥ परिमाणेऽर्थे तयट् प्रत्ययो भवति । चत्वारि परिमाणानि यस्य चतुष्टय । एव द्वितय त्रितय ।

द्वित्रिभ्यामयट् ॥५६४॥ द्वित्रिशब्दाभ्या परोऽयट् प्रत्ययो भवति समूहेऽर्थे । द्वयो समूह द्वय । त्रयाणा समूह त्रय । उत्सेधमान तिर्यग्मानमिति द्विविध ।

माने मात्रट् ॥ ५६५ ॥ परिमाणे मात्रट् प्रत्ययो भवति । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुमात्रमुदक । ऊरुमात्री परिखा ।

यत्तदेतत्भ्यो डावन्तु ॥५६६॥ यद् तद् एतद् इत्येतेभ्य परो डावन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । उकार उच्चारणार्थ । यत्परिमाणमस्य यावान् । एव तावान् एतावान् ।

किमो डियन्तु ॥ ५६७ ॥ किम शब्दात्परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । किंपरिमाणमस्य कियान् ।

इदम ॥५६८॥ इदम परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । इद परिमाणमस्य इयान् ।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तिषु विकारात् च्विः ॥ ५६९ ॥ अभूततद्भावे विकारात् च्विप्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिषु परत ।

च्वौ चावर्णस्य ईत्वम् ॥५७०॥ अवर्णस्य ईत्व भवति च्वौ परे । सर्वापहारी प्रत्ययस्य लोप । च्विप्रत्यये परे पूर्वस्वरस्य दीर्घ । शुक्लीकरोति । दीर्घीभवति । पुत्रीस्यात् । पटूस्यात् । कवीकरोति । कवीभवति । कवीस्यात् । मात्रीकरोति । मात्रीभवति । मात्रीस्यात् ।

ऊर्ध्वं दघ्नद्वयसटौ च ॥५७१॥ ऊर्ध्ववाचिनि प्रमाणेऽर्थे दघ्नद्वयसटौ प्रत्ययौ भवत । चशब्दान्मात्रट् भवति । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुदघ्न । ऊरुद्वयस । ऊरुमात्रमुदक ।

हस्तिपुरुषादण् च ॥ ५७२ ॥ हस्तिन् पुरुष इत्येताभ्या मानेऽर्थेऽण् भवति । चशब्दान्मात्रट् दघ्नट् द्वयसट् च भवति । हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिन । हस्तिमात्र । हस्तिदघ्न । हस्तिद्वयसी । पुरुष प्रमाणमस्य पौरुष । पुरुषमात्र । पुरुषदघ्न । पुरुषद्वयसमुदकमित्यर्थ ।

प्रस्तुतवृत्ते मयट् ॥५७३॥ प्रस्तुतवृते नाम्न परो मयट् प्रत्ययो भवति । सुवर्ण प्रस्तुत सुवर्णमय । एवमन्न प्रस्तुतमन्नमय । भस्ममय । यदि वा अन्न प्रस्तुतमत्र अन्नमय काय । अन्न प्रस्तुतमत्र अन्नमय जीवन । भस्म प्रस्तुतमत्र भस्ममय तप । एव भस्ममयो मठ । भस्ममयी तपस्विनी । भस्ममयी तनु ।

नय्योः पदान्तयोर्वृद्धिरागमः ॥ ५७४ ॥ इश्च उश्च यू तयोर्य्वो स्वराणामाद्यो स्वरात्पूर्वयोरिवारो कारयोर्वृद्धिर्न भवति तयोरादौ वृद्धिरागमो भवति णकारानुबन्धप्रत्यये परे । व्याकरणं वेत्ति अधीते वा वैयाकरण । द्वारे नियोगो यस्येति दौवारिकः । य्वोरिति किं । महानसे नियोगोऽस्येति माहानसिकः । इत्यादि ।

श्लोकः ।

सन्धिर्नाम समासश्च तद्धितश्चेति नामतः ।
चतुष्कमिति तत्रोक्तमित्येतच्छर्ववर्मणा ॥ १ ॥
भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ।
कृतायां रूपमालायां चतुष्कः परिपूर्यते ॥ २ ॥

इति प्रथमा वृत्तिः समाप्ता ।

तिङन्तप्रकरणम् ।

द्वितीया वृत्तिः ।

श्लोक ।

सर्वकर्मविनिर्मुक्तं मुक्तिलक्ष्म्याश्च वल्लभम् ।
चन्द्रप्रभजिनं नत्वा तिङन्तः कथ्यते मया ॥१॥

अथ त्यादयो विभक्तयः प्रदर्श्यन्ते ॥ १ ॥ ताश्च दशविधा भवन्ति । कान्या । वर्तमाना । सप्तमी । पञ्चमी । ह्यस्तनी । अद्यतनी । परोक्षा । श्वस्तनी । आशी । भविष्यन्ती । क्रियातिपत्तिरिति ।

वर्तमाना ॥ २ ॥ ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे । इमानि अष्टादश वचनानि वर्तमानसंज्ञानि भवन्ति ।

---

१ पदस्यान्तयोर्यकारवकारयोः समीपे वृद्धिर्न भवति तयोरादौ वृद्धिरागमो भवति णकारानुबन्धे तद्धिते परे स्थानेऽन्तरतम इति न्यायाद् यकारस्यैकारो वकारस्यौकारः ।

सप्तमी ॥ ३ ॥ यात् याता युस्, यास् यात यात, या याव याम। ईत् ईयाता ईरन्। ईथास् ईयाथा ईध्व, ईय ईवहि ईमहि, इमानि अष्टादश वचनानि सप्तमीसञ्ज्ञानि भवन्ति ॥

पञ्चमी ॥ ४ ॥ तु ता अन्तु, हि त त, आनि आव आम, ता आता अन्ता, स्व आथा ध्व, ऐ आवहै, आमहै, इमानि वचनानि पञ्चमीसञ्ज्ञानि भवन्ति ॥

ह्यस्तनी ॥ ५ ॥ दि ता अन्, सि त त, अम् व म, त आता अन्त, थास् आथा ध्व, इट् वहि महि, इमानि वचनानि ह्यस्तनीसञ्ज्ञानि भवन्ति ॥

एवमेवाद्यतनी ॥ ६ ॥ एवमेवाद्यतनीसञ्ज्ञानि भवन्ति ॥

परोक्षा ॥ ७ ॥ अट् अतुस् उस्, थल् अथुस् अ, अट् व म, ए आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे, इमानि वचनानि परोक्षसञ्ज्ञानि भवन्ति ॥

श्वस्तनी ॥ ८ ॥ ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मस्, ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे तास्महे, इमानि वचनानि श्वस्तनीसञ्ज्ञानि भवन्ति ॥

आशीः ॥ ९ ॥ यात् यास्ता यासुस्, यास् यास्त यास्त, यास यास्व यास्म, सीष्ट सीयास्ता सीरन्, सीष्ठास् सीयास्था सीध्व, सीय सीवहि सीमहि, इमानि वचनानि आशीःसञ्ज्ञानि भवन्ति ॥

स्यसहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥ १० ॥ स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस् स्यामस्, स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे, स्येन सहितानि त्यादीनि वचनानि भविष्यन्तीसञ्ज्ञानि भवन्ति ॥

द्यादीनि क्रियातिपत्तिः ॥ ११ ॥ स्यत् स्यता स्यन्, स्यस् स्यत स्यत, स्य स्याव स्याम, स्यत स्येतां स्यन्त, स्यथास् स्येथा

स्यध्व, स्ये स्यावहि स्यामहि, स्येन महितानि धाटीनि क्रियातिपत्ति-सञ्ज्ञानि भवन्ति ॥

षडाद्याः सार्वधातुकम् ॥ १२ ॥ षण्णां विभक्तीनां आद्याश्चतस्रो विभक्तय सार्वधातुकसञ्ज्ञा भवन्ति ।

अथ परस्मैपदानि ॥ १३ ॥ सर्वविभक्तीनां आदौ नववचनानि परस्मैपदसञ्ज्ञानि भवन्ति । उत्तरत्र नवग्रहणात्परग्रहणाच्चेह पूर्वाणीति नवेति अवगन्तव्य । ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् । एव सर्वविभक्तिषु ।

नव पराण्यात्मने ॥ १४ ॥ सर्वविभक्तीनां पराणि नव वचनानि आत्मनेपदसञ्ज्ञानि भवन्ति । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे । एव सर्वविभक्तिषु ।

त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १५ ॥ परस्मैपदानामात्मनेपदाना च त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रथममध्यमोत्तमपुरुषसञ्ज्ञानि भवन्ति । ति तस् अन्ति इति प्रथमपुरुष । सि थस् थ इति मध्यमपुरुष । मि वस् मस् इत्युत्तमपुरुष । ते आते अन्ते इति प्रथमपुरुष । से आथे ध्वे इति मध्यमपुरुष । ए वहे महे इत्युत्तमपुरुष । एव सर्वविभक्तिषु । एता विभक्तयो धातोर्योज्यन्ते । को धातु ।

क्रियाभावो धातुः ॥ १६ ॥ य शब्द क्रिया भावयति सपादयति स धातुसञ्ज्ञो भवति । इति भ्वादीना धातुसञ्ज्ञाया । भू सत्ताया । भू इति स्थिते ।

प्रत्ययः परः ॥ १७ ॥ प्रतीयते अनेनार्थ स प्रत्यय । विवक्षितार्थ इत्यर्थ । प्रकृते पर प्रत्ययो भवति । इति सर्वत्यादिप्रसङ्ग ।

काले ॥ १८ ॥ वर्त्तमानातीतभविष्यल्लक्षण काल । काल इत्यधिकृत्यात्मनेपदात् वेदितव्य ।

सम्प्रतिवर्त्तमाना ॥ १९ ॥ प्रारब्धपरिसमाप्तक्रियालक्षण सम्प्रतीत्युच्यते । सम्प्रतिकाले वर्त्तमाना विभक्तिर्भवति । तत्रापि युगपदष्टादशवचनप्राप्तौ ।

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ २० ॥ शेषाद्धातो क- र्तरि परस्मैपद भवति । तत्रापि ।

नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ २१ ॥ नाम्नि प्रयुज्य- मानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषो भवति । तत्राप्येकत्वविवक्षाया प्रथमैकवचन ति ।

अन् विकरण कर्तरि ॥ २२ ॥ धातोर्विकरणमनन्तोऽन् भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे ।

अनि च विकरणे ॥ २३ ॥ नाम्यन्तस्य लघुनाम्युपधा- याश्च गुणो भवत्यनविकरणे परे । को गुण ।

अर् पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणः ॥ २४ ॥ यूणा (ऋवर्णेवर्णो- उवर्णाना) अर्पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणो भवति । इयुवर्णस्य ओकारो गुण । भव । स भवति । तथा द्वित्वविवक्षाया प्रथमपुरुषद्विवचन तम् । भू तस् इति स्थिते ।

रसकारयोर्विसृष्टः ॥ २५ ॥ पदान्ते रेफसकारयोर्वि- सृष्टो भवति । तौ भवत ॥ तथा बहुत्वविवक्षाया प्रथमपुरुषबहुवचन अन्ति भू अन्ति इति स्थिते ।

असन्ध्यक्षरयोरस्य तौ तल्लोपश्च ॥ २६ ॥ इह धातुप्रस्तावे अकारसन्ध्यक्षरयो परतोऽकारस्य अकारसन्ध्यक्षरौ भवतस्तत्परयोर्लोपो भवति । ते भवन्ति ।

युष्मदि मध्यमः ॥ २७ ॥ युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्य- मानेऽपि मध्यम पुरुषो भवति । त्व भवसि । युवा भवथ । यूय भवथ ।

अस्मद्युत्तम ॥ २८ ॥ अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि उत्तम पुरुषो भवति ।

अस्य वमोर्दीर्घः ॥ २९ ॥ अस्य दीर्घो भवति वमो प- रत । अह भवामि । आवा भवाव । वय भवाम । अप्रयुज्यमानेऽपि ।

भवति, भवत, भवन्ति। भवसि, भवथ, भवथ। भवामि, भवाव, भवाम। भावकर्मविवक्षाया।

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥ ३० ॥ धातोरात्मनेपदानि भवन्ति भावकर्मणोरर्थयो। अकर्मकाद्धातोर्भावे सकर्मकात्कर्मणि च।

श्लोकः।

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम्।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्था धातव एते कर्मविहीनाः ॥ १ ॥

क्रियापदं कर्तृपदेन युक्तं
व्यपेक्षते यत्र किमित्यपेक्षाम्।
सकर्मकन्तं सुधियो वदन्ति
शेषस्ततो धातुरकर्मकः स्यात् ॥ २ ॥

को भाव।

श्लोक।

यस्मात् भावलिङ्गं स्यादसपृक्तं तु कारकैः।
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

तत्र प्रथमैकवचनमेव। किं कर्म। क्रियाविषयं कर्म। तत्र द्विवचनबहुवचनमेव। मध्यमोत्तमपुरुषावपि ॥

सार्वधातुके यण् ॥ ३१ ॥ धातोर्यण् भवति भावकर्मणोर्विहिते सार्वधातुके परे।

नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणः ॥ ३२ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो भवति। इति गुणे प्राप्ते।

नणकारानुबन्धचेक्रीयितयोः ॥ ३३ ॥ नाम्यन्तानां ना-

---

१ स्वप्न इतिपाठांतर।

न्युपधाना न गुणो न भवति णकारानुबन्धचेरियतयो परत । भु-यते । कर्मणि ॥

प्रादय उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ३४ ॥ प्रादय क्रिया-योगे उपसर्गा भवन्ति । के ते प्रादय ।

श्लोकः ।

प्रपराऽपसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ॥
उपआङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गगणः कथित. कविना ॥१॥

अकर्मका अपि धातव सोपसर्गा सकर्मका भवन्ति । अनुभूयते ।

आते आथे इति च ॥ ३५ ॥ अकारात्परयोराते आथे इत्येतयोरादिरिर्भवति । अनुभूयेते अनुभूयन्ते । अनुभूयसे अनुभूयेथे अनुभूयध्वे । अनुभूये अनुभूयावहे अनुभूयामहे । एव सर्वधातूना । एधङ् वृद्धौ ।

कर्त्तरि रुचादिङानुबन्धेभ्यः ॥ ३६ ॥ रुचादिभ्यो ङानुबन्धेभ्यश्च कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । एधते एधेते एधन्ते । एधसे एधेथे एधध्वे । एधे एधावहे एधामहे । भावे । एध्यते एध्येते एध्यन्ते इत्यादि । अकार समाहारानुबन्धे । डुपचपुन् पाके ।

इनन्यजादेरुभयम् ॥ ३७ ॥ इञ्-तात् आनुबन्धायजादेश्च कर्त्तर्युभयपदानि भवन्ति । पचति पचत पचन्ति । पचसि पचथ पचथ । पचामि पचाव पचाम । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेथे पचध्वे । पचे पचावहे पचामहे ॥ भावे ॥ पच्यते । अविवक्षितसकर्मकोऽकर्मको भवति ॥ कर्मणि । पच्यते पच्येते पच्यन्ते । पच्यसे । पच्येथे पच्यध्वे ॥ पच्ये पच्यावहे पच्यामहे ।

स्मेनातीते ॥ ३८ ॥ स्मेन सयोगेऽतीते काले वर्त्तमाना विभक्तिर्भवति । भवतिस्म ॥ एधतेस्म । पचतिस्म पचतेस्म इत्यादि ।

विध्यादिषु सप्तमी च ॥ ३९ ॥ विध्यादिषु वर्त्तमानाद्धातो सप्तमी पञ्चमी च भवति । के विध्यादय । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणा

ध्येषणमम्प्रश्नप्रार्थनादय । को निधि । विधि कर्त्तव्योपदेश । अथवा अज्ञातज्ञापको विधि । देवान् यजेत । यजतु । यजता । होम जुहुयात् । जुहोतु । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायोऽस्ति तन्निमन्त्रण । इह श्राद्धे न भुञ्जीत न भुङ्क्ता भवान् । यत्र क्रियमाणे प्रत्यवायो नास्ति तदामन्त्रण । इहासीत । आस्ता भवान् । सत्कारपूर्वको व्यापारोऽध्येषण । यूय माणवकमध्यापयेध्वम् । कर्त्तव्यालोचना सम्प्रश्न । अहो किं व्याकरणमधियीय उत वेदमधियीय । अहो किं नाटकमध्ययै आहोस्विदलङ्कारमध्ययै । याच्ञा प्रार्थना । भिक्षा मे दद्या । क्षेत्र मे दधीथा । कन्या मे देहि । मम सुवर्ण दत्स्व इ० । आदिशब्दात्प्रेषणविज्ञापनाज्ञापनादय । क्षीण प्रतिकर्मप्रतिपादन प्रेषण । गृहीतवेतनस्त्व । कर्माणि युर्या । कुर्वीथा । कुरु । कुरुष्व । अधिक प्रति स्वकार्यसूचन विज्ञापन । अहो देव इद कार्यमवधारये । अवधारय । सर्वेषा स्वस्वकार्यनियमप्रतिपादनमाज्ञापन । विप्रा एव प्रवर्तेरन् प्रवर्तन्ताम् । यतय एव चरेयु ।

याशब्दस्य च सप्तम्या ॥ ४० ॥ याशब्दो या चासौ शब्दश्च याशब्दस्तस्य याशब्दस्य च सप्तम्या अकारात्परस्य सप्तमी याशब्दस्य इर्भवति । भवेत् भवेता ।

याम्युसोरियमियुसौ ॥ ४१ ॥ अकारात्परयोर्याम्युसोरियमियुसौ भवत । भवेयु । भवे भवेत भवेत । भवेय भवेव भवेम॥ भावे ॥ भूयेत । कर्मणि । अनुभूयेत अनुभूयेयाता अनुभूयेरन् । एधेत एधेयाता एधेरन् । एधेथा एधेयाथा एधेध्व । एधेय एधेवहि एधेमहि ॥ भावे ॥ एध्येत ॥ पचेत् पचेता पचेयु । पचे पचेत पचेत । पचेय पचेव पचेम । पचेत पचेयाता पचेरन् ॥ भावे । पच्येत । कर्मणि । पच्येत । पच्येयाता पच्येरन् ।

पञ्चम्यनुमतौ ॥ ४२ ॥ अनुज्ञानमनुमति । अनुमितौ पञ्चमी भवति ।

१०

[illegible]श्चाप्रियोश्च ॥ ४३ ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible]रादहन्तेः ॥ ४४ ॥ [illegible] हेलोपो भवति [illegible] [illegible] । भवानि [illegible] भवाम। [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आ[illegible]तानामामादेरिः ॥ ४५ ॥ अकारात्परो आत [illegible] । अनुभवेता । अनुभूवन्ता । अनुभूयत [illegible] । अनुभूवै [illegible] अनुभूयामहे । एध [illegible] । [illegible] एधै एधावहै एधामहै । [illegible] । [illegible] । [illegible] पचन्ता । पचतु पचतान् [illegible] । पचन्ता । पचता पचेता पचन्ता । आवे । पन्यता । [illegible] ॥

भूतकरणवत्यश्च ॥ ४६ ॥ भूतमजीनं करणं क्रिया यस्य [illegible] भूतकरणवत्य । भूतकरणवत्यो [illegible] काले भवन्ति । [illegible] [illegible] ॥

[illegible]दिर्हस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु ४७ [illegible] भवति ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु परत । [illegible]

पदान्ते धुटां प्रथम ॥ २८ ॥ पदान्ते वर्तमानाना धुटा [illegible] । [illegible] अभवन् । अभव अभव [illegible] । अभूयत ॥ वर्गणि । [illegible] । [illegible] अनभूयन्त । अह् [illegible]दिषु [illegible] [illegible]

स्वरादीनां वृद्धिरादे' ॥ ४८ ॥ स्वरादीना धातूना आदिस्वरस्य वृद्धिर्भवति ह्यस्तन्यादिषु परत । ऐधत ऐधेता ऐधन्त । ऐधथा ऐधेथा ऐधध्व । ऐधे ऐधावहि ऐधामहि । भावे । ऐध्यत । कर्मणि । ऐध्यत ऐध्येता ऐध्यन्त । अपचत् अपचता अपचन् । अपचत अपचेता अपचन्त । भावे अपच्यत । कर्मणि । अपच्यत अपच्येता अपच्यन्त ।

मास्मयोगे ह्यस्तनी च ॥ ४९ ॥ मास्मयोगे ह्यस्तन्यद्यतनी च भवति ।

न मामास्मयोगे ॥ ५० ॥ मायोगे मास्मयोगे च धातोरादावडागमो न भवति । मास्मभवत् मास्मभवता मास्मभवन् ॥ मास्मैधत मास्मैधेता मास्मैधन्त ॥ मास्मपचत् मास्मपचता मास्मपचन ॥ मास्मपचत मास्मपचेता मास्मपचन्त । भावे । मास्मभूयत । कर्मणि । मास्मानुभूयत मास्मानुभूयेता मास्मानुभूयन्त । श्रु श्रवणे ।

श्रुव' शृ च ॥ ५१ ॥ श्रुवो धातोर्नुप्रत्ययो भवति सार्वधातुके परे शृ आदेशश्च । शृणोति शृणुत शृण्वन्ति । अन्विकरण कर्त्तरीति निर्देशात् द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै सप्तम्या च हि वचने च गुणो न भवति । उत्तरत्र प्रदर्श्यते । शृणुयात् शृणुयाता शृणुयु । शृणोतु । नणकारानुबन्धचेक्रीयितयेति श्रुवस्तातण्प्रत्ययो गुणनिषेध । शृणुतात् शृण्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ ५२ ॥ असंयोगात् पूर्वान्नुविकरणात् परस्य हेर्लोपो भवति ॥ शृणु शृणुतात् शृणुत शृणुत । शृणवानि शृणवाव शृणवाम । अशृणोत् अशृणुता अशृण्वन् । कर्मणि ।

नाम्यन्तानां यणायियिन्याशीश्चिचेक्रीयितेषु येदीर्घ. ॥ ५३ ॥ नाम्यन्ताना धातूना दीर्घो भवति यणादिषु ये च्वौ च परे । श्रूयेत । श्रूयता । अश्रूयत । इत्यादि । षिधु गत्या । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च।

धात्वादेः षः सः ॥ ५४ ॥ धात्वादेः षस्य सो भवति । सेधति । स्थासेनयसेधतिसिचसञ्जिष्वञ्जा । अडभ्यासान्तरश्चेति सस्य षत्व । प्रतिषेधति । तत्र सेधतेर्गताविति वचनाद्गतो न षत्व । परिसेधति । सेधत । सेधन्ति । सेधेत् सेधतु । असेधत् । णीङ् प्रापणे ।

णो नः ॥ ५५ ॥ धात्वादेर्णस्य नो भवति । नयति नयत नयन्ति । नयते नयेते नयन्ते । नयेत् । नयेत । नयतु । नयता । अनयत् अनयत । भावे । नीयते कर्मण्येव । स्रंसु भ्रंसु अवस्रंसने । ध्वंसु गतौ च । मनोरनुस्वारो घुटि इति नकारस्यानुस्वार । स्रंसते स्रंसेते स्रंसन्ते । भ्रंसते । ध्वंसते ॥

अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोपः ॥ ५६ ॥ इदनुबन्धवर्जिताना धातूना अनुषङ्गलोपो भवति अगुणे प्रत्यये परे । कर्मणि । स्रस्यते स्रस्येते स्रस्यन्ते । एव भ्रस्यते । ध्वस्यते । अत एव वर्जनादिदनुबन्धाना धातूना नुरागमोस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे । ग्रथिवञ्चि कौटिल्ये । शकि शङ्कया । ग्रन्थते वञ्चते । शङ्कते । ग्रन्थ्यते ग्रन्थ्येते । शङ्क्यते शङ्क्येते शङ्क्यन्ते । वञ्च्यते । वञ्च्येते । वञ्च्यन्ते । टुनदि समृद्धौ । नन्दति नन्दत नन्दन्ति । नन्द्यते । वदि अभिवादनस्तुत्यो । वन्दते वन्देते वन्दन्ते । कर्मणि । वन्द्यते । दंश दशने । षञ्ज सङ्गे । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । रञ्ज रागे ।

दंशिषञ्जिष्वञ्जिरञ्जीनामनि ॥ ५७ ॥ एतेषामनि विकरणे परेऽनुषङ्गलोपो भवति । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । भावे । दश्यते । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । सज्यते । परिष्वजते । रजति रजेदित्यादि ।

रञ्जेरिनिमृगरमणार्थे वा ॥ ५८ ॥ मृगरमणार्थे रञ्जेरनुषङ्गलोपो वा भवति इनि परे । रजति कश्चित्तमन्य प्रयुङ्क्ते । धातोश्च हेतौ इति इन् भवति । रजयति । पक्षे । रञ्जयति । क्षिवु क्षिवु निरसने । ष्ठ्यु ग्लानौ । चमु छमु जमु जिमु अदने ।

ष्ठिवुक्लमाचामामनि ॥५९॥ ष्ठिवु क्लम आचम् इत्येतेषामुपधाया दीर्घो भवति परस्मैपदेऽनिपरे । क्रियायोगे प्रादय उपसर्गा भवन्ति । निष्ठीवति निष्ठीवन निष्ठीवन्ति । निष्ठीव्यते । क्लामति । भावे । क्लम्यते । आचामति । आचम्यते । आङिनि किं । चमति विचमति । क्रमु पादविक्षेपे ।

क्रमः परस्मै ॥ ६० ॥ क्रम दीर्घो भवति परस्मैपदे अनि परे । क्रामति । परस्मै इति किं ।

प्रोपाभ्यामारम्भे ॥ ६१ ॥ लक्षणसूत्रे लक्षण व्यभिचरन्त्याचार्या । प्रोपाभ्या पर क्रम आरम्भेऽर्थे आत्मनेपदी भवति । प्रक्रमते । उपक्रमते । प्रक्रम्यते उपक्रम्यते । पुष्पद्रुपुक्रुच्छ्रगम्लसृप्गमौ । इषु इच्छाया । यमु उपरमे ।

गमिष्यमां छः ॥६२॥ गम इषु यम् एषामन्त्यस्य छो भवत्यनि परे । गच्छति । इच्छति । यच्छति । गम्यते इष्यते यम्यते । पा पाने ।

पः पिबः ॥ ६३ ॥ पाधातो पिबादेशो भवत्यनि परे । पिबति । दामागायति पिबति स्थास्यति जहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ चेत्याकारस्य ईकार । पीयते । घ्रा गन्धोपादाने ।

घ्रो जिघ्रः ॥६४॥ घ्राधातोर्जिघ्रादेशो भवत्यनि परे । जिघ्रति । घ्रायते । ध्माशब्दाग्निसंयोगयो ।

ध्मो धमः ॥ ६५ ॥ ध्माधातोर्धमादेशो भवत्यनि परे । धमति । ध्मायते । स्था गतिनिवृत्तौ ।

स्थस्तिष्ठः ॥ ६६ ॥ स्थाधातोस्तिष्ठादेशो भवत्यनि परे । तिष्ठति । स्थीयते । म्ना अभ्यासे ।

म्नो मनः ॥ ६७ ॥ म्नाधातोर्मनादेशो भवत्यनि परे । मनति । म्नायते । दाण् दाने ।

दाणो यच्छः ॥ ६८ ॥ दाणधातोर्यच्छादेशो भवत्यनि परे । प्रयच्छति प्रदीयते । दृशिर् प्रेक्षणे ।

दृशेः पश्यः ॥ ६९ ॥ दृशेर्धातोः पश्यादेशो भवत्यनि परे । पश्यति । दृश्यते । ऋ प्रापणे । गम्लृ गतौ ।

अर्तेः ऋच्छः ॥ ७० ॥ अर्तेः ऋच्छादेशो भवत्यनि परे । ऋच्छति ।

गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ ७१ ॥ अर्तेः संयोगादेश्च धातोर्गुणो भवति । यकारादौ प्रत्यये परे । अर्य्यते ।

सर्तेर्धावः ॥ ७२ ॥ सर्तेर्धावादेशो भवत्यनि परे । धावति । यणाशिषोर्य्ये इति इकारागमः । स्रियते । ननु धातुगनानप्यस्ति । जवाभिधाने यथा स्यात् । तेन प्रियामनुसरति । शद्लृ शातने ।

शदेः शीयः ॥ ७३ ॥ शदेः शीयादेशो भवत्यनि परे ।

शदेरनि ॥ ७४ ॥ शदेरनि परे आत्मनेपदं भवति । शदि धातुः रुचादिर्भवत्यनि परे । शीयते शीयेते शीयन्ते । कर्मणि । शद्यते । पक्षे वश्चित्तमन्य प्रयुङ्क्ते । शादयति । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ।

सदेः सीद ॥ ७५ ॥ सदेः सीदादेशो भवत्यनि परे । सीदति सीदतः सीदन्ति । इति भ्वादयः ॥

अद् प्सा भक्षणे । पूर्ववत् वर्तमानादीनां ।

अदादेर्लुग्विकरणस्य ॥ ७६ ॥ अदादेर्गणाद्विकरणस्य लुग्भवति ।

अघोषेष्वशिटां प्रथमः ॥ ७७ ॥ अघोषेषु प्रत्ययेषु परे अशिटां धुटां प्रथमो भवति । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्सि अत्थः अत्थ । अद्मि अद्वः अद्मः । शीङ् स्वप्ने ।

शीङः सार्वधातुके ॥ ७८ ॥ शीङो गुणो भवति सार्वधातुके परे । शेते शयाते ।

आत्मने चानकारात् ॥ ७९ ॥ अनकाराद्धात्मनेपदे अन्तेर्नकारस्य लोपो भवति ।

शेतेरिरन्तेरादिः ॥ ८० ॥ शेते परस्य अन्तेरादिरि-र्भवति । शेरते । शेषे । शयाथे शेध्वे । शये शेवहे शेमहे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

ब्रुव ईड्वचनादिः ॥ ८१ ॥ ब्रुव ईड् भवति वचनादिर्भूत्वा व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे।नाम्यन्तयोरिति गुण । ब्रवीति ।

द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै ॥ ८२ ॥ सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके परस्मैपदे पञ्चम्युत्तमवर्जिते द्वित्वबहुत्वयोश्च गुणो न भवति । ब्रूत ।

स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥ ८३ ॥ इवर्ण उवर्णान्तस्य धातोरियुवौ भवत स्वरादावगुणे। ब्रुवन्ति। ब्रवीषि। ब्रूथ ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूव ब्रूम ।

ब्रुवस्त्यादीनामडादयः पञ्च ॥ ८४ ॥ ब्रूधातो परेषां त्यादिपञ्चकानामडाद्य पञ्च भवन्ति अट् अतुस् उस् थट् अथुस् इत्येते वक्तव्या ।

तत्सन्निधौ ब्रुव आह् ॥ ८५ ॥ तेषामडादीनां सन्निधौ ब्रूधातोराहादेशश्च भवति । आह आहतु आहु ।

थल्याहो हस्य धकारः ॥ ८६ ॥ थलि परे आहेत्येतस्य हकारस्य धकारो भवति । आत्थ आहतु ।

सर्वेषामात्मनेसार्वधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः ॥८७॥ सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके आत्मनेपदे परे पञ्चम्युत्तमवर्जिते गुणो न भवति। ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते । ब्रूषे ब्रुवाथे ब्रूध्वे । ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे । अद्यात् अद्यातां अद्यु । अद्याः अद्यातं अद्यात। अद्यां अद्याव अद्याम । शयीत शयीयातां शयीरन् । शयीथा शयीयाथां शयीध्वं । शयीय शयीवहि शयीमहि ।

सप्तम्यां च ॥ ८८ ॥ सर्वेषां धातुविकरणानां गुणो न भवति सप्तम्यां च परस्मैपदे परे।ब्रूयात् ब्रूयातां ब्रूयु । ब्रूयाः ब्रूयात ब्रूयात।

ब्रूया ब्रूयाव ब्रूयाम । ब्रुवीत ब्रुवीयाता ब्रुवीरन् । ब्रुवीथा ब्रुवीयाथा ब्रुवीध्व । ब्रुवीय ब्रुवीवहि ब्रुवीमहि । अत्तु अत्तात् अत्ता अदन्तु ।

हुधुड्भ्यां हेर्धिः ॥ ८९ ॥ हुधुड्भ्यां परस्य हेर्धिर्भवति । अद्धि अत्तात् अत्त अत्त । अदानि अदाव अदाम । शेता शयाता शेरता । शेष्व शयाथा शेध्व । शयै शयावहै शयामहै । ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रूता ब्रुवन्तु ।

हौ च ॥ ९० ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति हौ च परे । ब्रूहि ब्रूतात् ब्रूत ब्रूत । ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम । ब्रूता ब्रुवाता ब्रुवता । ब्रूष्व ब्रुवाथां ब्रूध्व । ब्रवै ब्रवावहै ब्रवामहै ।

अदोऽट् ॥ ९१ ॥ अद परयोर्दिस्योरादेरट् भवति ।

अवर्णस्याकारः ॥ ९२ ॥ धातोरादेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्यादिपरत । आदत् आत्ता आदन् । आद आत्त आत्त । आद आद्व आद्म । अशेत अशयाता अशेरत । अशेथा अशयाथा अशेध्व । अशयि अशेवहि अशेमहि । अब्रवीत् अब्रूता अब्रुवन् । अब्रवी अब्रूत अब्रूत । अब्रुव अब्रूव अब्रूम । अब्रूत अब्रुवाता अब्रुवत । अब्रूथा अब्रुवाथा अब्रूध्व । अब्रुवि अब्रूवहि अब्रूमहि । भावकर्मणो । अद्यते अद्येते अद्यन्ते ।

अयीये ॥ ९३ ॥ शीङ ईकारोऽय् भवति ये परे । शय्यते शय्येते शय्यन्ते । णिष्वप् शये । "धात्वादे ष स" ।

ब्रुवो वचिः ॥ ९४ ॥ ब्रुवो वचिर्भवति अगुणे सार्वधातुके परे ।

स्वपिवचियजादीनां यण् परोक्षाशीःषु ॥ ९५ ॥ स्वपिवचियजादीनामन्तस्थाया सम्प्रसारण भवति यण् परोक्षाशीःषुपरत । किं सम्प्रसारण ।

सम्प्रसारणं य्वृतोऽन्तस्थानिमित्ताः ॥ ९६ ॥ अन्तस्था निमित्ता इउऋत सम्प्रसारणसंज्ञा भवन्ति । सुप्यते सुप्येते सुप्यन्ते । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । इज्यते इज्येते इज्यन्ते । अस्तु भुवि । अस्ति ।

अस्तेरादेः ॥ ९७ ॥ अस्तेरादेर्लोपो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । स्त सन्ति ।

अस्तेः सौ ॥ ९८ ॥ अस्तेरन्त्यस्य लोपो भवति सो परे । असि स्थ स्थ । अस्मि स्व स्म । स्यात् स्याता स्यु । स्या स्यात स्यात । स्याम् स्याव स्याम । अस्तु स्तात् स्ता सन्तु । एकदेशविकृतमनन्यवत् ।

दास्त्योरेभ्यासलोपश्च ॥ ९९ ॥ दासञ्ज्ञकस्य अस्तेरन्त्यस्य ए भवति अभ्यासलोपश्च हौ परे ।

अस्तेः ॥ १०० ॥ अस्ते परस्य हेर्धिर्भवति ।

स्थानिवदादेशः ॥ १०१ ॥ यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानी इतर आदेश । एधि स्तात् स्त स्त । असानि असाव असाम ।

अस्तेर्दिस्योः ॥ १०२ ॥ अस्ते परयोर्दिस्योरादिरीङ्भवति ।

अस्तेः ॥ १०३ ॥ अस्तेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्यादिषु परत । आसीत् आस्ता आसन् । आसी आस्त आस्त । आसम् आस्व आस्म ।

अस्तेर्भूरसार्वधातुके ॥ १०४ ॥ अस्तेर्भूरादेशो भवति असार्वधातुके परे । भूयते । रुदिर् अश्रुविमोचने ॥

रुदादेः सार्वधातुके ॥ १०५ ॥ रुदादे परस्य सार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरादाविडागमो भवति ।

नामिनश्चोपधाया लघोः ॥ १०६ ॥ सर्वेषा धातूना उपधाभूतस्य पूर्वस्य लघोर्नामिनो गुणो भवति । रोदिति रुदित रुदन्ति । रोदिषि रुदिथ रुदिथ । रोदिमि रुदिव रुदिम ।

श्लोक ।

रोदिति स्वपितिश्चैव श्वसिति प्राणितिस्तथा ।
जक्षितिश्चेति विज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥ १ ॥

रुध्यात् रुद्याता रुद्यु । रोदितु रुदितात् रुदिता रुदन्तु । हो चेति गुणनिषेध । रुदिहि रुदितात् रुदित रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ।

रुदादिभ्यश्च ॥ १०७ ॥ रुदादिभ्यश्च परयोर्दिस्योरादिरी भवति । अरोदीत् ।

रुदादेश्च ॥ १०८ ॥ रुदादेश्च परयोर्दिस्योरादिरद्भवति । अरोदत् अरुदिता अरुदन् । अरोदी अरोद अरुदित अरुदित । अरोद अरुदिव अरुदिम । एव पञ्चानाम् । ञिष्वप् शये । स्वपिति स्वपित स्वपन्ति । स्वपिषि । स्वप्यात् स्वप्याता स्वप्यु । स्वपितु स्वपितात् स्वपिता स्वपन्तु । अस्वपीत् । अस्वपत् अस्वपता अस्वपन् । श्वस् प्राणने । श्वसिति । श्वस्यात् । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् । अनपि च । प्राणिति । प्राण्यात् । प्राणितु । अप्राणीत् । अप्राणत् । जक्ष भक्ष हसनयो ।

जक्षादिश्च ॥ १०९ ॥ जक्षादीनामभ्यस्तसज्ञा भवति । जक्षिति जक्षत ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ ११० ॥ अभ्यस्तात्परस्य अन्तेर्नकारस्य लोपो भवति । जक्षति । जक्ष्यात् जक्ष्याता जक्ष्यु । जक्षितु जक्षितात् जक्षिता जक्षतु । अजक्षीत् । अजक्षत् अजक्षता । अनउस्सिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभुव । इत्यनेन उस् भवति । अजक्षु । भावकर्मणो । रुध्यते । सुप्यते । इत्यादि । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते सुवाते सुवते । सुवीत सुवीयाता सुवीरन् । सूता सुवाता सुवता । सूष्व सुवाथा । सूध्वम् ॥

सूते पञ्चम्याम् ॥ १११ ॥ सूते पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति । सुवै सुवावहै सुवामहै । असूत असुवाता । सूयते । हन् हिंसागत्यो । हन्ति ।

धुटि हन्ते सार्वधातुके ॥ ११२ ॥ हन्तेरन्तस्य लोपो भवति धुडादावगुणे सार्वधातुके परे । हत ।

गमहनजनखनघसामुपधायाःस्वरादावनण्यगुणे ॥ ११३ ॥ गमादीनामुपधाया लोपो भवत्यनण्यगुणे स्वरादावगुणे परे ।

लुप्तोपधस्य च ॥ ११४ ॥ लुप्तोपधस्य च हन्तेर्हस्य घिर्भवति । घ्नन्ति । हंसि हथ हथ । हन्मि हन्व हन्म । हन्यात् हन्याता हन्यु । हन्तु हतात् हता घ्नन्तु । पूर्वोक्तपरोक्षयो परोक्षविधिर्बलवान् इति न्यायात्॥

हन्तेर्जो हौ ॥११५॥ हन्तेर्जकारादेशो भवति हो परे । जहि हतात् हत हन । हनानि हनाव हनाम ।

व्यञ्जनाद्दिस्योः ॥ ११६ ॥ व्यञ्जनात्परयोर्दिस्योर्लोपो भवति । अहन् अहता अघ्नन् । अहन् अहत अहत । अहन अहन्व अहन्म । चक्षङ् व्यक्तायां वाचि ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ११७ ॥ संयोगाद्यो सकारककारयोर्लोपो भवति धुट्यन्ते च ।

*** तवर्गस्य षटवर्गाट्टवर्गः ॥ ११८ ॥** तवर्गस्य षकारटवर्गाभ्यां परस्य टवर्गो भवत्यान्तरतम्यात् । आचष्टे आचक्षाते आचक्षते ।

षढोः कः से ॥११९॥ षढो को भवति सकारे परे । आचक्षे आचक्षाते आचक्षते ।

*** धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥१२०॥** धुटां तृतीयो भवति चतुर्थेषु परत ऋवर्णटवर्गरषा मूर्द्धन्या इति न्यायात् । इति षकारस्य डकार । आचड्ढ्वे । आचक्षे आचक्ष्वहे आचक्ष्महे । आचक्षीत आचक्षीयाता आचक्षीरन् । आचष्टा आचक्षाता आचक्षता । आचक्ष्व आचक्षाथा आचड्ढ्वं । आचक्षै आचक्षावहै आचक्षामहै । आचष्ट आचक्षाता आचक्षत । आचष्ठा आचक्षाथा आचड्ढ्व । आचक्षि आचक्ष्वहि आचक्ष्महि ।

चक्षङ् ख्याञ् ॥१२१॥ चक्षङ् इत्येतस्य ख्याञादेशो भवति असार्वधातुके परे । आख्यायते । ईशङ् ऐश्वर्ये ।

ईशोश्च ॥ १२२ ॥ ईशोश्च षो भवति धुट्यन्ते । ईष्टे ईशाते ईशते ।

ईशः से ॥ १२३ ॥ ईश परस्य सादे सार्वधातुकस्यादाविट् भवति धुटि परे । ईशिषे ईशाथे ईड्ढ्वे । ईशे ईश्वहे ईश्महे । ईशीत ईशीयाता ईशीरन् । ईष्टा ईशाता ईशता । ईशिष्व ईशाथा ईड्ढ्व । ऐशि ऐश्वहि ऐश्महि । ईश्यते । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ १२४ ॥ शासेरुपधाया इद्भवति अण् व्यञ्जनयो परत ।

शासिघसिवसीनां च ॥ १२५ ॥ निमित्तात्पर शासिवसिघसीना स पत्वमापद्यते । शिष्ट शासति । शास्सि । शिष्यात् शिष्याता शिष्यु । शास्तु शिष्टात् शिष्टा शासतु ।

शा शास्तेश्च ॥ १२६ ॥ शास्तेर्हौ परे शादेशो भवति च-कारात् हेर्धिर्भवति । शाधि । शिष्टात् । शिष्ट शिष्ट । शासानि शासाव शासाम ।

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १२७ ॥ ह्यस्तन्या दो परे सस्य तो भवति । अशात् अशिष्टा अशासु ।

सौ वा ॥ १२८ ॥ सस्य तो भवति वा ह्यस्तन्या सौ परे । अशात् । अशा अशिष्ट अशिष्ट । अशास । अशिष्व । अशिष्म । शिष्यते । दीधीङ् दीप्तिदेवनयो । वेवीङ् वेतनातुल्ये । आदीधीते । यइवर्णस्यासंयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य । इति य । आदीध्याते आदीध्यते ।

दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥ १२९ ॥ दीधीवेव्योरन्त्यस्य लोपो भवति इवर्णयकारयो परत । आदीधीत आदीधीयाता आदीधीरन् । आदीधीता आदीध्याता आदीध्यता । आदीधीष्व आदीधीयाथा आदीधीध्व ।

दीधीवेव्योश्च ॥ १३० ॥ अनयो पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति । आदीध्यै आदीध्यावहै आदीध्यामहै । आदीधीत आदीध्याता आदीध्यत । आदीध्यते । वेवीते वेव्याते वेव्यते । वेवीत वेवीयाता वेवीरन् । वेवीता वेव्याता वेव्यता । वेवीष्व वेव्याथा वेवीध्व ।

वेन्यै वेन्यावहै वेन्यामहै । अवेवीन अवेन्याना अवेन्यन । अवेवीथा अवेन्याथा अवेवीध्व । अवेन्यि अवेवीवहि अवेवीमहि । वेव्यते । ईड् स्तुतौ । ईट्टे ईडाते ईडते ।

ईडजनोः स्ध्वे च ॥१३१॥ ईडजनो स्ध्वे च सार्वधातुके परे इड् भवति । ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईड्महे । ईडीत ईडीयाता ईडीरन् । ईट्टां ईडाता ईडता । ऐट्ट ऐडाता ऐडत । ईड्यते । इत्यादि । णु स्तुतौ ।

उतो वृद्धिर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके॥१३२॥ धातोरुतो वृद्धिर्भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे।वृद्धिग्रहणा-त्नित्यादभ्यस्तस्य वृद्धिर्न भवतीत्यर्थ ॥ नौति नुत नुवन्ति । नौषि नुथ नुथ । नौमि नुव नुम । नुयात् नुयाता नुयु । नौतु नुतात् नुता नुवन्तु । अनौत् अनुता अनुवन । नूयते। एव । ष्टुञ् स्तुता। स्तौति स्तवीति स्तुत स्तुवन्ति । स्तुते स्तुवाते स्तुवते । स्तूयते । ऊर्णुञ् आच्छादने ।

ऊर्णोतेर्गुण. ॥ १३३ ॥ ऊर्णोतेर्गुणो भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे। प्रोर्णोति । वृद्धिग्रहणाधिक्यात् अभ्यस्तस्य पृथक्करणाद्वा प्रोर्णौति प्रोर्णुत प्रोर्णुवन्ति । प्रोर्णोषि प्रोर्णौषि प्रोर्णुथ प्रोर्णुथ । प्रोर्णोमि प्रोर्णौमि प्रोर्णुव प्रोर्णुम । प्रोर्णुते प्रोर्णुवाते प्रोर्णुवते । प्रोर्णुयात् प्रोर्णुयाता प्रोर्णुयु । प्रोर्णुवीत । प्रोर्णोतु प्रोर्णौतु प्रोर्णुता प्रोर्णुवन्तु । प्रोर्णुता प्रोर्णुवाता प्रोर्णुवता ।

ह्यस्तन्या च ॥ १३४ ॥ ऊर्णुञ इत्येतस्य ह्यस्तन्या गुणो भवति व्यञ्जनादौ वचने परे । प्रोर्णोत् प्रौर्णुता प्रौर्णुवन् । प्रौर्णुत प्रौर्णुवाता प्रोर्णुवत । प्रोर्णूयत इत्यादि । । विद् ज्ञाने । वेत्ति वित्त विदन्ति । विद्यात् विद्याता विद्यु । वेत्तु वित्तात् वित्ता विदन्तु ।

विद आम् कृञ् पञ्चम्यां वा ॥१३५॥ विद परे आम् भवति तत कृञ् प्रयुज्यते पञ्चम्या । आमि विधेरेवेति गुणो न भवति।

॥ १४४ ॥ घढधभान्तस्य धातोरादेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति स्ध्वोः परतः । धोक्षि दुग्ध दुग्ध । दोक्षि दुह्व दुह्म । दुग्वे दुहाते दुह्ते । दुह्यात् दुह्याता दुह्यु । दुहीत दुहीयाता दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धा दुहन्तु । हुधुड्भ्यो हेर्धिः । दुग्धि दुग्धात् दुग्ध दुग्ध । दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धा दुहाता दुहता ।

लोपे च दिस्योः ॥१४५॥ घढधभान्तस्य धातोरादेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति दिस्योर्लोपेऽपि । अधोक् अदुग्धा अदुग्ध । अदोह् अदुह्व अदुह्म । अदुग्ध अदुहाता अदुहत । लिह् आस्वादने ॥

होढः ॥ १४६ ॥ धातोर्हस्य ढो भवति धुट्यन्ते च ।

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ १४७ ॥ ढे परे ढलोपो भवति उपधाया दीर्घश्च । लेढि लीढ लिहन्ति । लेक्षि लीढ लीढ । लेह्मि लिह्व लिह्म । लीढे लिहाते लिहते । लिक्षे लिहाथे लीढ्वे । लिहे लिह्वहे लिह्महे । लिह्यात् । लिहीत लेढु लीढात् लीढा लिहन्तु । लेढि लीढात् लीढ लीढ । लेहानि लेहाव लेहाम ॥ लीढा लिहाता लिहता । लिक्ष्व लिहाता लीढ्व । लेहै लेहावहै लेहामहै ॥ अलेट् अलीढा अलिहन्–अलीढ । लिह्यते ॥ इत्यदादि समाप्त ।

हु दानादनयो ।

जुहोत्यादेश्च ॥१४८॥ जुहोत्यादेश्च परविकरणस्य लुग्भवति ॥

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १४९ ॥ धातोरवयवस्यानभ्यासस्य एकस्वरस्याद्यवर्णस्य द्विर्वचनं भवतीति वर्त्तते ।

जुहोत्यादीनां सार्वधातुके ॥१५०॥ जहोत्यादीनां द्विर्वचनं भवति सार्वधातुके परे ।

पूर्वोऽभ्यासः ॥ १५१ ॥ द्विरुक्तस्य धातो पूर्वोऽवयवोऽभ्याससंज्ञो भवति ।

हो जः ॥ १५२ ॥ अभ्यासहकारस्य जकारो भवति । जुहोति जुहुत ।

द्वयमभ्यस्तम् ॥ १५३ ॥ धातोरभ्यास इतरश्चेति द्वयमभ्यस्तसंज्ञं भवति।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥१५४॥ अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्नकारस्य लोपो भवति।

जुहोतेः सार्वधातुके ॥१५५॥ जुहोतेः उकारस्य वकारो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे। जुह्वति। जुहोषि जुहुथः जुहुथ। जुहोमि जुहुवः जुहुमः ॥ इत्यादि। ओहाङ् गतौ।

भृञ्हाङ्माङामित्॥१५६॥ भृञ् हाङ् माङ् इत्येतेषामभ्यासस्य इद्भवति सार्वधातुके परे।

उभयेषामीकारो व्यञ्जनादावदः ॥ १५७ ॥ उभयेषामभ्यस्तस्याद्विवचनाना मा वर्जितानामाकारस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे। जिहीते।

अभ्यस्तानामाकारस्य ॥ १५८ ॥ अभ्यस्तानामाकारस्य लोपो भवत्यगुणे सार्वधातुके परे। जिहाते जिहते। जिहीषे जिहाथे जिहीध्वे। जिहे जिहीवहे जिहीमहे ॥ जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन्। जिहीताम् जिहाताम् जिहताम्। जिहीष्व जिहाथाम् जिहीध्वम्। जिहै जिहावहै जिहामहै। अजिहीत अजिहाताम् अजिहत ॥ एवं माङ् माने शब्दे च। मिमीते मिमाते मिमते। मिमीषे मिमाथे मिमीध्वे। मिमे मिमीवहे मिमीमहे। डुधाञ् डुभृञ् धारणपोषणयोः।

द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥१५९॥ अभ्यासस्य द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ भवतः। बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति। बिभर्षि बिभृथः बिभृथ ॥ बिभर्मि बिभृवः बिभृमः ॥ बिभृते बिभ्राते बिभ्रते। बिभृषे बिभ्राथे बिभृध्वे। बिभ्रे बिभृवहे बिभृमहे।

ह्रस्वः ॥१६०॥ अभ्यासस्य ह्रस्वो भवति। दधाति।

तथोश्च दधातेः ॥ १६१ ॥ दधातेर्धातोः आदेस्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति तथोः सध्वोश्चागुणे परतः। धत्तः दधति। दधामि

धत्थ धत्थ । दधामि दध्व दध्म । धत्ते दधाते दधते । धत्से दधाथे धद्ध्वे । दधे दध्वहे दध्महे । भावकर्मणोश्च ।

नाम्यन्ताना यणायियङाशीश्विचेक्रियत्तेपुदीर्घः ॥१६२॥ नाम्यन्ताना धातूना दीर्घो भवति यणादीना ये च्वो च परे । हूयते ।

अदाद्याधौ दा ॥ १६३॥ डुदाञ् दाने । दाण् दाने । दो अवखण्डने । देङ् रक्षणे । एते चत्वारो दारूपा । डुधाञ्धारणपोषणयो । धेट पा पाने इत्येतौ । धारूपौ । दाप् लवने । दैप् शोधने इत्येतौ वर्जयित्वा दाधा इत्येतो दासज्ञौ भवत दाप दैपौ वर्जयित्वा दाधाइत्येतौ दामज्ञौ भवत ।

दामागायतिपिबतिस्थास्यतिजहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ ॥१६४॥ दासज्ञकमारूपगायति पिबति स्थास्यति जहातीनामन्तस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । दीयते । धीयते । माङ् माने शब्दे च । मीयते मीयेते मीयन्ते । के गे रै शब्दे । गीयते पीयते । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव । स्थीयते । षो अन्तकर्मणि । अवसीयते । ओहाक् त्यागे । हीयते । जुहुयात् जुहुयाता जुहुयु । जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन् । धेट् पा पाने । दध्यात् दध्याता दध्यु । दधीत दधीयाता दधीरन् । जुहोतु जुहुतात् जुहुता जुह्वतु । जुहुधि जुहुतात् जुहुत जुहुत । जुहवानि जुहवाव जुहवाम । जिहीता जिहाता जिहता । मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन् । मिमीता मिमाता मिमता । मिमीष्व मिमाथा मिमीध्व । मिमै मिमावहै मिमामहै । बिभर्तु बिभृता बिभ्रतु । बिभृता बिभ्रता बिभ्रता । दधातु धत्तात् धत्ता दधतु । अभ्यस्तानामकारस्य इति लोपे प्राप्ते । "लोपस्वरादेशयो स्वरादेशो विधिर्बलवान्" । इति स्वरादेशो भवति ।

दास्थोरभ्यासलोपश्च ॥ १६५ ॥ दासज्ञकस्यास्थेश्च हौ

परेऽनाम्य एत्व भवति अभ्यासलोपश्च । यथासम्य । धेहि धत्तात् धत्त धत्त । दधानि दधाव दधाम । धत्ता दधाता दधता । अजुहोत् अजुहुता ।

अनडसिसजभ्यस्तविदादिभ्यो जुसः ॥१६६॥ सि-जभ्यस्तविदादिभ्यश्च परस्य अन उस् भवति अभुव ।

अभ्यस्तानामुसि ॥ १६७ ॥ अभ्यस्ताना गुणो भवति उसि परे । अजुहवु । अजुहो अजुहुत अजुहुत । अजुहन अजुहुव अजुहुम । अजिहीत अजिहाता अजिहत । अबिभ अबिभृता अबिभरु । अबिभ अबिभृत अबिभृत । अबिभर अबिभृव अबिभृम । अबिभृत अबिभ्राता अबिभ्रत । अमिमीत अमिमाता अमिमत । अमिमीथा अमिमाथा अमिमीध्व । अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । अदधात् अधत्ता ।

आकारस्योसि ॥ १६८ ॥ आकारस्य लोपो भवति उसि परे । अदधु । अधत्त अदधाता अदधत । ञिभी भये । बिभेति बिभित बिभीत ।

भियो वा ॥ १६९ ॥ भियो वा इकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे ।

यइवर्णस्य सयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य ॥१७०॥ असयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति स्वरादावगुणे परे । [इ]यति इत्यादि । ह्री लज्जाया ।

अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यम् ॥१७१॥ अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्य भवति । अनादेर्लोप इत्यर्थ । जिह्रेति जिह्री स्वरादावित्र्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवाविति इयादेश । जिह्रियति ओहाक् त्यागे । जहाति जहीत ।

जहातेर्वा ॥१७२॥ जहाते सार्वधातुके व्यञ्जनादावगुणे प[रे] आकार इकारादेशो भवति वा । जहित जहति । जहासि । उभयेप

मीकारो व्यञ्जनादावद । जहीय जहिय जहीथ जहिथ । जहामि जहीव जहिव जहीम जहिम ।

लोपः सप्तम्यां जहातेः ॥ १७३ ॥ जहातेरन्तस्य लोपो भवति सप्तम्या व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जह्यात् जह्याता जह्युः । जहातु जहीतात् जहितात् जहीता जहिता जहतु ।

आत्त्व वाहौ ॥ १७४ ॥ जहातेरन्तस्य आत्त्व ईत्वमित्त्व च भवति वाहौ परे । जहाहि जहिहि जहीहि जहीतात् जहितात् जहीत जहित जहीत । जहानि जहाव जहाम । अजहात् अजहीता अजहिता अजहुः । अजहा अजहीत अजहित अजहीत अजहित । अजहा अजहिव अजहीव अजहिम अजहीम । इत्यादि । ऋस गतौ । पॄ पालनपूरणयो ।

अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ १७५ ॥ अनयोरभ्यासस्य इद्भवति सार्वधातुके परे ।

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ १७६ ॥ अभ्यासस्य इवर्ण उवर्णयोरियुवौ भवतोऽसवर्णे परे । इयर्ति इयृत इयृति । इयर्षि इयृथ इयृथ । इयर्मि इयृव इयृम । इयृयात् इयृयाता इयृयुः । इयर्तु इयृतात् इयृता इयृतु । इयृहि इयृतात् इयृत इयृत । इयराणि इयराव इयराम । ऐयः ऐयृता ऐयरु । ऐय ऐयृत ऐयृत । ऐयर ऐयृव ऐयृम । " गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति " गुण । अर्यते ।

ऋवर्णस्याकारः ॥ १७७ ॥ अभ्यासस्य ऋवर्णस्याकारो भवति । ससर्ति सस्रत सस्रति । सस्र्यात् सस्र्याता सस्र्युः । ससर्तु सस्रतात् सस्रता सस्रतु । असस असस्रता अससरु ।

यणाशिषोर्ये ॥ १७८ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति यणाशिषोर्ये परे । त्रियते । पिपर्ति पिपृत पिप्रति । पिपृयात् पिपृयाता पिपृयु । पिपर्तु पिपृतात् पिपृता पिप्रतु । अपिप अपिपृता अपिपरु । णिजिर् शौचपोषणयो । विजिर् पृथग्भावे । विष्लृ व्याप्तौ निपू

निजिविजिविषां गुणः सार्वधातुके ॥ १७९ ॥ निजादीनामभ्यासस्य गुणो भवति सार्वधातुके परे ।

चवर्गस्य किरसवर्णे ॥ १८० ॥ चवर्गस्य किर्भवति असवर्णे धुटि परे अन्ते च । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ । नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनिज्यात् नेनिज्याता नेनिज्युः । नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिजतु । नेनेग्धि नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक्त ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके ॥ १८१ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । अनेनेक् अनेनिक्ताम् अनेनिजुः । अनेनेक् अनेनिक्तम् अनेनिक्त । अनेनिजम् अनेनिज्व अनेनिज्म । वेवेक्ति वेविक्तः वेविजति । वेविज्यात् वेविज्याता वेविज्युः । वेवेक्तु वेविक्तात् वेविक्ताम् वेविजतु । वेविग्धि । अवेवेक् अवेविक्ताम् अवेविजुः । वेवेष्टि वेविष्टः वेविषति । वेवेक्षि वेविष्ठः वेविष्ठ । वेवेष्मि वेविष्वः वेविष्मः । वेविष्यात् वेविष्याता वेविष्युः । वेवेष्टु वेविष्टात् वेविष्टाम् वेविषतु । धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु । इति तृतीयः । ऋवर्णउवर्णरषा मूर्धन्या इति न्यायात् । षकारस्य डकारः । वेविड्ढि वेविष्टात् वेविष्टम् वेविष्ट । वेविषाणि वेविषाव वेविषाम । अवेवेट् अवेविष्टाम् अवेविषुः । अवेवेः अवेविष्टम् अवेविष्ट । अवेविषम् अवेविष्व अवेविष्म । भावकर्मणोः । निज्यते । विज्यते । विष्यते । इति जुहोत्यादिः ।

दिवुक्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु

दिवादेर्यन् ॥ १८२ ॥ दिवादेर्गणाद्विकरणसंज्ञको यन् भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे ।

नामिनोर्वोरकुर्छुरोर्व्यञ्जने ॥ ८३ ॥ अकुर्छुरोर्वोरुपधाभूतस्य नामिनो दीर्घो भवति व्यञ्जने परे । दीव्यति दीव्यतः दी-

व्यन्ति । दीव्येत् दीव्येतां दीव्येयुः । दीव्यतु दीव्यतात् दीव्यतां दीव्यन्तु । अदीव्यत् अदीव्यतां अदीव्यन् । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते सूयेते सूयन्ते । सूयेत सूयेयाताम् सूयेरन् । सूयतां सूयेतां सूयन्तां । असूयत असूयेतां असूयन्त । असूयथाः असूयेथाम् असूयध्वम् । असूये असूयावहि असूयामहि । णहञ् बन्धने । सनह्यति सनह्यतः सनह्यन्ति । सनह्यते सनह्येते सनह्यन्ते । सनह्येत् सनह्येतां सनह्येयुः । सनह्ये सनह्येत सनह्येत । सनह्येय सनह्येव सनह्येम । सनह्येत सनह्येयातां सनह्येरन् । सनह्यतु सनह्यतात् सनह्यतां सनह्यन्तु । सनह्य सनह्यतात् सनह्यतं सनह्यत । सनह्यानि सनह्याव सनह्याम । सनह्यतां सनह्येतां सनह्यन्तां । सनह्यस्व सनह्येथां सनह्यध्वं । सनह्ये सनह्यावहै सनह्यामहै । समनह्यत् समनह्यतां समनह्यन् । समनह्यत समनह्येतां समनह्यन्त । इत्यादि । भावकर्मणोश्च । दीव्यते । सूयते । सनह्यते । ञिमिदा स्नेहने ।

मिदेः ॥ १८४ ॥ मिदेरित्येतस्य नाम्युपधस्य धातोर्यन्नुविकरणे परे गुणो भवति। प्रमेद्यति प्रमेद्यतः प्रमेद्यन्ति । प्रमेद्येत् । प्रमेद्यतु । प्रामेद्यत् । शो तनूकरणे । छो छेदने । षोऽन्तकर्मणि । दो अवखण्डने ।

यन्योकारस्य ॥ १८५ ॥ धातोरोकारस्य लोपो भवति यनि परे । श्यति श्यतः श्यन्ति । श्यसि श्यथः श्यथ । श्यामि श्यावः श्यामः । छ्यति छ्यतः छ्यन्ति । स्यति स्यतः स्यन्ति । द्यति द्यतः द्यन्ति । शमु दमु उपशमे । तमु काङ्क्षायां । श्रमु तपसि खेदे च । भ्रमु अनवस्थाने । क्षमूष् सहने । क्लमु ग्लानौ । मदी हर्षे।

शमादीनां दीर्घो यनि ॥१८६॥ शमादीनां दीर्घो भवति यनि परे । शाम्यति । दाम्यति । ताम्यति । श्राम्यति । भ्राम्यति । क्षाम्यति । क्लाम्यति । माद्यति । जनी प्रादुर्भावे ।

जाजनेर्विकरणे ॥ १८७ ॥ जने स्वविकरणे परे जा भवति । जायते । जायेते । जायन्ते । अजायत ।

यणि वा ॥ १८८ ॥ यणि परे जनेर्जादेशो वा भवति । जायते जन्यते । इति दिवादि ।

षुञ् अभिषवे ।

नुः स्वादेः ॥१८९॥ स्वादेर्गणाद्विकरणसंज्ञको नुर्भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे । सुनोति सुनुतः ।

नोर्वकारो विकरणस्य ॥ १९० ॥ नोर्विकरणस्यासंयोगपूर्वस्योकारस्य वकारो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । सुन्वन्ति । सुनोषि सुनुथः सुनुथ । सुनोमि ।

उकारलोपो वमोर्वा ॥१९१॥ असंयोगपूर्वस्य विकरणस्योकारस्य लोपो वा भवति वमो परतः । सुन्वः सुनुवः सुन्मः सुनुमः । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुषे सुन्वाथे सुनुध्वे । सुन्वे सुन्वहे सुनुवहे सुन्महे सुनुमहे ।

*** नाम्यन्तानां यणायिन्नाशीर्च्चिव च्चेक्रीयतेषु दीर्घः ॥ १९२ ॥** नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यण् आय् इन् आशीः चेक्रीयतेषु ये च्वौ च परे । सूयते सूयेते । अशूङ् व्याप्तौ अश्नुते ।

नोर्विकरणस्य ॥१९३॥ नुविकरणस्योकारस्य संयोगपूर्वस्य उवादेशो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । अश्नुवाते अश्नुवते । चिञ् चयने ॥ चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति ॥ चिनुते चिन्वाते चिन्वते । सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः । अश्नुवीत अश्नुवीयाताम् अश्नुवीरन् । अश्नुवीथाः अश्नुवीयाथाम् अश्नुवीध्वम् । अश्नुवीय अश्नुवीवहि अश्नुवीमहि । चिनुयात् । चिन्वीत । सुनोतु सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥१९४ ॥ असंयोगपूर्वान्नु-

विकरणाच्च परस्य हेर्लोपो भवति । सुनु सुनुतात् सुनुत सुनुत । सुनवानि सुनवाव सुनवाम । अश्नुता अश्नुवाता अश्नुवता । अश्नुष्व अश्नुवाथा अश्नुध्व । अश्नवै अश्नवावहै अश्नवामहै । चिनोतु चिनुतात् चिनुता चिन्वन्तु । चिनुता चिन्वाता चिन्वता । चिनुष्व चिन्वाथा चिनुध्व । चिनवै चिनवावहै चिनवामहै । असुनोत् असुनुता असुन्वन् । आश्नुत आश्नुवाता आश्नुवत । अचिनोत् । अचिनुत । इत्यादि इति स्वादि ।

॥ तुद् व्यथने ॥

तुदादेरनि ॥ १९५ ॥ तुदादेर्गुणो न भवति अनि परे । तुदति तुदत तुदन्ति । मृङ् प्राणत्यागे ।

इरन्यगुणे ॥ १९६ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति अगुणे अन्विकरणे परे । स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ । म्रियते म्रियेते म्रियन्ते । मुच्लृ मोक्षणे ।

मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विकरणे ॥१९७॥ मुचादे स्वरान्नकारागमो भवत्यन् विकरणे परे । मुञ्चति मुञ्चत मुञ्चन्ति । उछृन्र् उेदने । विद्लृन् लाभे । लिप् उपदेहे । पिचिर् क्षरणे । लुम्पति लुम्पते । विन्दति विन्दते । लिम्पति लिम्पते । सिञ्चति । सिञ्चते । इति मुचादि । तुदेत् । म्रियेत । मुञ्चेत् । मुञ्चेत । तुदतु । म्रियता । मुञ्चतु । मुञ्चता । अतुदत् । अम्रियत । अमुञ्चन् । अमुञ्चन अमुञ्चेता अमुञ्चन्त । अमुञ्चथा अमुञ्चेथा अमुञ्चध्व । अमुञ्चे अमुञ्चावहि अमुञ्चामहि । भावकर्मणो । तुद्यते ।

यणाशिषोर्ये ॥ १९८ ॥ ऋदन्तादिकारागमो भवति यणाशिषोर्ये परे । म्रियते । मुच्यते । लुप्यते । विद्यते । लिप्यते । सिच्यते इत्यादि कॄ विक्षेपे । गॄ निगरणे ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ १९९ ॥ ऋदन्तस्य इर् भवत्यगुणे परे । किरति । गिरति ।

वा स्वरे ॥ २०० ॥ गिरतेरश्रुतेर्लश्रुतिर्भवति वा स्वरे परे । गिल्ति गिलत गिलन्ति । इरतेरीरतौ । कीर्यते गीर्यते इत्यादि ।

तुदादि समाप्त ।

रुधिर् आवरणे ।

स्वराद्रुधादेः परो न शब्दः ॥ २०१ ॥ रुधादेर्गणस्य स्वरात्परो विकरणसञ्ज्ञको नकारागमो भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे । णत्व घढधभेभ्यस्तथोर्धोध । धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु । रुणद्धि

रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥ २०२ ॥ रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । रुन्द्धः रुन्धन्ति । रुन्त्से । रुन्धाथे रुन्द्ध्वे । रुन्ध्वे रुन्ध्वहे रुन्ध्महे । भुजपालनाभ्यवहारयोः ।

अशने भुजरुचादिः ॥ २०३ ॥ अशनार्थे भुजरुचादिर्भवति इति रुचादि । भुङ्क्ते भुञ्जाते भुञ्जते । भुङ्क्षे भुञ्जाथे भुङ्ग्ध्वे । भुञ्जे भुञ्ज्वहे भुञ्ज्महे । युजिर् योगे । युनक्ति युङ्क्तः युञ्जन्ति ॥ युञ्जते । युङ्क्षे युञ्जाथे युङ्ग्ध्वे । युञ्जे युञ्ज्वहे युञ्ज्महे । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । भुञ्जीत । युज्यात् । युञ्जीत । रुणद्धु रुन्द्धात् रुन्द्धां रुन्धन्तु । रुन्द्धि । रुन्द्धात् रुन्द्ध रुन्द्ध । रुणधानि रुणधाव रुणधाम भुङ्क्तां भुञ्जाताम् भुञ्जताम् । भुङ्क्ष्व भुञ्जाथाम् भुङ्ग्ध्वम् । भुनजै भुनजावहै भुनजामहै । युनक्तु युङ्क्तात् युङ्क्तां युञ्जन्तु । युङ्ग्धि युङ्क्तात् युङ्क्त युङ्क्त । युनजानि युनजाव युनजाम । युङ्क्ता । अरुणत् अरुणद् अरुन्द्धां अरुन्धन् ।

सोऽपदान्ते वा ॥ २०४ ॥ दधोरत्व स्यात् तत्रापि शब्दबहुलभावात् ।

सोऽपदान्तेऽरेफप्रकृत्योरपि ॥२०५॥ पदान्ते वर्तमान योर्दधोरत्व वा स्यात् ह्यस्तन्या मध्यमपुरुषैकवचने । अरुणत्त्व अरुणत्त्व । अरुन्द्ध । अरुन्द्ध । अरुणध अरुन्ध्व अरुन्ध्म । अभुङ्क्त अभुञ्जाता अभुञ्जत । अभुङ्क्थाः अभुञ्जाथां अभुङ्ग्ध्वम् । अभुञ्जि । अ

भुञ्ज्वहि अभुञ्ज्महि । अयुनक् अयुनग् अयुङ्क्ताम् अयुञ्जन् । अयुनक् अयुनग् अयुङ्क्त अयुङ्क्त । अयुनज अयुञ्ज्व अयुञ्ज्म । अयुङ्क्त अयुञ्जाताम् अयुञ्जत । अयुङ्क्थाः अयुञ्जाथाम् अयुङ्ग्ध्वम् । अयुञ्जि अयुञ्ज्वहि अयुञ्ज्महि । भावकर्मणोः । रुध्यते रुध्येते रुध्यन्ते । भुज्यते भुज्येते भुज्यन्ते । भिदिर् विदारणे । छिदिर् द्विधाकरणे । भिनत्ति । छिनत्ति । भिन्द्यात् । छिन्द्यात् । भिनत्तु । छिनत्तु । अभिनत् अभिन्ताम् अभिन्दन् । अभिनत्त्व अभिनस्त्व अभिन्त अभिन्त । अभिनद अभिन्द्व अभिन्द्म । अच्छिनत् अच्छिन्ताम् अच्छिन्दन् । अच्छिनत्त्व अच्छिनस्त्व अच्छिन्त अच्छिन्त । अच्छिनदम् अच्छिन्द्व अच्छिन्द्म । इति रुधादि समाप्त ।

तनु विस्तारे ।

तनादेरुः ॥ २०६ ॥ तनादेर्गणाद्विकरणसंज्ञक उर्भवति कर्तरिविहिते सार्वधातुके परे । तनोति तनुत तन्वन्ति । मनुङ् अवबोधने । मनुते मन्वाते मन्वते । मनुषे मन्वाथे मनुध्वे । मन्वे मनुवहे मन्वहे मनुमहे मन्महे । डुकृञ् करणे ।

करोतेः ॥२०७॥ करोतेः गुणो भवति स्वविकरणे परे । करोति ।

अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥ २०८ ॥ करोतेरकारस्य उकारो भवति अगुणे सार्वधातुके परे । कुरुत कुर्वन्ति । करोषि कुरुथ कुरुथ । करोमि ।

करोतेर्नित्यम् ॥ २०९ ॥ करोतेः परस्य उकारस्य नित्यं लोपो भवति यमोः परतः । कुर्वः कुर्मः । कुरुते कुर्वाते कुर्वते । भावकर्मणोश्च । तन्यते । मन्यते ।

ये च ॥ २१० ॥ करोतेः परस्य उकारस्य नित्यं लोपो भवति ये च परे । कुर्यात् । कुर्वीत । तनोतु तनुतात् तनुताम् तन्वन्तु ।

उकाराच्च ॥ २११ ॥ उकाराच्च विकरणात्परस्य हेर्लोपो भवति । तनु तनुतात् तनुत तनुत । तनवानि तनवाव तनवाम ।

मनुता मन्वाता मन्वतां ॥ करोतु कुरुतात् कुरुता कुर्वन्तु । कुरुता । अतनोत् अतनुता अतन्वन् । अतनो । अमनुत अमन्वातां अमन्वत । अमनुथा अमन्वाथा अमनुध्व । अमन्वि अमनुवहि अमन्वहि अमनुमहि अमन्महि । अकरोत् अकुरुता अकुर्वन् । अकुरुत । भावकर्मणो । तन्यते । मन्यते "भावकर्मणोश्च । यणाशिषोर्ये" इतीकारागम । क्रियते । इति तनादि । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

ना क्र्यादेः ॥ २१२ ॥ क्र्यादेर्विकरणसञ्ज्ञको ना भवति कर्तरि विहिते सार्वधातुके परे । क्रीणाति । उभयेषामिति ईकार । क्रीणीत ।

क्र्यादीना विकरणस्य ॥ २१३ ॥ क्र्यादीना विकरणाकारस्य लोपो भवति स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । क्रीणन्ति । वृङ् सम्भक्तौ । वृणीते वृणाते वृणते । ग्रहज् उपादाने ।

सपरास्वरायाः सम्प्रसारणमन्तस्थायाः ॥ २१४ ॥ परेण धातुस्वरेण सह अन्तस्थाया सम्प्रसारण भवति । इत्यधिकृत्य ।

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिव्यचिप्रच्छिव्रश्चिभ्रस्जीनामगुणे ॥ २१५ ॥ ग्रहादीनामन्तस्थाया परेण स्वरेण सह सम्प्रसारण भवत्यगुणे परे । किं सम्प्रसारण ।

सम्प्रसारण य्वृतोऽन्तस्था निमित्ता. ॥ २१६ ॥ अन्तस्था निमित्ता इ उ ऋ ता सम्प्रसारणसञ्ज्ञा भवन्ति । गृह्णाति गृह्णीत गृह्णन्ति । गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते । ज्या वयोहानौ । जीनाति । भावकर्मणोश्च । जीयते । वेञ् तन्तुसन्ताने । वयति वयत वयन्ति । वयते ॥ ऊयते । व्यध ताडने । विध्यति विध्यते । वश कान्तौ ।

छशोश्च ॥ २१७ ॥ छशोश्च षो भवति धुट्यन्ते च । वष्टि उष्ट उशन्ति । वक्षि उष्ठ उष्ठ । वश्मि उश्व उश्म । उश्यते । व्यच व्याजीकरणे । विचति विचत विचन्ति । विच्यते । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । पृच्छति पृच्छत पृच्छन्ति । पृच्छ्यते । व्रश्चू छेदने । वृश्चति । वृश्चते ।

भ्रस्ज पाके । स्वर्णतवर्गस्सा स्न्त्या इति न्यायात् । भृज्जति । भृ
ज्जते । त्रिषु व्यञ्जनेषु सञ्जायमानेषु सजातीयानामेकव्यञ्जनलोप·
क्रीणीयात् । वृणीत । गृह्णीयात् । गृह्णीत । क्रीणातु क्रीणीतात् क्री
णीताम् । क्रीणन्तु । क्रीणीहि क्रीणीतात् क्रीणीत क्रीणीत । क्रीणा
क्रीणीव क्रीणीम । वृणीत । गृह्णातु गृह्णीतात् गृह्णीता गृह्णन्तु ।

आन व्यञ्जनान्ताद्धौ ॥२१८॥ व्यञ्जनान्तात्क्र्यादेर्विकरण
सञ्ज्ञक आनो भवति हौ परे । गृहाण गृह्णीतात् गृह्णीत गृह्णीत । गृ
ह्णानि गृह्णीव गृह्णीम । गृह्णीता । अक्रीणात् अक्रीणीता अक्रीणन्
अक्रीणा अक्रीणीत अक्रीणीत । अक्रीण अक्रीणीव अक्रीणीम । अ
वृणीत अवृणाता अवृणत । अवृणीथा अवृणाथा अवृणीध्व । अवृ
अवृणीवहि अवृणीमहि । अगृह्णात् । अगृणीत । भावकर्मणो । वि
क्रीयते । व्रियते । गृह्यते । पूञ् पवने ।

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ २१९ ॥ प्वादीना ह्रस्वो भवति स्ववि
करणे । पुनाति पुनीत पुनन्ति । पुनीयात् पुनीयातां पुनीयु । पु
नातु पुनीतात् पुनीता पुनन्तु । पुनीहि पुनीतात् पुनीत पुनीत
पुनानि पुनाव पुनाम । अपुनात् अपुनीता अपुनन् । अपुना अपुनीत
अपुनीत । अपुन अपुनीव अपुनीम । एव लूञ् छेदने । लुनाति
लुनीतात् । लुनीत । अलुनात् । ज्ञा अवबोधने ।

ज्ञश्च ॥ २२० ॥ ज्ञश्च स्वविकरणे जा भवति । जानाति जा
नीत जानन्ति । जानीयात् । जानातु जानीतात् जानीता जानन्तु
अजानात् अजानीता अजानन् । इति क्र्यादि ।

चुर स्तेये ।

चुरादेश्च ॥ २२१ ॥ चुरादे कारितसञ्ज्ञक इन् भवति स्वार्थ
उपधाया गुण ।

ते धातव ॥ २२२ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ता धातुसञ्ज्ञा भवन्ति
अन्विकरण कर्त्तरि । अनि च विकरणे इति गुण । चोरयति

चोरयत चोरयन्ति ॥ मन्त्रि गुप्तभाषणे ॥ अत एव इदनुबन्धाना धातूना नुरागमोऽस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे । मन्त्रयते मन्त्रयेते मन्त्रयन्ते ॥ वृद् आवरणे ।

अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचट्सु ॥२२३॥ अस्योपधाया दीर्घो भवति नाम्यन्ताना वृद्धिर्भवति इन् इच् अट् एषु परत । वारयति वारयत वारयन्ति । वारयते । भावकर्मणोश्च ।

कारितस्यानामिड्विकरणे ॥ २२४ ॥ कारितस्य लोपो भवति आम् इट् विकरणवर्जिते प्रत्यये परे ।

स्वरादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवत् ॥२२५॥ स्वरादेश परनिमित्तक पूर्ववर्णस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति । चोर्यते वार्यते । गुडि सजि पल रक्षणे । गुण्डयति । सञ्जयति पाल्यति । उपधाभूतस्येति किं । अर्च पूजाया । अर्चयति । चोरयेत् । मन्त्रयेत् । वारयेत् । चोरयतु । मन्त्रयता । वारयतु । वारयता । अचोरयत् । अमन्त्रयत । अवारयत । गुण्डयेत् । गुण्डयतु । अगुण्डयत् । सञ्जयेत । सञ्जयतु । असञ्जयत् । पाल्येत् । पालयतु । अपाल्यत् । अर्चयेत् । अर्चयतु । आर्चयत् । भावकर्मणोश्च । गुण्ड्यते । सञ्जते । पाल्यते । अर्च्यते इत्यादि । एव सर्वमुन्नेय । इति चुरादि ।

इति सार्वधातुक ।

अथाऽसार्वधातुकमुच्यते ।

भूतकरणवत्यश्च ॥२२६॥ इति अतीतमात्रे अद्यतनी भवति । अद्यभवोऽद्यतन । तत्रातीतेऽद्यतने भवति । भू सत्ताया ।

सिजद्यतन्याम् ॥ २२७ ॥ धातो सिज्भवति अद्यतन्या परत ।

इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिर्व्यञ्जनादेरयकारादेः ॥ २२८ ॥ धातो परस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरसार्वधातुकस्यादाविडागमो भवति ।

इणिक्स्थादा पिबति भूभ्य' सिचः परस्मै ॥२२९॥ इणादिभ्य परस्य सिचो लुग्भवति परस्मैपदे परे ।

भुवः सिज्लुकि ॥ २३० ॥ भुव इडागमो न भवति सिग्लुकि । अभूत् अभूता ।

भुवो वोन्तः परोक्षाद्यतन्योः ॥२३१॥ भूधातोरन्तो वकारागमो भवति परोक्षाद्यतन्यो स्वरे परे । अभूवन् । अभू अभूत अभून । अभूव अभूव अभूम । इणू गतौ ।

इणो गाः ॥ २३२ ॥ इणो गा भवत्यद्यतन्या परत ।

अनिडेकस्वरादातः ॥ २३३ ॥ एकस्वरादाकारात्परमसार्वधातुकमनिड् भवति । अगात् अगाता ।

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २३४ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवत्यसार्वधातुके स्वरादावगुणे परे । अगु । अगा अगात अगात । अगाम् अगाव अगाम । इक् स्मरणे ।

इकोऽपि ॥ २३५ ॥ इकोऽपि गा भवत्यद्यतन्या परत । इडिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत । अध्यगात् अध्यगाता अध्यगु । अभ्यात् अभ्याता अभ्यु । अभ्यात् । अदात् । इत्यादि ।

इङ् अध्ययने ।

अद्यतनीक्रियातिपत्त्योर्गी वा ॥२३६॥ अद्यतनी क्रियातिपत्त्योरात्मनेपदे परे ईङो वा गी आदेश इष्यते ॥

इवर्णादश्विश्रिडीङशीङः ॥ २३७ ॥ श्विश्रिडीङ्शीङ्वर्जितादेकस्वरादिवर्णात्परमसार्वधातुकमनिड् भवति । आदेशकत्वादगुणित्वे । अध्यगीष्ट अध्यगीषाता अध्यगीषत । अध्यगीष्ठा अध्यगीषाथा ।

सिचो धकारे ॥ २३८ ॥ सिचो लोपो भवति धकारे परे ।

नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढः ॥ २३९ ॥ नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढो भवति । अच्यगीढ्वं । अध्यगीषि अध्यगीष्वहि अध्यगीष्महि । पक्षे स्वरादीनां वृद्धिरादेः ॥ अध्यैष्ट अध्यैषातां अध्यैषत ॥ अध्यैष्ठाः अध्यैषाथां अध्यैढ्वं । अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि ।

भूप्रासौ ॥ २४० ॥ भूप्रासौ भूप्राप्तावात्मनेपदी भवति । अभविष्ट अभविषातां अभविषत । अभविष्ठाः अभविषाथां अभविढ्वं । अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि । ममवभविष्यथेति स्या स्यादि ।

स्थादोरिरद्यतन्यामात्मने ॥ २४१ ॥ स्थागमङ्गकयोरन्तस्य इर्भवति अद्यतन्यामात्मनेपदे परे ।

स्थादोश्च ॥ २४२ ॥ स्थागमङ्गकयोर्गुणो न भवति अनिटि सिजाशिषोरात्मनेपदे परे ।

ह्रस्वाच्चानिटः ॥ २४३ ॥ ह्रस्वात्परस्य अनिटः सिचो लुग्भवति धुटि परे ॥ समस्थित समस्थिषातां समस्थिषत । समस्थिथाः समस्थिषाथां समस्थिढ्वं । समस्थिषि समस्थिष्वहि समस्थिष्महि ॥ अदित अदिषातां अदिषत । अदिथाः अदिषाथां अदिढ्वं । अदिषि अदिष्वहि अदिष्महि । ऐधिष्ट ऐधिषातां ऐधिषत । ऐधिष्ठाः ऐधिषाथां ऐधिढ्वं । ऐधिषि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि ।

पचिवचिसिचिरुधिमुचेश्चात् ॥ २४४ ॥ एभ्य प श्चस्य परमसार्वधातुकमनिट् भवति ।

अस्य च दीर्घः ॥ २४५ ॥ व्यञ्जनान्तानामनिटामुपधाभूतस्यास्य दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

सिचः ॥ २४६ ॥ सिच परयोर्दिस्योरादिरीड्भवति । अपाक्षीत् ।

धुटश्च धुटि ॥ २४७ ॥ धुट परस्य सिचो लोपो भवति धुटि परे ।

अपाक्ता अपाक्षुः । अपाक्षी अपाक्त अपाक्त । अपाक्ष अपाक्ष्व अपाक्ष्म । अपक्त अपक्षाता अपक्षत । अपक्षथा अपक्षाथा अपग्ध्वं । अपक्षि अपक्ष्वहि अपक्ष्महि । वद व्यक्तायां वाचि ।

वदव्रजरलन्तानां च ॥ २४८ ॥ वदव्रजरलन्तानामुपधाभूतस्यास्य दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

इटश्चेटि ॥ २४९ ॥ इट परस्य सिचो लोपो भवति इटि परे । अवादीत् अवादिष्टां अवादिषुः । ध्वज वज व्रज गतौ । प्राव्राजीत् प्राव्राजिष्टां प्राव्राजिषुः । वर ईप्सायां । अवारीत् अवारिष्टां अवारिषुः । चर गतिभक्षणयोः । अचारीत् अचारिष्टां अचारिषुः । फल निष्पत्तौ । अफालीत् अफालिष्टां अफालिषुः । खल ब्रह्म आशुगतौ । अखालीत् अखालिष्टां अखालिषुः । अखाली अखालिष्ट अखालिष्ट । अखालिष अखालिष्व अखालिष्म ।

व्यञ्जनादीनां सेटामनेदनुबन्धह्यन्तकणक्षणश्वसवधां वा ॥२५०॥ एदनुबन्धह्यन्तकणक्षणश्वसवर्जितानां सेटां व्यञ्जनादीनां धातूनां उपधाभूतस्यास्य दीर्घो भवति वा परस्मैपदे सिचि परे । रद विलेखने । अरादीत् अरादिष्टां अरादिषुः । अरदीत् अरदिष्टां अरदिषुः । गद व्यक्तायां वाचि । अगादीत् अगादिष्टां अगादिषुः । अगदीत् अगदिष्टां अगदिषुः । व्यञ्जनादीनामिति किं ।

मायोगेऽद्यतनी ॥ २५१ ॥ माशब्दयोगे धातोरद्यतनी भवति । अटपटइटकिटकटः गतौ । मा भवानटीत् । मा भवन्तावटिष्टां । मा भवन्तोऽटिषुः । मा त्वमटीः मा युवामटिष्टं मा यूयमटिष्ट । माहमटिषं मा वामटिष्व मा वयमटिष्म । सेटामिति किं । अपाक्षीत् अपाक्तां अपाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्तं अपाक्त । अपाक्षं अपाक्ष्व अपाक्ष्म । नित्यमुपधाभूतस्येति किं ॥ अव रक्ष पालने ॥ अरक्षीत् अरक्षिष्टां अरक्षिषुः । अरक्षीः अरक्षिष्टं अरक्षिष्ट । अरक्षिषं अरक्षिष्व अरक्षिष्म । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । अतक्षीत् । अत्वक्षीत् । असेति किं

अमोषीत् अमोषिष्टा अमोषिषु । कुष निष्कर्षे ॥ अकोषीत् अकोषिष्टा अकोषिषु । वर्जनं किं ॥ खगे हसने । अखगीत् अखगिष्टा अखगिषु । रगे शङ्कायां । अरगीत् ॥ कगे नोच्यते ॥ अकगीत् अकगिष्टा अकगिषु । ग्रहज् उपादाने ॥ अग्रहीत् अग्रहीष्टा अग्रहीषु । इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायां दीर्घ । वह परिकल्कने । रह त्यागे । अरहीत् अरहिष्टां अरहिषु । टुवमुद्गिरणे ॥ अवमीत् । क्रमु पादविक्षेपे । अक्रमीत् अक्रमिष्टा अक्रमिषु । चमु छमु जमु झमु जिमु अदने । अचमीत् । अछमीत् । अजमीत् । अझमीत् । अजिमीत् अजिमिष्टा अजिमिषु । व्यय क्षये । अव्ययीत् अव्ययिष्टा अव्ययिषु । अय वय मय पय तय चय रय णय गतौ । आयीत् । अवयीत् । अमयीत् । अपयीत् । अतयीत् । अचयीत् । अरयीत् । अनयीत् अनयिष्टा अनयिषु । क्रण निमीलने । अक्रणीत् । क्षण क्षुण हिंसायां । अक्षणीत् । श्वस प्राणने । अश्वसीत् अश्वसिष्टा अश्वसिषु । हन हिंसागत्योः । अद्यतन्यां च वधादेश । अवधीत् अवधिष्टा अवधिषु । इत्यादि ॥ टुणदि समृद्धौ । अनन्दीत् अनन्दीष्टा अनन्दिषु ॥ श्रंसु भ्रंसु अवस्रंसने । ध्वंस गतौ च । अश्रंसिष्ट अश्रंसिषाता अश्रंसिषत । अश्रंसिष्ठा अश्रंसिषाथा अश्रंसिध्वं । अश्रंसिषि अश्रंसिष्वहि अश्रंसिष्महि । अभ्रंसिष्ट अभ्रंसिषाता अभ्रंसिषत । अध्वंसिष्ट । व्येञ् संवरणे ।

सन्ध्यक्षरान्तानामाकारोऽविकरणे ॥ २५२ ॥ सन्ध्यक्षरान्तानां धातूनां आकारो भवति अविकरणे परे ।

यमिरमिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥ २५३ ॥ एषामिडागमस् सकारपूर्वो भवति परस्मैपदे सिचि परे । यमु उपरमे । अयंसीत् अयंसिष्टा अयंसिषु । रमु क्रीडायां । अरंसीत् अरंसिष्टा अरंसिषु ।

व्याङ्परिभ्यो रम ॥ २५४ ॥ विआङ्परिभ्य परस्य रमुधातोः पर परस्मैपदं भवति ॥ व्यरंसीत् ॥ णमु प्रह्वत्वे शब्दे । अन-

सीत् । अन्यासीत् अन्यासिष्टा अन्यासिषु । अन्यास्त अन्यासाता अन्यासत ।

सणनिटः शिडन्तान्नाम्युपधाददृशः ॥२५५॥ दृश वर्जितात् नाम्युपधादनिट शिडन्ताद्धातो सण् भवति अद्यतन्या परत सिचोपवाद ॥ रिश रुश हिंसाया ॥ क्रुश आह्वाने रोदने च ॥ लिश विच्छ गतौ ॥ क्रुश ह्वरणदीप्तो ।

रिशिरुशिक्रुशिलिशिचिशिदिशिदृशिस्पृशि-मृशिदंशेः शात् ॥२५६॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिट् भवति । अरिक्षत् अरिक्षता अरिक्षन् । अरिक्ष अरिक्षत अरिक्षत । अरिक्ष अरिक्षाव अरिक्षाम । अक्रुक्षत् अक्रुक्षता अक्रुक्षन् । अक्रुक्ष अक्रुक्षत अक्रुक्षत ॥

सणो लोपः स्वरे बहुत्वे ॥२५७॥ सणोऽस्य लोपो भवत्यबहुत्वे स्वरे परे । अक्रुक्ष अक्रुक्षाव अक्रुक्षाम । विश प्रवेशने । अविक्षत् । त्विष दीप्तौ ।

त्विषिपुष्यतिकृषिश्लिष्यतिद्विषिपिषिविषि-शिषिशुषितुषिदुषेः षात् ॥ २५८ ॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिट् भवति । अत्विक्षत् अत्विक्षता अत्विक्षन् । कृष विलेखने । अकृक्षत् अकृक्षता अकृक्षन् । श्लिष आलिङ्गने । अश्लिक्षत् । द्विष अप्रीतौ । अद्विक्षत् । पिष्लृ सचूर्णने । अपिक्षत् । विष्लृ व्याप्तौ । अविक्षत् । शिष्लृ विशेषणे । अशिक्षत् । तुष तुष्टौ । अतुक्षत् । दुष वैकृत्ये । अदुक्षत् अदुक्षता अदुक्षन् । दुह प्रपूरणे ।

दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुहिनहिवहे-र्हात् ॥ २५९ ॥ एभ्य परमसार्वधातुकमनिट् भवति । अधुक्षत् अधुक्षता अधुक्षन् । स्निह उपचये[1] । अधिक्षत् । अनिटामिति किं । रुष निष्कर्षे । अकोषीत् अकोषिष्टा अकोषिषु । शिडन्तादिति किं । अभुक्त अभुक्षाता अभुक्षत । अभुक्था अभुक्षाथा अभुग्ध्व । अभुक्षि

---

१ उपचयो वृद्धि ।

अघुक्षावहि अधुक्ष्महि । नाम्युपधादिति कि । दह भस्मीकरणे । अधाक्षीत् प्रकृत्याश्रितमन्तरङ्गं प्रत्ययाश्रितं बहिरङ्गं । "अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्बलवान् ।" इति धत्वं चतुर्थत्वं च । अदाग्धां अधाक्षुः । अधाक्षीः अदाग्धं अदाग्ध । अधाक्षं अधाक्ष्व अधाक्ष्म । अदहत इति कि । दृशिर् प्रेक्षणे ।

सृजिदृशोरागमोकारः स्वरात्परो धुटि गुणवृद्धिस्थाने ॥२६०॥ सृजिदृशो स्वरात्परोऽकारागमो भवति गुणवृद्धिस्थाने धुटि परे । अद्राक्षीत् अद्राष्टां अद्राक्षुः ।

भृजादीनां षः ॥ २६१ ॥ भृजादीनां षो भवति धुड्यन्ते च । सृज विसर्गे । अस्राक्षीत् अस्राष्टां अस्राक्षुः । इति स्यादि । अद भक्षणे ।

अदेर्घस्लृसनद्यतन्योः ॥ २६२ ॥ अदेर्घस्लृ आदेशो भवति सनद्यतन्योः परतः ।

पुषादिद्युताद्यॢकारानुबन्धार्तिसर्तिशास्तिभ्यश्च परस्मै ॥ २६३ ॥ एभ्योऽण् भवति अद्यतन्यां परस्मैपदे । सिचोऽपवादः । अघसत् अघसतां अघसन् । पुष पुष्टौ । अपुषत् अपुषतां अपुषन् । शुष शोषणे । अशुषत् अशुषतां अशुषन् । द्युत शुभ रुच दीप्तौ । अद्युतत् अद्युततां अद्युतन् । अद्युतः अद्युततं अद्युतत । अद्युतं अद्युताव अद्युताम । अशुभत् । अरुचत् । श्वित आवर्णे । अश्वितत् । सृ, शृ, हृ, उ, ऋऊ, गम्लृ, सृपृ गतौ ।

अर्तिसर्त्योरणि ॥ २६४ ॥ अर्तिसर्त्योर्गुणो भवति अणि परे । आरत् असरत् । शास् अनुशिष्टौ ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ २६५ ॥ शासेरुपधाया इद्भवति अण्व्यञ्जनयोः परतः ।

शासिवसिघसीनां च ॥२६६॥ निमित्तात् परः शासिवसिघसीनां सकारः षत्वमापद्यते । अशिषत् । परस्मै इति किं । व्य-

द्योतिष्ट व्यद्योतिषाता व्यद्योतिषत । शीङ् स्वप्ने । अशयिष्ट । ब्रुवो वचिरिति वचिरादेश ।

अणसुवचिख्यातिलिपिसिचिह्वः ॥२६७॥ एभ्योऽण् भवति अद्यतन्या परत । असु क्षेपणे ।

अस्यतेस्थोन्तः ॥ २६८ ॥ अस्यतेरन्ते थकारागमो भवत्यणि परे । अपास्थत् अपास्थताम् अपास्थन् ।

अणिवचेरोङ्पधायाः ॥ २६९ ॥ वचेरुपधाया ओद्भवति कर्त्तरि विहितायामद्यतन्यामणि परे । अवोचत् । अवोचत । ख्या प्रकथने ।

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २७० ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति स्वरादावगुणेऽसार्वधातुके परे । आख्यत् आख्यता आख्यन् । लिप् उपदेहे । अलिपत् । व्यवस्थितत्वाविकाराल्लिम्पादीनामात्मनेपदे वा अण् पक्षे सिच् । अलिपत अलिप्त । धुटश्च धुटि । सिचो लोप । अलिप्सातां अलिप्साता अलिप्सत अलिप्सत । अलिपथा अलिप्था । अलिपेथा अलिप्साथा अलिपध्व अलिप्ध्व । अलिपे अलिप्सि अलिपावहि अलिप्स्वहि अलिपामहि अलिप्स्महि । षिचिर् क्षरणे । असिचत् । ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च । आह्वत् आह्वता आह्वन् । आह्वत आह्वेता आह्वन्त । हन् हिंसागत्यो ।

अद्यतन्यां च ॥ २७१ ॥ हन्तेर्वधिरादेशो भवति अद्यतन्या परत । अवधीत् अवधिष्टा अवधिषु । आत्मनेपदे परे हन्तेर्वधिरादेशो वा भवति । आङो यमहनौ स्वाङ्गकर्मकौ चेत्यात्मनेपद भवति ।

आत्मनेपदे वा हन ॥२७२॥ अद्यतन्या हन्तेरन्तस्य लोपो भवत्यद्यतन्या सिच्यात्मनेपदे । आहत । आहसाता आहसत । अवधिष्ट अवधिषाता अवधिषत ॥ इत्यादि ॥ डु दानादनयो ।

सिचि परस्मै स्वरान्तानाम् ॥ २७३ ॥ स्वरान्ताना वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परे । नामिन एव ।

उतोयुरुणुस्नुक्षुक्ष्णुवः ॥ २७४ ॥ युरुणुस्नुक्ष्णुहुर्जिनाे
स्वरादुदन्तात्परमसार्वधातुकमनिट् भवति । अहौषीत् अहौष्टा अहौ
अधात् अधाता अधु । स्थादोरिरद्यतन्यामात्मने । इति इकारादेश
स्थादोश्च ॥ २७५ ॥ स्थादामङ्गकयोर्गुणो न भवति आं
सिजाशिषोश्चात्मनेपदे परे इति गुणनिषेध । ह्रस्वाच्चानिट्
सिचो लोप । अधित अधिषाता अधिषत । अधिथा अधिषाथा
धिढ्‌ । अधिषि अधिष्वहि अधिष्महि । समस्थित समस्थिष
समस्थिषत । इति जुहोत्यादि ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषादीति । अदेव
अदेविष्टा अदेविषु ।

स्वरतिसूतिसूयत्यूदनुबन्धाच्च ॥ २७६ ॥ एभ्य
मसार्वधातुकमनिट् भवति वा । षूङ् प्राणिप्रसवे । असोष्ट असोषा
असोषत । असोष्ठा असोषाथाम् ।

**नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो
॥ २७७ ॥** नाम्यन्ताद्धातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढो भवति
असोढ्व । असोषि असोष्वहि असोष्महि । असविष्ट असविषाताम
असविषत । दहि दिहि दुहि इत्यादिनानिट् ।

नहेर्धः ॥ २७८ ॥ नहेर्हकारस्य धो भवति धुट्यन्ते च ।
नात्सीत् अनाद्धा अनात्सु । अनात्सी अनाद्ध अनाद्ध । अना
अनात्स्व अनात्स्म । अनद्ध अनत्साता अनत्सत । अनद्धा अ
त्साथा अनद्ध्व । अनत्सि अनत्स्वहि अनत्स्महि । इति दिवादि ।

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मै ॥ २७९ ॥ स्तुसुधूञ्भ्य इडागमो भव
परस्मैपदे सिचि परे । अस्तावीत् अस्ताविष्टा अस्ताविषु । धू
कम्पने । अधावीत् । उदनुबन्धत्वाद्विकल्पेनेट् । आशिष्ट आशिषा
आशिषत । आष्ट आक्षाता आक्षत । अचैषीत् अचैष्टा अचैषु ।
चेष्ट अचेषाता अचेषत । इति स्वादि ।

अदितुदिनुदिक्षुदिखिद्यतिविंध्यतिविन्दतिविन-न्तिछिदिभिदिश्दिशदिसदिपदिस्कन्दिखिदेदोत् ॥ २८० ॥ एभ्य षोडशभ्य, परमसार्वधातुकमनिट् भवति ।

व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ २८१ ॥ व्यञ्जनान्तानामनिटां धातूना वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परे । तुद व्यथने । अतौत्सीत् अतौत्ता अतौत्सु । अतुत्त अतुत्साता अतुत्सत । मृङ् प्राणत्यागे ।

ऋतोऽवृङवृञः ॥ २८२ ॥ वृङ् वृञ् वर्जितादेकस्वराद्दृत परमसार्वधातुकमनिट् भवति ।

ऋदन्ताना च ॥ २८३ ॥ ऋदन्ताना च गुणो न भवति अनिटि सिजाशिपोश्चात्मनेपदे परे । अमृत अमृषाता अमृषत । अमुचत् अमुचता अमुचन् ।

सिजाशिपोश्चात्मने ॥ २८४ ॥ नामिन उपधाया सिच्यात्मने पदे परे आशिषि चानिटि गुणो न भवति । अमुक्त अमुक्षाता अमुक्षत ।

स्पृशमृशकृशतृपिदृपिसृपिभ्यो वा ॥ २८५ ॥ एभ्य सिज्वा भवति अद्यतन्या ।

स्पृशादीना वा ॥ २८६ ॥ स्पृशादीना स्वरात्पर अकारागमो भवति वा गुणवृद्धिस्थाने धुटि परे ॥ स्पृश संस्पर्शने ॥ अस्प्राक्षीत् अस्प्राष्टा अस्प्राक्षु । अस्पार्क्षीत् अस्पार्ष्टा अस्पार्क्षु । सणइति सण् । अस्पृक्षत् । मृश आमर्शने ॥ अम्राक्षीत् अम्राष्टा अम्राक्षु । अमार्क्षीत् अमार्ष्टा अमार्क्षु । अमृक्षत् । कृश विलेखने । अक्राक्षीत् अक्राष्टा अक्राक्षु । अकार्क्षीत् अकार्ष्टा अकार्क्षु । अकृक्षत् ॥ तृपिदृप्योर्वा ॥ तृप प्रीणने ॥ अत्राप्सीत् अत्राप्ता अत्राप्सु । अतार्प्सीत् । पुषादित्वादण् भवति । अतृपत् । दृपहर्षमोहनयो । अद्राप्सीत् अद्राप्ताम् अद्राप्सु । अदार्प्सीत् । अदृपत् । अदर्पीत् ।

एतौ पुषादी । स्पृश्विगतौ । अस्राप्सीत् । अमार्प्सीत् । अस्पृषत् इति तुदादि ।

इरनुबन्धाद्वा ॥ २८७ ॥ इरनुबन्धाद्धातोर्वा अण् भवति कर्तर्यद्यतन्यां परस्मैपदे परे । अरुधत् अरुधतां अरुधन् । अरौत्सीत् अरौद्धां अरौत्सुः । अरौत्सीः अरौद्धं अरौद्ध । अरौत्सं अरौत्स्व अरौत्स्म । अणभावपक्षे सिच् ।

राधिरुधिक्रुधिक्षुधिबन्धिशुधिसिध्यतिबुध्यतियुधिव्यधिसाधेर्धात् ॥ २८८ ॥ एभ्यः परमसार्वधातुकमनिट् भवति । इत्यनेन पूर्वोदाहरणेषु नेट् ।

युजिरुजिरञ्जिभुजिभजिभञ्जिसञ्जित्यजिसृजिमस्जिमृजिनिजिविजिष्वञ्जेर्जात् ॥ २८९ ॥ एभ्यः परमसार्वधातुकमनिट् भवति । अभुक्त अभुक्षातां अभुक्षत । इरनुबन्धादित्यण् । अयुजत् अयुजतां अयुजन् । अणभावे । अयौक्षीत् अयौक्तां अयौक्षुः । अयुक्त अयुक्षातां अयुक्षत । इति रुधादि । तनु विस्तारे । अतनीत् अतनिष्टां अतनिषुः । अतनिष्ट अतनिषातां अतनिषत । अमनिष्ट अमनिषातां अमनिषत । अकार्षीत् अकार्ष्टां अकार्षुः । अकृत अकृषातां अकृषत । इत्यादि । इति तनादि । अक्रैषीत् अक्रैष्टां अक्रैषुः । अक्रेष्ट अक्रेषातां अक्रेषत । नत्रा निर्दिष्टमनित्यत्वात् ।

श्लोक ।

ऋदृदृत्त्वा सनीड्वा स्यादात्मने च सिजाशिषोः
संयोगादेर्ऋतो वाच्यः सुडसिद्धो बहिर्भवः ॥ १ ॥

इति इड्विकल्पेन ।

पुनरपि श्लोक ।

ऋदृदृतोपि वा दीर्घो न परोक्षाशिषोरिटः ।
न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविभञ्जनात् ॥ २ ॥

इति इटो दीर्घो विकल्पेन । वृङ् संभक्तौ । अवृत अवृषाता अवृषत । अवरिष्ट अवरिषाता अवरिषत । अवरीष्ट अवरीषाता अवरीषत । ग्रहीङ् उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९० ॥ ग्रहे परस्य इटो दीर्घो भवति अपरोक्षायां । अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीषुः । अग्रहीष्ट अग्रहीषाता अग्रहीषत । इति ऋयादि ।

श्रिद्रुस्रुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्त्तरि ॥ २९१ ॥ एभ्यश्चण् भवति कर्त्तर्यद्यतन्यां परतः ।

चण् परोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु ॥ २९२ ॥ चणादिषु धातोर्द्विर्वचनं भवति । अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यमिति अनादेर्लोपः । भज श्रिञ् सेवायां । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् अदुद्रुवता । असुस्रुवत् । कमु कान्तौ ।

कवर्गस्य चवर्गः ॥ २९३ ॥ अभ्यासकवर्गस्य चवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । अचकमत् । इत्यभ्यासो धातुवत् ॥ पक्षे अचीकमत् ।

इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥ २९४ ॥ समानलोपवर्जितस्य ल्वन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे ।

दीर्घोलघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५ ॥ समानलोपवर्जितस्य ल्वन्तस्य अस्वरादेरभ्यासस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे । कारितस्य लोपः । अचूचुरत् अचूचुरतां अचूचुरन् । असमानलोपोपधाया इति किम् । अससामत् । ल्वन्तस्य इति किम् । क्षिप क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । क्षल शौचे । अचिक्षलत् ।

अलोपे समानस्य सन्वल्लघुनीनिचण्परे ॥ २९६ ॥ समानस्यालोपे सति लघुनि धात्वक्षरे अभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति इनि चण्परे । किं सन्वत्कार्यं ।

सन्यवर्णस्य ॥ २९७ ॥ अभ्यासावर्णस्य इत्वं भवति सनि

एतौ पुषादी । ऋवृविगतौ । अवार्षीत् । अमार्षीत् । असृपत् ।
इति तुदादि ।

इरनुबन्धाद्वा ॥ २८७ ॥ इरनुबन्धाद्धातोर्वा अण् भवति । कर्तर्यद्यतन्या परस्मैपदे परे । अरुधत् अरुधता अरुधन् । अरौत्सीत् अरौद्धा अरौत्सुः । अरौत्सीः अरौद्ध अरौद्ध । अरौत्सम् अरौत्स्व अरौत्स्म । अणभावपक्षे सिच् ।

राधिरुधिक्रुधिक्षुधिबन्धिशुधिसिध्यतिबुध्यतियुधिव्यधिसाधेर्धात् ॥ २८८ ॥ एभ्य परसमानीनातुक्तमनिट् भवति । इत्यनेन पूर्वोदाहरणेषु नेट् ।

युजिरुजिरञ्जिभुजिभजिभञ्जिसञ्जित्यजिभ्रस्जियजिमस्जिमृजिनिजिविजिष्वञ्जेर्जात् ॥ २८९ ॥ एभ्य परसमानीनातुक्तमनिट् भवति । अभुक्त अभुक्षाता अभुक्षत । इरनुबन्धाद्वेत्यण् । अयुजत् अयुजता अयुजन् । अणभावे । अयौक्षीत् अयौक्ता अयौक्षुः । अयुक्त अयुक्षाता अयुक्षत । इति रुधादि । तनु विस्तारे । अतनीत् अतनिष्टा अतनिषुः । अतनिष्ट अतनिषाता अतनिषत । अमनिष्ट अमनिषाता अमनिषत । अकार्षीत् अकार्ष्टा अकार्षुः । अकृत अकृषाता अकृषत । इत्यादि । इति तनादि । अक्रैषीत् अक्रैष्टा अक्रैषुः । अक्रेष्ट अक्रेषाता अक्रेषत । नजा निर्दिष्टमनित्यत्वात् ।

श्लोकः ।

कृवृङ्वृञ्भ्यो सनीड्वा स्यादात्मने च सिजाशिषोः
संयोगादेर्ऋतो वाच्य इडसिद्धो बहिर्भवः ॥ १ ॥

इति इड्विकल्पेन ।

पुनरपि श्लोकः ।

ऋवृङ्वृञोऽपि वा दीर्घो न परोक्षाशिषोरिटः ।
न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगविभञ्जनात् ॥ २ ॥

इति इटो दीर्घो विकल्पेन । वृङ् सभक्तौ । अवृत अवृषाता अवृषत । अवरिष्ट अवरिषाता अवरिषत । अवरीष्ट अवरीषाता अवरीषत । ग्रहीङ् उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९० ॥ ग्रहे परस्य इटो दीर्घो भवति अपरोक्षायां । अग्रहीत् अग्रहीष्टां अग्रहीषु । अग्रहीष्ट अग्रहीषाता अग्रहीषत । इति त्र्यादि ।

श्रिद्रुस्नुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्त्तरि ॥ २९१ ॥ एभ्यश्चण् भवति कर्त्तर्यद्यतन्यां परत ।

चण् परोक्षाचेक्रीयितसनन्तेषु ॥ २९२ ॥ चणादिषु धातोर्द्विर्वचनं भवति । अभ्यासस्यादिव्यञ्जनमवशेष्यमिति अनादेर्लोपः । भज श्रिञ् सेवायां । अशिश्रियत् । अदुद्रुवत् अदुद्रुवतां । असुस्रुवत् । कमु कान्तौ ।

कवर्गस्य चवर्गः ॥ २९३ ॥ अभ्यासकवर्गस्य चवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । अचकमत । इत्यभ्यासो धातुवत् ॥ पक्षे अचीकमत् ।

इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥ २९४ ॥ समानलोपवर्जितस्य इन्यन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे ।

दीर्घोलघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५ ॥ समानलोपवर्जितस्य इन्यन्तस्य अस्वरादेरभ्यासस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे । कारितस्य लोपः । अचूचुरत् अचूचुरतां अचूचुरन् । असमानलोपोपधाया इति किम् । अससामत् । इन्यन्तस्य इति किम् । क्षिप क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । क्षल शौचे । अचिक्षलत् ।

अलोपे समानस्य सन्वल्लघुनीनिचण्परे ॥ २९६ ॥ समानस्यालोपे सति लघुनि धात्वक्षरे अभ्यासस्य सन्वत्कार्यं भवति इनि चण्परे । किं सन्वत्कार्यं ।

सन्यवर्णस्य ॥ २९७ ॥ अभ्यासावर्णस्य इत्वं भवति सनि

परे । अपीपठत् अपीपठता अपीपठन् । अन्यैर्षे समानस्येति किं । अजन्ता कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यादय ।

धातोश्च ॥ २९८ ॥ अनेकाक्षरस्य धातोरन्ते स्वरादे र्लोपो भवति इति परे । अचकथत् अचकथता अचकथन् । एव रच प्रयत्ने । व्यररचत् व्यररचता व्यररचन् । इत्यादि । समानस्येति किम् । पटुमाचष्टे पटुकरोति गलकरोति तदाचष्टे इति इन् । अपीपटत् । वृद्धौ सन्त्यक्षरलोप । रूप रूपक्रियाया । व्यरूरुपत् व्यरूरुपता व्यरूरुपन् । रुचुनि धात्वक्षरे इति जि । तर्ज भर्त्स सन्तर्जने । अततर्जत अततर्जता अततर्जन्त । सयोगविसर्गानुस्वारपरोऽपि गुरु स्यात्क्रम्य । अबभर्त्सत अबभर्त्सताम् अबभर्त्सन्त । वृद् वरणे । अवीवरत् अवीवरता अवीवरन् । अततन्त्रत् ।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २९९ ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य द्विर्वचन भवति । तत्र न ।

न नबदराः सयोगादयोऽये ॥ ३०० ॥ सयोगादयो ये स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य सयोगाद्यो नबदरा न द्विर्वचने न तु ये परे । अर्च पूजाया । आर्चिचत् आर्चिचता आर्चिचन् । एव अर्ह पूजाया । आर्जिहत् ।

न शास्वदनुबन्धानाम् ॥ ३०१ ॥ शास् ऋदनुबन्धाना चोपधाया ह्रस्वो न भवति इति चण्परे । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् । लौकृ तौकृ गतौ । अतुतौकत अतुतौकेता अतुतौकन्त । अतुतौकत । शासेरिति किं । आङ शासृड् इच्छाया । आशीशसन् । भ्राज् भ्राष् दीप्तौ ।

भाषदीपजीवमीलपीडकणवणभणश्रणमणहेठलुपां वा ॥ ३०२ ॥ एषामुपधाया ह्रस्वो भवति वा इति चण्परे । भाष् व्यक्ताया वाचि । दीप दीप्तौ । जीव प्राणधारणे । मील निमेषणे । पीड गहने । कण वण भण श्रण मण शब्दे । हेठ गतौ । लुप् छेदने ।

अविभ्रजन् अविभ्रजता अविभ्रजन् । अविभ्रजत । अबभ्राजन् अबभ्राजत । अविभ्रशत् । अविभ्रशात । अबभ्राशत् । अबभ्राशत । अबिभपत । अबभापत । अदीडिपत् । अदिदीपत् । अजीजिवत् । अजिजीवत् । अमीमिल्त् । अमिमील्त् । अपिपीडत् । अपीपिड्त् । अचीकणत् । अचकाणत् । अवीवणत् । अववाणत् । अबीभणत् । अबभाणत् । अमीमणत् । अममाणत् । अशिश्रणत् । अशश्राणत । अजीहिठत् । अजीहेठत् । अलूलुपत् । अलुलूपत् । चिति स्मृत्या । अचिचिन्तत् । स्फुट परिहासे ।

शिट्परो घोषः॥३०३॥ शिट परो घोषोऽवशेष्यो भवति। शिटो लोप इत्यर्थ । अपुस्फुटत्। लक्ष दर्शनाङ्कनयो । अलक्षत्। भक्ष अदने । अबभक्षत्। कुट्ट अनृतभाषणे । अचूकुट्टत् । लड उपसेवायां । अलीलडत्। मिदि तिल स्नेहने । अमिमिन्दत् । अतितिल्त् । ओलडि उत्क्षेपे । अलल्लण्डत्। पीड अवगाहने। अपीपिडत्। नट अवस्यन्दने। अनीनटत्। बध सयमने । अबीबधत्। चुट छुट कुट छेदने । अचूचुटत् । अचूछुटत् । अचूकुटत् । पुट चुट अल्पीभावे । अपूपुटत् । अचूचुटत् । मुट चूर्णने । अमूमुटत्। घट चलने । अजीघटत् । छद पट्ट सवरणे । अचीछदत् । अपीपट्टत् । क्षिप क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । नक्क धक्क नाशने । अननक्कत् । अदधक्कत् । चक्क चुक्क व्यथने । अचचक्कत् अचुचुक्कत् । क्षल शौचे । अचिक्षल्त् । चुद सचोदने । अचूचुदत् । गुडि सुजि जसि पल रक्षणे । अजुगुण्डत् । असुसुजत् । अजजसत् अजजसता अजजसन् । अपीपलत् । तिल प्रतिष्ठायां । अतीतिल्त् । तुल उन्माने । अतूतुल्त् । मूल रोहणे । अमूमुलत्। मान पूजायां । अमीमनत् । श्लिष श्लेषणे । अशिश्लिषत् । ज्ञप मानवन्धे च । अजिज्ञपत् । व्यय क्षये । अविव्ययत् । चूर्ण सकोचने । अचुचूर्णत् । पूज पूजायां । अपुपूजत् । अर्क ईड स्तवने । आर्चिकत् । ऐडिडत् । शुठ आलस्ये। अशूशुठत् । शुठि शोषणे । अशुशुण्ठत् । पचि विस्तारवचने । अपप-

ब्वत् । निज निशाने । अतीतिजत् । वर्ध छेदनपूर्णयो । अववर्धत् । कुबि आच्छादने । अचुकुबत् । लुबि तुबि अर्दने । अलुलुम्बत् । अतुतुम्बत् । म्रक्ष म्लक्ष रक्षणे । अमम्रक्षत् । अमम्लक्षत् । इल प्रेरणे । ऐलिलत् । लुण्ठ स्तेये । अलुलुण्ठत् । छर्द वमने । अचच्छर्दत् । गुडि वेष्टने । अजुगुण्डत् । गर्द अभिकाङ्क्षायां । अजगर्दत् । रुप रोपणे । अरूरुपत् । मडि भूषायां हर्षे च । अममण्डत् । श्रण दाने । अशिश्रणत् । मडि कल्याणे । अबमण्डत् । तन्त्रि कुटुम्बधारणे । अततन्त्रत् । मन्त्रि गुप्तभाषणे । अममन्त्रत् । विद संवेदने । अवीविदत् । दश दशने । अददशत् । तूण रूपणे । अतूतुणत् । भ्रूण आशायां । अबुभ्रूणत् । शठ श्लाघायां । अशीशठत् । स्यम वितर्के । असिस्यमत् । गूरी उद्यमे । अजूगुरत् । कुत्स अवक्षेपणे । अचुकुत्सत् । कुट प्रमादे । अचुकुटत् । वञ्च प्रलम्भने । अववञ्चत् । मद तृप्तियोगे । अमीमदत् । दिवु परिकूजने । अदीदिवत् । कुस्म कुस्मयने । अचुकुस्मत् । चर्च अध्ययने । अचचर्चत् । कण निमीलने । अचीकणत् । जसु ताडने । अजीजसत् । पष बन्धने । अपीपषत् । अम रोगे । आमिमत् । चट स्फुट भेदने । अचीचटत् । अपुस्फुटत् । घुषिर् शब्दे । अजूघुषत् । लस शिल्पयोगे । अलीलसत् । भूष अलङ्कारे । अबूभुषत् । रक लक आस्वादने । अरीरकत् । अलीलकत् । लिगि चित्रीकरणे । अलिलिङ्गत् । मुद संसर्गे । अमूमुदत् । मुच प्रमोचने । अमूमुचत् । ग्रस कवलग्रहणे । अजिग्रसत् । पूरी आप्यायने । अपूपुरत् । "इत परस्मैपदिनः" । कथ वाक्यप्रबन्धने । अचकथत् । गण संख्याने । अजगणत् । पठ वट ग्रन्थे । अपपठत् । अववटत् । रह त्यागे । अररहत् । पद गतौ । अपपदत् । कल गतौ संख्याने च । अचकलत् । मह पूजायां । अममहत् । स्पृह ईप्सायां । अपस्पृहत् । शूल पैशून्ये । अशुशूलत् । कुमार क्रीडायां । अचुकुमारत् । गोम उपदेहे । अजुगोमत् । गवेष मार्गणे । अजगवेषत् । भाज पृथक्कर्मणि ।

अवभाजन् । स्तेन चार्य । अतिस्तेनन् । परस्मैभाषा । आगर्वीदात्मनेपदी । पद गतौ । अपपद्यत अपपद्येता अपपद्यन्त । अपपद्यथा अपपद्येथा अपपद्यध्वं । अपपद्ये अपपद्यावहि अपपद्यामहि । मृग अन्वेषणे । अममृगत । गुह विस्मापने । अजुगुहत । शूर वीर विक्रान्तौ । अशुशूरत । अविवीरत । स्थूल परिबृंहणे । अतुस्थूलत । अर्थ उपयाच्ञायां । आर्थत । सग्राम सयुद्धे । अससग्रामत । गर्व माने । अजगर्वत । आत्मनेभाषा । सूत्र प्रग्रथने । असुसूत्रत् । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् । चित्र मिश्रीकरणे । अचिचित्रत् । छिद्र कर्णभेदे । अचिच्छिद्रत् । अन्ध दृष्ट्युपसंहारे । आन्दधत् । दण्ड दण्डनिपातने । अददण्डत् । सुख दुःख तत्क्रियायां । असुसुखत् । अदुदुःखत् । रस आस्वादनस्नेहनयो । अररसत् । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । अववर्णत् । पर्ण हरितभावे । अपपर्णत् । अज पापकरणे । आजिजत् । इति चुरादय ।

मास्मभूत् । मास्मैधिष्ट । मास्मपाक्षीत् मास्मपाक्ता मास्मपाक्षुः । मास्मपाक्षीः मास्मपाक्त मास्मपाक्त । मास्मपाक्षं मास्मपाक्ष्व मास्मपाक्ष्म । मास्मपक्त मास्मपक्षाता मास्मपक्षत । मास्मपक्था मास्मपक्षाथा मास्मपग्ध्वं । मास्मपक्षि मास्मपक्ष्वहि मास्मपक्ष्महि । माभूत् । मैधिष्ट । मापाक्षीत् । मापक्त । इति अद्यतनी समाप्ता ।

परोक्षा ॥ ३०४ ॥ चिरातीते काले परोक्षा विभक्तिर्भवति । अक्ष्णा परं परोक्षं । सम्प्रति इन्द्रियाणामविषय इत्यर्थ । चण् परोक्षाचेक्रीयितसन्नेषु द्विर्वचने सति ॥

भवतेर ॥ ३०५ ॥ भवतेरन्त्यामस्य अकारो भवति परोक्षायां । आगमादेशयोरागमो विधिर्बलवान् । गुणो न भवति । बभूव बभूवतु बभूवु । इडागमो सार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरिति व्यञ्जनादाविडागम । बभूविथ बभूवथु बभूव । बभूव बभूविव बभूविम ।

नाम्यादेर्गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३०६ ॥ ऋच्छ इति वर्जिता-न्नाम्यादेर्गुरुमतो धातोरेकस्वरादाम् भवति परोक्षायां ।

आम' कृञनुप्रयुज्यते ॥ ३०७ ॥ आमन्तस्य कृञनुप्रयु-ज्यते परोक्षायां । द्विर्वचन ।

ऋवर्णस्याकारः ॥३०८॥ अभ्यास ऋवर्णस्याकारो भवति ।

सर्वत्रात्मने ॥ ३०९ ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति प-रोक्षायामात्मनेपदे सर्वत्र । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राते एधाञ्चक्रिरे ।

कृञोऽसुटः ॥ ३१० ॥ असुट कृञ परोक्षायां थलि चा-निड् भवति । एधाञ्चकृषे एधाञ्चक्राथे एधाञ्चकृढ्वे । एधाञ्चक्रे एधाञ्चकृ-वहे एधाञ्चकृमहे ।

अस्तुभुवौ च परस्मै ॥३११॥ आमन्तस्यास्तुभुवावप्यनुप्रज्यते परस्मैपदे परे । परस्मैपद चातिदिश्यते । एधामास एधामासतु एधामासु । एधामासिथ धामासथु एधामास । एधामास एधामासिव एधामासिम । एधा-मभूव एधाम्बभूवतु एधाम्बभूवु । अभ्योपधायामित्यादिना दीर्घ । पपाच ।

परोक्षायां च ॥३१२॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति परो-क्षायां परस्मैपदे द्वित्वबहुत्वयो परत ।

अस्यैकव्यञ्जनमध्येनादेशादेः परोक्षायाम्॥३१३॥ अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्यगतस्यास्य एत्व भवत्यभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । पेचतु पेचु ।

श्लोक' ।

नित्यात्वता स्वरान्ताना सृजिदृशोश्च वेड् थलि ।
ऋचि नित्यानिट' स्युश्चेकृव्येडा नित्यमिड् थलि ॥

इत्येषामिड् वा भवति थलि परे ।

थलि च सेटि ॥ ३१४ ॥ अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्य-गतस्य अस्य एत्व भवत्यभ्यासलोपश्च सेटि थलि परे । पेचिथ पपक्थ पेचथु पेच ।

अत्युत्तमे वा ॥३१५॥ उपधाया अस्य दीर्घो भवति अन्त्या-ना नामिना च वृद्धिर्भवति वा परोक्षायामुत्तमपुरुषेऽटि परे । पपाच पपच ।

सृवृभृस्तुद्रुश्रुव एव परोक्षायाम् ॥३१६॥ एषामेव न इट् भवति परोक्षायामन्येषा भवत्येव । इति स्वादिनियमादिट् । पेचिव । पेचिम । पेचे पेचाते पेचिरे । पेचिषे पेचाथे पेचिध्वे । पेचे पेचिवहे पेचिमहे । अस्येत्य यञ्जनमित्युपलक्षणम् । उपलक्षणम् किं । स्वस्य स्व-सदृशस्य च ग्राहकमुपलक्षणम् । इत्याकारस्यानेकव्यञ्जनस्यापि क्व-चित् । राध् साध् संसिद्धौ ।

राधो हिंसयाम् ॥३१७॥ हिसार्थस्य राधे एत्व भवति अभ्या-सलोपश्च परोक्षायामगुणे ॥ अपरराध अपरेधतु अपरेधु । इत्यादि । हिंसानामिति किं । आरराध आरराधतु । इत्यादि ॥

राजिभ्राजिभ्रासिभ्लासीनां वा ॥ ३१८ ॥ एषां वा एत्व भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । राजृ दीप्तौ । रराज रेजतु रराजतु रेजु रराजु । रेजिथ रराजिथ । "थलि च सेटि वा एत्वमभ्यासलोपश्च" । रेजथु रराजथु रेज रराज । रराज रेजिव रराजिव रेजिम रराजिम । रेजे रराजे रेजाते रराजाते रेजिरे रराजिरे । रेजिषे रराजिषे रेजाथे रराजाथे रेजिढ्वे रराजिढ्वे । रेजे रराजे रेजिवहे रराजिवहे रेजिमहे रराजिमहे । भ्राजृ भ्राजृ भ्लासृ दीप्तौ । भ्रे-जे बभ्राजे । भ्रेसे बभ्रासे । भ्लेसे बभ्लासे । कासृ भासृ दीप्तौ । चका-से चकासाते चकासिरे । चकासिषे चकासाथे चकासिध्वे । चकासे चकासिवहे चकासिमहे । एव बभासे बभासाते बभासिरे । एकव्य-ञ्जनमध्यगतस्येति किं । ननन्द ननन्दतु ननन्दु । ननन्दिथ ननन्दथु ननन्द । ननन्द ननन्दिव ननन्दिम ।

परोक्षायामिन्धिश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामगुणे ॥ ॥ ३१९ ॥ इन्धिश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनामनुषङ्गलोपो भवति परो-

क्षायामगुणे । इत्यनेनानुषङ्गलोप । इन्धि दीप्तौ । समीधे समीधा-ते समीधिरे ।

तॄफलभजत्रपश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां च ॥ ३२० ॥ एषामुपधाया अस्य एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । सेट् थलि च । तॄ प्लवनतरणयो । ततार ।

ऋदन्तानां च ॥३२१॥ ऋदन्तानां गुणो भवति परोक्षाया-मगुणे । तेरतु तेरु । तेरिथ तेरथु तेर । ततार ततर तेरिव तेरिम । फल निष्पत्तौ । पफाल फेलतु फेलु । भजश्रीङ् सेवाया । बभाज भेजतु भेजु । त्रपुष् लज्जाया । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । श्रन्थ ग्रन्थ स-न्दर्भे । शश्रन्थ श्रेथतु श्रेथु । निरनुषङ्गै तॄप्रभृतिभि साहचर्या-दभ्यासलोप । अकारस्य एत्वं च न स्यात् । शश्रन्थिथ । जग्रन्थ । ग्रेथतु ग्रेथु । जग्रन्थिथ । दम्भु दम्भे । ददम्भ देभतु देभु । ददम्भिथ । अन्यत्रानुषङ्गलोप इति किं । ननन्द ननन्दतु ननन्दु । ननन्दिथ ससस्रे । बभ्रसे । दध्वसे ।

परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ३२२ ॥ उभयेषां ग्रहादिस्वप्यादीनामभ्यासस्यान्तस्थाया सम्प्रसारण भवति परोक्षा-यागुण्यगुण्ययोर्योगे । ग्रहीट् उपादाने । जग्राह । ग्रहिज्यावयीत्यादिना सम्प्रसारण । जगृहतु जगृहु । जग्रहिथ ।

आकारादट् औ ॥ ३२३ ॥ आकारात्परस्याट् और्भवति ।

सन्ध्यक्षरे च ॥३२४॥ धातोराकारस्य लोपो भवति सन्ध्यक्षरे च परे । ज्या वयोहानौ । जिज्यौ ॥

य इवर्णस्य ॥ ३२५ ॥ असयोगात्पूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति । इति इवर्णस्य यकार । जिज्यतु जिज्यु ।

इटि च ॥३२६॥ धातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे । जि ज्यिथ जिज्यथु जिज्य । जिज्यौ जिज्यिव जिज्यिम । वेञ् तन्तु-सन्ताने ।

वेञश्च वयिः ॥ ३२७ ॥ वेञो वा वयिर्भवति परोक्षायाम् । तत्र सम्प्रसारण भवति । उवाय ऊयतु ऊयु । उवयिथ ऊयथु ऊय । उवाय उवय ऊयिव ऊयिम । पक्षे सन्ध्यक्षरान्तानामाकारो विकरणे इत्याकारादेश ।

न वाश्व्योरगुणे च ॥३२८॥ वाश्व्योरगुणे च गुणिनि सम्प्रसारण न भवति परोक्षाया । ववौ ववतु ववु । वविथ ववाथ ववथु वव । ववौ वविव वविम । व्यध ताडने । विव्याध विविधतु विविधु । विव्यधिथ विव्यद्ध । वश कान्तौ । उवाश ऊशतु ऊशु । उवशिथ उवष्ठ । व्यच व्याजीकरणे । विव्याच विविचतु विविचु । विव्यचिथ । प्रच्छ ज्ञीप्साया ।

प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥ ३२९ ॥ प्रच्छादीना सम्प्रसारण भवति परोक्षाया । पप्रच्छ पप्रच्छतु पप्रच्छु । पप्रच्छिथ पप्रष्ठ । ओव्रश्चू छेदने । वव्रश्च वव्रश्चतु वव्रश्चु । वव्रश्चिथ । इवर्णतवर्गलसा दन्त्या इतिन्यायात् सकारस्य दकार । भ्रस्ज पाके । बभ्रज्ज बभ्रज्जतु बभ्रज्जु । बभ्रज्जिथ । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च इति सकारलोप । भ्रज्जादीना ष इति षत्व । बभ्रष्ठ । स्वपि वचि यजादीना यण् परोक्षाशीष्पु । इति सम्प्रसारण भवति । ञिष्वप् शये । सुष्वाप सुषुपतु सुषुपु । सुष्वपिथ सुष्वप्थ सुषुपथु सुषुप । सुष्वाप सुष्वप सुषुपिव सुषुपिम । वच परिभाषणे । उवाच ऊचतु ऊचु । उवक्थ ।

श्लोक ।

यजो वशो वहश्चैव वेञ्व्येञो ह्वयतिस्तथा ।
वद्वसौ श्वयतिश्चैव स्मृता नव यजादयः ॥ १ ॥

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । इयाज ईजतु ईजु । इयजिथ । भ्रज्जादीना ष । इति षत्व । इयष्ठ । ईजथु ईज । इयाज इयज ईजिव ईजिम । ईजे ईजाते ईजिरे । ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे ।

क्षायामगुणे। इत्यनेनानुषङ्गलोपः। दृन्नि दीप्तौ। समीधे समीधा-ते समीधिरे।

तृफलभजत्रपश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां च ॥३२०॥ एषामुपधाया अस्य एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे। सेट् थलि च। तॄ प्लवनतरणयोः। ततार।

ऋदन्तानां च ॥३२१॥ ऋदन्तानां गुणो भवति परोक्षाया-मगुणे। तेरतुः तेरुः। तेरिथ तेरथुः तेर। ततार ततर तेरिव तेरिम। फल निष्पत्तौ। पफाल फेलतुः फेलुः। भजश्रीङ् सेवायाम्। बभाज भेजतुः भेजुः। त्रपुष् लज्जायाम्। त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे। श्रन्थ ग्रन्थ स-न्दर्भे। शश्रन्थ श्रेथतुः श्रेथुः। निरनुषङ्गौ तृप्रभृतिभिः साहचर्या-दभ्यासलोपः। अन्यथाऽस्य एत्वं च न स्यात्। शश्रन्थिथ। जग्रन्थ। ग्रेथतुः ग्रेथुः। जग्रन्थिथ। दम्भु दम्भे। ददम्भ देभतुः देभुः। ददम्भिथ। अन्यत्रानुषङ्गलोपः इति किं। ननन्द ननन्दतुः ननन्दुः। ननन्दिथ सस्रसे। बभ्रंसे। ददंसे।

परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ३२२ ॥ उभयेषां ग्रहादिस्यादीनामभ्यासस्यान्तस्थायाः सम्प्रसारणं भवति परोक्षा-यामगुणे योगे। ग्रहीङ् उपादाने। जग्राह। ग्रहिज्यावयीत्यादिना सम्प्रसारणं। जगृहतुः जगृहुः। जग्रहिथ।

आकारादट् औ ॥ ३२३ ॥ आकारात्परस्यादौर्भवति।

सन्ध्यक्षरे च ॥३२४॥ धातोराकारस्य लोपो भवति सन्ध्यक्षरे च परे। ज्या वयोहानौ। जिज्यौ॥

य इवर्णस्य ॥ ३२५ ॥ असंयोगात्पूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति। इति इवर्णस्य यत्वं। जिज्यतुः जिज्युः।

इटि च ॥३२६॥ धातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे। जि-ज्यिथ जिज्यथुः जिज्य। जिज्यौ जिज्यिव जिज्यिम। वेञ् तन्तु-सन्ताने।

वेञश्च वयिः ॥ ३२७ ॥ वेञो वा वयिर्भवति परोक्षायाम् । तत्र सम्प्रसारणं भवति । उवाय ऊयतुः ऊयुः । उवयिथ उवयथ ऊय । उवाय उवय ऊयिव ऊयिम । पक्षे सन्ध्यक्षरान्तानामाकारो विकरणे इत्याकारादेशः ।

न वाऽव्योरगुणे च ॥३२८॥ वा व्योरगुणे न गुणिनि सम्प्रसारणं न भवति परोक्षायां । ववौ ववतुः ववुः । वविथ ववाथ ववथुः वव । ववौ वविव वविम । व्यध ताडने । विव्याध विविधतुः विविधुः । विव्यधिथ विव्यद्ध । वश कान्तौ । उवाश ऊशतुः ऊशुः । उवशिथ उवष्ठ । व्यच व्याजीकरणे । विव्याच विविचतुः विविचुः । विव्यचिथ । प्रच्छ ज्ञीप्सायां ।

प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥ ३२९ ॥ प्रच्छादीनां सम्प्रसारणं भवति परोक्षायां । पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः । पप्रच्छिथ पप्रष्ठ । ओव्रश्चू छेदने । वव्रश्च वव्रश्चतुः वव्रश्चुः । वव्रश्चिथ । इवर्णतवर्गलसा दन्त्या इतिन्यायात् सकारस्य दकारः । भ्रस्ज पाके । बभ्रज्ज बभ्रज्जतुः बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ । स्को संयोगाद्योरन्ते च इति सकारलोपः । भृज्जादीनां षः इति षत्वं । बभ्रष्ठ । स्वपिवचि यजादीनां यण् परोक्षाशीष्षु । इति सम्प्रसारणं भवति । ञिष्वप् शये । सुष्वाप सुषुपतुः सुषुपुः । सुष्वपिथ सुष्वप्थ सुषुपथुः सुषुप । सुष्वाप सुष्वप सुषुपिव सुषुपिम । वच परिभाषणे । उवाच ऊचतुः ऊचुः । उवक्थ ।

श्लोकः ।

यजो वशो वहश्चैव वेञ्व्येञौ ह्वयतिस्तथा ।
वद्वसौ श्वयतिश्चैव स्मृता नव यजादयः ॥ १ ॥

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । इयाज ईजतुः ईजुः । इयजिथ । भ्रस्जादीनां षः । इति षत्वं । इयष्ठ । ईजथुः ईज । इयाज इयज ईजिव ईजिम । ईजे ईजाते ईजिरे । ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे ।

क्षायामगुणे । इत्यनेनानुषङ्गलोप । दीधी दीप्तौ । समीधे समीधाते समीधिरे ।

तॄफलभजत्रपश्रन्थिग्रन्थिदम्भीनां च ॥ ३२० ॥ एषामुपधाया अत एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । सेट् थलि च । तॄ प्लवनतरणयो । ततार ।

ऋदन्तानां च ॥ ३२१ ॥ ऋदन्तानां गुणो भवति परोक्षायामगुणे । तेरतु तेरु । तेरिथ तेरथु तेर । ततार ततर तेरिव तेरिम । फल निष्पत्तौ । पफाल फेलतु फेलु । भज श्रीङ् सेवायां । बभाज भेजतु भेजु । त्रपूष् लज्जायां । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे । शश्रन्थ श्रेथतु श्रेथु । निरनुपदं तृपश्रन्थिभि साहचर्यादभ्यासलोप । अकारस्य एत्वं च न स्यात् । शश्रन्थिथ । जग्रन्थ । ग्रेथतु ग्रेथु । जग्रन्थिथ । दम्भू दम्भे । ददम्भ देभतु देभु । ददम्भिथ । अयत्नानुषङ्गलोप इति किं । ननन्द ननन्दतु ननन्दु । ननन्दिथ सस्रमे । बभ्रमे । दद्रमे ।

परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ३२२ ॥ उभयेषां ग्रहादिस्वपादीनामभ्यासस्यान्तस्थायाः सम्प्रसारणं भवति परोक्षायां गुण्यगुणयोः योगे । ग्रहीङ् उपादाने । जग्राह । ग्रहिज्यावयीत्यादिना सम्प्रसारणं । जगृहतु जगृहु । जग्रहिथ ।

आकारादट् औ ॥ ३२३ ॥ आकारात्परस्याट् और्भवति ।

सन्ध्यक्षरे च ॥ ३२४ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति सन्ध्यक्षरे च परे । ज्या वयोहानौ । जिज्यौ ॥

य इवर्णस्य ॥ ३२५ ॥ असंयोगात्पूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति । इति इवर्णस्य यकार । जिज्यतु जिज्यु ।

इटि च ॥ ३२६ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे । जिज्यिथ जिज्यथु जिज्य । जिज्यौ जिज्यिव जिज्यिम । वेञ् तन्तुसन्ताने ।

वेञश्च वयि. ॥ ३२७ ॥ वेञो वा वयिर्भवति परोक्षायाम् । तत्र सम्प्रसारण भवति । उवाय ऊयतु ऊयु । उवयिथ ऊयथु ऊय । उवाय उवय ऊयिव ऊयिम । पक्षे सन्ध्यक्षरान्तानामाकारो विकरणे इत्याकारादेश ।

न वाश्व्योरगुणे च ॥३२८॥ वाव्योरगुणे च गुणिनि सम्प्रसारण न भवति परोक्षाया । ववौ ववतु ववु । वविथ ववाथ ववथु वव । ववौ वविव वविम । व्यध ताडने । विव्याध विविधतु विविधु । विव्यधिथ विव्यद्ध । वश कान्तौ । उवाश ऊशतु ऊशु । उवशिथ उवष्ठ । व्यच व्याजीकरणे । विव्याच विविचतु विविचु । विव्यचिथ । प्रच्छ ज्ञीप्साया ।

प्रच्छादीना परोक्षायाम् ॥ ३२९ ॥ प्रच्छादीना सम्प्रसारण भवति परोक्षाया । पप्रच्छ पप्रच्छतु पप्रच्छु । पप्रच्छिथ पप्रष्ठ । ओव्रश्च् छेदने । वव्रश्च वव्रश्चतु वव्रश्चु । वव्रश्चिथ । इनर्णनगर्लसा क्लया इतिन्यायात् सकारस्य दकार । भ्रस्ज पाके । बभ्रज्ज बभ्रज्जतु बभ्रज्जु । बभ्रज्जिथ । स्को सयोगाद्योरन्ते च इति सकारलोप । भ्रज्जादीना ष इति षत्व । बभ्रष्ठ । स्वपि वचि यजादीना यण् परोक्षाशीष्पु । इति सम्प्रसारण भवति । ञिष्वप् शये । सुष्वाप सुषुपतु सुषुपु । सुष्वपिथ सुष्वप्थ सुषुपथु सुषुप । सुष्वाप सुष्वप सुषुपिव सुषुपिम । वच परिभाषणे । उवाच ऊचतु ऊचु । उवक्थ ।

श्लोक ।

यजो वशो वहश्चैव वेञ्व्येञो ह्वयतिस्तथा ।
वद्वसौ श्वयतिश्चव स्मृता नव यजादयः ॥ १ ॥

यज देवपूजासगतिकरणदानेषु । इयाज ईजतु ईजु । इयजिथ । भ्रज्जादीना ष । इति षत्व । इयष्ठ । ईजथु ईज । इयाज इयज ईजिव ईजिम । ईजे ईजाते ईजिरे । ईजिषे ईजाथे ईजिध्वे ।

क्षायामगुणे । इत्यनेनानुषङ्गलोप । इन्धि दीप्तौ । समीधे समीधाते समीधिरे ।

तॄफलभजत्रपश्रन्थिग्रन्थिदम्भीना च ॥ ३२० ॥ एषामुपधाया अस्य एत्व भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । सेट् थलि च । तॄ प्लवनतरणयो । ततार ।

ऋदन्ताना च ॥३२१॥ ऋदन्ताना गुणो भवति परोक्षायामगुणे । तेरतु तेरु । तेरिथ तेरथु तेर । ततार ततर तेरिव तेरिम । फल निष्पत्तौ । पफाल फेलतु फेलु । भजश्रीङ् सेवाया । बभाज भेजतु भेजु । त्रपुष् लज्जाया । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । श्रन्थ ग्रन्थ सन्दर्भे । शश्रन्थ श्रेथतु श्रेथु । निरनुषङ्गै तॄप्रभृतिभि साहचर्यो दभ्यासलोप । अकारस्य एत्व च न स्यात् । शश्रन्थिथ । जग्रन्थ । ग्रेथतु ग्रेथु । जग्रन्थिथ । दम्भु दम्भे । ददम्भ देभतु देभु । ददम्भिथ । अन्यनानुषङ्गलोप इति किं । ननन्द ननन्दतु ननन्दु । ननन्दिथ सस्रसे । बभ्रमे । दध्वसे ।

परोक्षायामभ्यासस्योभयेषाम् ॥ ३२२ ॥ उभयेषा ग्रहादिस्वप्यादीनामभ्यासस्यान्तस्थाया सम्प्रसारण भवति परोक्षायागुण्यगुणे योग । ग्रहीङ् उपादाने । जग्राह । ग्रहिज्यावयीत्यादिना सम्प्रसारण । जगृहतु जगृहु । जग्रहिथ ।

आकारादट् औ ॥ ३२३ ॥ आकारात्परस्याट् और्भवति ।

सन्ध्यक्षरे च ॥३२४॥ धातोराकारस्य लोपो भवति सन्ध्यक्षरे च परे । ज्या वयोहानौ । जिज्यौ ॥

य इवर्णस्य ॥ ३२५ ॥ असयोगात्पूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो भवति । इति इवर्णस्य यकार । जिज्यतु जिज्यु ।

इटि च ॥३२६॥ धातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे । जिज्यिथ जिज्यथु जिज्य । जिज्यौ जिज्यिव जिज्यिम । वेञ तन्तुसन्ताने ।

शिदिये । उवाच ऊचतु ऊचु । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । उष दाहे ।
विद ज्ञाने । जागृ निद्राक्षये ।

उषविद्जागृभ्यो वा ॥ ३३५ ॥ उषादिभ्यो वा आम् भवति परोक्षायां । उषाञ्चकार उषाञ्चक्रतु उषाञ्चक्रु ।

आमि विदेरेव ॥३३६॥ आमि परे विदेरेव गुणो न भवति । विदाञ्चकार विदाञ्चक्रतु विदाञ्चक्रु । जागराञ्चकार जागराञ्चक्रतु जागराञ्चक्रु । आमभावे अभ्यासस्यासवर्णे इत्युवादेशः । उवोष ऊषतु ऊषु । विवेद विविदतु विविदु । जजागार ।

परोक्षायामगुणे ॥ ३३७ ॥ जागर्तेर्गुणो भवति परोक्षायामगुणे परे । जजागरतु जजागरु । इत्यादि ॥

भीह्रीभृहुवां तिवच्च ॥३३८॥ एषां वा आम् भवति परोक्षायां स च तिवद्भवति । इति तिवद्भावाद्द्विर्वचनं । जुहवाञ्चकार जुहवाञ्चक्रतु जुहवाञ्चक्रु । जुहाव जुहुवतु जुहुवु । जुहविथ जुहोथ जुहुवथु जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविव जुहुविम । ञिभी भये । बिभयाञ्चकार बिभयाञ्चक्रतु बिभयाञ्चक्रु । बिभाय बिभ्यतु बिभ्यु । बिभयिथ बिभेथ । ह्री लज्जायां । जिह्रयाञ्चकार जिह्रयाञ्चक्रतु जिह्रयाञ्चक्रु । जिह्राय जिह्रियतु जिह्रियु । बिभराञ्चकार बिभराञ्चक्रतु बिभराञ्चक्रु । इत्यादि । जहे जहाते जहिरे । दधौ दधतु दधु । दधिथ दधाथ । दधे दधाते दधिरे । दधिषे दधाथे दधिध्वे । दधे दधिवहे दधिमहे । इति जुहोत्यादि । दिदेव दिदिवतु दिदिवु । सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे । ननाह नेहतु नेहु । नेहिथ ननद्ध नेहतु नेह । ननाह नेहिव नेहिम । नेहे नेहाते नेहिरे । इति दिवादि । सुषाव सुषुवतु सुषुवु । सुषविथ । सुषोथ ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३३९ ॥ अभ्यासस्य अकारस्य दीर्घो भवति परोक्षायां सर्वत्र ।

अश्नोतेश्च ॥ ३४० ॥ अश्नोतेस्तस्माद्दीर्घीभूतादभ्यासाद्वा-

ईजे ईजिषे ईजिमहे । टुवप् बीज सन्ताने । उवाप उपतु उपु । उपिथ उवप्थ उपथु उप । उपे उपाते उपिरे । वहि प्रापणे । उवाह उहतु उहु । उवहिथ । सहिवहो रोदवर्णस्येति ओत्व । उवोढ । उहे उहाते उहिरे ।

न व्ययतेः परोक्षायाम् ॥३३०॥ व्ययतेराकारो न भवति परोक्षाया गुणिनि । विव्याय विव्यतु विव्यु । विव्ययिथ विव्येथ विव्यथु विव्य । विव्याय विव्यय विव्यिव विव्यिम । विव्ये विव्याते विव्यिरे । ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे ।

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३१ ॥ ह्वयतेरभ्यस्तमात्रस्य च सम्प्रसारणं भवति । जुहाव जुहुवतु जुहुवु । जुहविथ जुहोथ । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । वद व्यक्ताया वाचि । उवाद ऊदतु ऊदु । उवदिथ । ऊदे ऊदाते ऊदिरे । वस निवासे । उवास ऊषतु ऊषु । उवसिथ उवस्थ । ऊषे ऊषाते ऊषिरे । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः ।

श्वयतेर्वा ॥ ३३२ ॥ श्वयतेर्वा सम्प्रसारणं भवति परोक्षायां चेक्रीयिते च । शुशाव शुशुवतु शुशुवु । शुशविथ शुशोथ शुशुवथु शुशुव । शुशाव शुशव शुशुविव शुशुविम । शुशुवे शुशुवाते शुशुविरे । शिश्वाय शिश्वियतु शिश्वियु । शिश्वयिथ शिश्वेथ शिश्वियथु शिश्विय । शिश्वाय शिश्वय । शिश्विये शिश्वियाते शिश्वियिरे । इति भ्वादि ॥

वा परोक्षायाम् ॥३३३॥ अदेर्घस्लृ आदेशो भवति वा परोक्षाया । जघास । गमहनेत्यादिना उपधालोपो भवत्यगुणे । जक्षतु जक्षु । जघसिथ जघस्थ जक्षथु जक्ष । जघास जघस जक्षिव जक्षिम । घस्लभावे ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥३३४॥ अभ्यासस्यादेरस्य दीर्घो भवति परोक्षाया सर्वत्र । आद आदतु आदु । आदिथ आत्थ आदथु आद । आद आद्व आद्म । शीङ् स्वप्ने । शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे ।

शिदियपे । उवाच ऊचतु ऊचु । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । उप दाहे । विद ज्ञाने । जागृ निद्राक्षये ।

उषविदजागृभ्यो वा ॥ ३३५ ॥ उषादिभ्यो वा आम् भवति परोक्षायां । उषाञ्चकार उषाञ्चक्रतु उषाञ्चक्रु ।

आमि विदेरच ॥३३६॥ आमि परे विदेरेव गुणो न भवति । विदाञ्चकार विदाञ्चक्रतु विदाञ्चक्रु । जागराञ्चकार जागराञ्चक्रतु जागराञ्चक्रु । आमभावे अभ्यासस्यासवर्णे इत्युवादेश । उवोष ऊषतु ऊषु । विवेद विविदतु विविदु । जजागार ।

परोक्षायामगुणे ॥ ३३७ ॥ जागर्तेर्गुणो भवति परोक्षायामगुणे परे । जजागरतु जजागरु । इत्यदादि ॥

भीह्रीभृहुवां तिवच ॥३३८॥ एषां वा आम् भवति परोक्षायां स च तिवद्भवति । इति तिवद्भावाद्विर्वचन । जुहवाञ्चकार जुहवाञ्चक्रतु जुहवाञ्चक्रु । जुहाव जुहुवतु जुहुवु । जुहविथ जुहोथ जुहुवथु जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविव जुहुविम । त्रिभी भये । बिभयाञ्चकार बिभयाञ्चक्रतु बिभयाञ्चक्रु । बिभाय बिभ्यतु बिभ्यु । बिभयिथ बिभेथ । ह्री लज्जायां । जिह्रयाञ्चकार जिह्रयाञ्चक्रतु जिह्रयाञ्चक्रु । जिह्राय जिह्रियतु जिह्रियु । बिभराञ्चकार बिभराञ्चक्रतु बिभराञ्चक्रु । इत्यादि । जहे जहाते जहिरे । दधौ दधतु दधु । दधिथ दधाथ । दधे दधाते दधिरे । दधिषे दधाथे दधिध्वे । दधे दधिवहे दधिमहे । इति जुहोत्यादि । दिदेव दिदिवतु दिदिवु । सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे । ननाह नेहतु नेहु । नेहिथ ननद्ध नेहतु नेह । ननाह नेहिव नेहिम । नेहे नेहाते नेहिरे । इति दिवादि । सुषाव सुषुवतु सुषुवु । सुषविथ । सुषोथ ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३३९ ॥ अभ्यासस्य अकारस्य दीर्घो भवति परोक्षायां सर्वत्र ।

अश्नोतेश्च ॥ ३४० ॥ अश्नोतेस्तस्मादीर्घीभूतादभ्यासा-

रात्पर परादी नकारागमो भवति परोक्षायां । आनृशे आनृशाते आनृशिरे । व्यानशे व्यानशाते व्यानशिरे । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु ।

ऋच्छत्यृताम् ॥ ३४१ ॥ ऋच्छधातोर्गुणो भवति परोक्षायां ।

तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥ ३४२ ॥ तस्माद्दीर्घीभूतादभ्यासाकारात्पर परादौ नकारागमो भवति धातोरन्त संयोगश्चेत्परोक्षायां । आनर्छ आनर्छतु आनर्छु । अञ्जू व्यक्तिमर्षणकान्तिगतिषु । आनञ्ज आनञ्जतु आनञ्जु । आनञ्जिथ आनङ्क्थ आनञ्जथु आनञ्ज । आनञ्ज आनञ्जिव आनञ्जिम । तस्मादिति किं । आङि आयामे । आञ्छ आञ्छतु आञ्छु । अयमस्यादे सर्वत्र इति न कृतो दीर्घ । अन्तश्चेत्संयोग इति किं । आट आटतु । ऋधु वृद्धौ ।

ऋकारे च ॥ ३४३ ॥ तस्माद्दीर्घीभूतादभ्यासाकारात्पर परादौ नकारागमो भवति ऋकारे च परोक्षायां । आनृधे आनृधाते आनृधिरे ।

चे: किर्वा ॥ ३४४ ॥ चे: किर्वा भवति परोक्षायां । चिकाय चिक्यतु चिक्यु । चिक्ये । चिचाय चिच्यतु चिच्यु । चिच्ये चिच्याते चिच्यिरे । इति स्वादि । तुतोद तुतुदतु तुतुदु । मृङ् प्राणत्यागे ।

आशीरद्यतन्योश्च ॥ ३४५ ॥ मृङ् आत्मनेपदी भवति चकारादनि च परे नान्यत्र । ममार मम्रतु मम्रु ।

धत्यृकारात् ॥३४६॥ ऋकारान्तात् थलि नेड् भवति । ममर्थ मम्रथु मम्र । मुमोच मुमुचतु मुमुचु । मुमुचे मुमुचाते मुमुचिरे । इति तुदादि ॥ रुरोध रुरुधतु । बुभुजे बुभुजाते । युयोज । युयुजे । इति रुधादि । ततान तेनतु तेनु । तेने तेनाते तेनिरे । मेने मेनाते मेनिरे । चकार चक्रतु । चक्रे चक्राते ।

सुट् भूषणे सम्पर्युपात् ॥ ३४७ ॥ सम्पर्युपात्परस्य कृञ् आदौ सुट् भवति भूषणेऽर्थे द्विर्वचने ।

शिट्परोऽघोपः ॥३४८॥ अभ्यासस्य शिट परोऽघोपोऽवशेष्यो भवति शिटो लोप इत्यर्थ । सञ्चस्कार ।

ऋतश्च संयोगादेः ॥३४९॥ संयोगादेर्धातो ऋतो गुणो भवति परोक्षायामगुणे । सचस्करतु सचस्करु । सचस्करिथ सचस्करथु सचस्कर । परिचस्कार परिचस्करतु । उपचस्कार उपचस्करतु उपचस्करु । उपचस्करे उपचस्कराते उपचस्करिरे । उपचस्करिषे उपचस्कराथे उपचस्करिध्वे । उपचस्करे उपचस्करिवहे उपचस्करिमहे । इति तनादि । चिक्राय चिक्रियतु चिक्रियु । चिक्रियिथ चिक्रियथु । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे । वव्रे वव्राते वव्रिरे ।

सृवृभृस्तुद्रुस्रुश्रुवश्च परोक्षायाम् ॥३५०॥ एभ्यो धातुभ्य परो नेट् भवति एव परोक्षाया । जग्राह जगृहतु जगृहु । जगृहे । इति क्र्यादि ।

चकास्कासप्रत्ययान्तेभ्य आम् परोक्षायाम् ३५१ एभ्य आम् भवति परोक्षाया च । चकासृ दीप्तौ । चकासाञ्चकार चकासाञ्चकतु । चकासाञ्चक्रे चकासाञ्चक्राते चकासाञ्चक्रिरे । कासृ भासृ दीप्तौ । कासाञ्चक्रे । चोरयाञ्चकार । चोरयाञ्चक्रे । पाल्यामास पाल्यामासतु । पाल्याञ्चकार पालयाञ्चक्रतु पालयाञ्चक्रु । एवं पाल्याञ्चक्रे पाल्याञ्चक्राते पाल्याञ्चक्रिरे । तन्त्रयाञ्चक्रे । वारयाञ्चकार । वारयाञ्चक्रे ।

दयायासश्च ॥ ३५२ ॥ एभ्य आम् भवति परोक्षाया । दय दानगतिहिंसादानेषु । दयाञ्चक्रे । अयाञ्चक्रे । आसाञ्चक्रे । इति परोक्षा समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्त्याशीः श्वस्तन्यः ॥ ३५३ ॥ भविष्यति काले भविष्यन्त्याशी श्वस्तन्यो भवन्ति ।

तासां श्वस्तनी कालविशेषः ॥ ३५४ ॥ तासां विभक्तीनां श्वस्तनी कालस्य विशेषो भवति । श्वो भव - काल श्वस्तनस्तत्र श्वस्तनी भवति । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्थः भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । एधिता एधितारौ एधितारः । एधितासे एधितासाथे एधिताध्वे । एधिताहे एधितास्वहे एधितास्महे । पक्ता । नन्दिता । स्रंसिता । ध्वंसिता । नसिता । शकि वकि कौटिल्ये । शङ्किता । वङ्किता । वदिङ् अभिवादनस्तुत्योः । वन्दिता वन्दितारौ वन्दितारः । वन्दितासे । तनु संताने । व्याता व्यातारौ व्यातारः । व्यातासे । इति भ्वादि । अत्ता । शयिता वक्ता । इत्यदादि । होता । धाता । भर्त्ता । इति जुहोत्यादि । देविता । सेविता । नद्धा । इति दिवादि । सोता । अशिता । चेता । इति स्वादि । तोत्ता । मर्त्ता । मोक्ता । इति तुदादि । रोद्धा । भोक्ता । योक्ता । इति रुधादि । तनिता । मनिता । कर्त्ता । इति तनादि । क्रेता । वरिता । ग्रहीता । इति क्र्यादि । चोरयिता । तन्त्रयिता । वारयिता । इति चुरादि । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्तीत्यादिना भविष्यति काले आशीः । इष्टस्याशंसनमाशीः ।

आशिषि च परस्मै ॥ ३५५ ॥ सर्वेषां धातूनां गुणो न भवति आशिषि च सर्वत्र परस्मैपदे परे । भूयात् भूयास्तां भूयासुः । भूयाः भूयास्तं भूयास्त । भूयासं भूयास्व भूयास्म । विनिमये चागतिहिंसाशब्दार्थहस इति चुरादित्वादात्मनेपदं । व्यतिभविषीष्ट । एधिषीष्ट एधिषीयास्तां एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः एधिषीयास्थां एधिषीध्वं । एधिषीय एधिषीवहि एधिषीमहि । पच्यात् । पक्षीष्ट । नन्द्यात् । स्रंसिषीष्ट । ध्वंसिषीष्ट । ध्वसिषीष्ट । स्वपिवचियजादीनामसिति सम्प्रसारणम् । नाम्यन्तानामिति दीर्घश्च । सुप्यात् । इज्यात् । व्येञ् संवरणे । उभयपदी । वीयात् वीयास्तां वीयासुः ।

व्यासीष्ट व्यासीयास्तां व्यासीरन् । चिञ् चयने । चीयात् । चेषीष्ट । वेञ् तन्तुसन्ताने । उभयपदी । ऊयात् ऊयास्तां ऊयासुः । वासीष्ट वासीयास्तां वासीरन् । ज्या वयोहानौ । पराजीयात् । व्यध ताडने । विध्यात् । अद्यात् । अशूञ् व्याप्तौ । अशिषीष्ट अशिषीयास्तां अशिषीरन् । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ।

*ब्रुवो वचिः ॥३६६॥ ब्रुवो वचिर्भवत्यसार्वधातुकविषये । उच्यात् । वक्षीष्ट । इत्यादि । अघ्यात् । शयिषीष्ट । ह्रियात् । ह्रासीष्ट ।

आशिष्येकारः ॥ ३६७ ॥ दामादीनामेकारो भवत्याशिष्यगुणे । विधेयात् । विधासीष्ट विधासीयास्तां विधासीरन् । उभयपदी । धेयात् । देयात् । मेयात् । गेयात् । पेयात् । स्थेयात् स्थेयास्तां । अवसेयात् अवसेयास्तां । हेयात् । अगुण इति किं । धासीष्ट धासीयास्तां ॥ दासीष्ट । दीव्यात् । सविषीष्ट । विकल्पेन । सोषीष्ट सोषीयास्तां । नह्यात् । नत्सीष्ट । षुञ् अभिषवे । सूयात् । अभिषूयात् । अभिषीष्ट । "वा संयोगादेरस्य इति वक्तव्यम्" ॥ ज्या वयो हानौ । ज्येयात् । ज्यायात् । म्लै गात्रविनामे । म्लेयात् म्लायात् । ग्लै हर्षक्षये । ग्लेयात् ग्लायात् । टोश्वि गतिवृद्ध्योः । निश्वीयात् । निश्वेषीष्ट । इत्यादि । तुद्यात् । शद्लृ शातने । शत्सीष्ट । भृषीष्ट । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । रुध्यात् रुत्सीष्ट । भुज्यात् । भुक्षीष्ट । युज्यात् । युक्षीष्ट । तन्यात् तनिषीष्ट । मनिषीष्ट । क्रीयात् । क्रीषीष्ट । गृह्यात् । ग्रहीषीष्ट । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । चोरयिषीयास्तां । पाल्यात् । पल शल पतॢ पथे च गतौ । पाल रक्षणे च । उभयपदी । पालयिषीष्ट । अर्च पूजायां । अर्च्यात् अर्च्यास्तां अर्च्यासुः । अर्चयिषीष्ट अर्चयिषीयास्तां । तन्त्रयिषीष्ट । वार्यात् । वारयिषीष्ट । इत्याशीः समाप्ता ॥ भविष्यति भविष्यन्तीत्यादिना भविष्यत्काले भविष्यन्ती विभक्तिर्भवति । भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । एधिष्यते एधिष्येते एधिष्यन्ते । एधिष्यसे एधि-

धिष्येथे एधिष्यध्वे । एधिष्ये एधिष्यावहे एधिष्यामहे । पक्ष्यति पक्ष्यते । नन्दिष्यते । स्रसिष्यते । भ्रसिष्यते । ध्वसिष्यते । एव शङ्किष्यते । वङ्किष्यते । वन्दिष्यते । वेञ् संवरणे । वास्यति । वास्यते । अत्स्यति । वक्ष्यति वक्ष्यते । होष्यते । होष्यति । धास्यति । धास्यते । धास्यति । दास्यते । देविष्यति । सेविष्यते । नत्स्यति । नत्स्यते । सोष्यति । अशिष्यते । अक्ष्यते । चेष्यति । चेष्यते । तोत्स्यति ।

हनृदन्तात्स्ये ॥ ३७८ ॥ हन ऋदन्ताच्च इडागमो भवति स्यकारे परे । हनिष्यति । मोक्ष्यति । रोत्स्यति । रोत्स्यते । भोक्ष्यते । योक्ष्यते । तनिष्यते । मनिष्यति । मनिष्यते । करिष्यति । करिष्यते । ऋेष्यति । वरिष्यति वरिष्यते । ग्रहीष्यति ग्रहीष्यते । चोरयिष्यति चोरयिष्यते । तन्त्रयिष्यते । वारयिष्यते । एवं ज्ञातव्यं । इति भविष्यन्ती समाप्ता ॥ भूतकरणवत्यश्चेत्यतीते काले क्रियातिपत्ति । क्रियाया अतिपतनं क्रियातिपत्ति । अभविष्यत् अभविष्यतां अभविष्यन् । अभविष्य अभविष्यत अभविष्यत । अभविष्य अभविष्याव अभविष्याम । ऐधिष्यत ऐधिष्येतां ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथा ऐधिष्येथां ऐधिष्यध्व । ऐधिष्ये ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि । अपक्ष्यत् अपक्ष्यतां अपक्ष्यन् । अनन्दिष्यत् । अस्रसिष्यन् । अभ्रसिष्यत । अध्वसिष्यत । अव्यास्यन् । अव्यास्यत । आत्स्यन् । अशायिष्यत । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अहोस्यत् । अहास्यत् । अधास्यत् अधास्यत । अदेविष्यत् असेविष्यत । विकल्पेन । असोष्यन् असोष्येतां असोष्यन्त । अनत्स्यत् अनत्स्यत । असोष्यत् । अशिष्यत् । विकल्पेन । आक्ष्यत आक्ष्येतां आक्ष्यन्त । अचेष्यत् । अचेष्यत । अतोत्स्यत् । अमरिष्यम् । अमोक्षत् । अमोक्षत । अरोत्स्यत् । अभोक्ष्यन् । अयोक्ष्यत् । अयोक्ष्यन । अतनिष्यत् । अमनिष्यत् । अकरिष्यत् । अवरिष्यन् । अवरीष्यत । अग्रहीष्यन् । अग्रहीष्यत । अचोरयिष्यत् । अचोरयिष्यत अचोरयिष्येतां । अतन्त्रयिष्यत । अ-

वारयिष्यत् । अवारयिष्यत । पल रक्षणे । उभ । अपालयिष्यत् । अपालयिष्यत । अर्च पूजायां । उभ । अर्चयिष्यत् अर्चयिष्यत अर्चयिष्येना अर्चयिष्यन्त एव सर्वमगवन्तव्यम् । इति क्रियातिपत्ति ।

अथाद्यतन्या· कचिद्विशेप उच्यते ।

इजात्मने पदेः प्रथमैकवचने ॥३५९॥ पद्धातोरिज्भवति कर्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे ।

इचस्तलोपः॥ ३६० ॥ इच परस्तलोपो भवति उदपादि उदपत्साता उदपत्सत । उदपत्था उदपत्साथा उदपद्ध्व । उदपत्सि उदपत्स्वहि उदपत्स्महि । समपादि ।

दीपजनवुधपूरितायिप्यायिभ्यो वा ॥३६१॥ एभ्यो वा इज् भवति कर्त्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । दीपी दीप्तौ । अदीपि अदीपिष्ट ।

जनिवध्योश्च ॥ ३६२ ॥ जनिवध्योरुपधाभूतस्य दीर्घस्य ह्रस्वो भवति इचि परे । जनी प्रादुर्भावे । अजनि अजनिष्ट । अवधि अवधिष्ट । वुध अवगोधने । अबोधि । अबुद्ध । हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादिचतुर्थत्वमकृतवत् । अभुत्सत् अभुत्साताम् अभुत्सत । पूरी आप्यायने । अपूरि । अपूरिष्ट । तायृ सन्तानपालनयो । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । अतायि अतायिष्ट । अप्यायि अप्यायिष्ट । इति विशेष । भावकर्मणोरद्यतन्यादय प्रदर्श्यन्ते ।

भावकर्मणोश्च ॥ ३६३ ॥ सर्वस्माद्धातोरिज्भवति भावकर्मणोर्विहिते अद्यतन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । अभावि । कर्मणि अन्वभावि । ऐधि । अपाचि । अनन्दि । अस्तम्भि । अभ्रंसि । अध्वंसि ।

अयिरिच्यादन्तानाम् ॥३६४॥ आदन्ताना धातूनामायिर्भवतीचि परे ॥ अरायि । अज्यायि । अपायि । अरायि अशायि । म्रै हर्षक्षये । अम्लायि । म्लै गात्रविनामे । अम्लायि । अगायि ।

अमायि । अभ्यायि । अवासायि । अघायि । अशायि । अवानि
अहावि । अहायि । अदायि । अमारि । अदेवि । असावि । अनादि ।

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतीना-मडन्तरोपि ॥ ३६५ ॥ उपसर्गस्थनिमित्तात्परेषा माडन्तरोपि षत्वमापद्यते । अपिशब्दादनन्तरोपि ॥ अभ्यषावि । आशी । अचायि । अनोदि अमारि । अमोचि । अरोपि । अभोजि अयोनि । अतानि । अमानि । अन्नारि । अन्नायि । अवारि । अग्राहि । अचोरि । अपालि । अतर्ष्चि । अमन्त्रि । अवारि । आर्चि । अद्यतनी समाप्ता ॥ बभूवे देवदत्तेन । एधाञ्चक्रे ॥ पेचे । इत्यादि ॥ इति परोक्षा ॥ भविता देवदत्तेन । एधिता । पक्ता । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥ आशी । भविषीष्ट देवदत्तेन । एधिषीष्ट । पक्षीष्ट । भविष्यन्ती । भविष्यते देवदत्तेन । एधिष्यते । पक्ष्यते । इत्यादि ॥ क्रियातिपत्ति । अभविष्यत देवदत्तेन । ऐधिष्यत । अपक्ष्यत इत्यादि ॥

स्यसिजाशीःश्वस्तनीषु भावकर्मार्थासु स्वरहन-ग्रहदृशामिडिज्वद्वा ॥३६६॥ भावकर्मार्थासु स्यसिजाशीः श्वस्तनीषु परतः स्वरहनग्रहदृशामिट् इज्वद्भवति वा ॥ अन्वभावि अन्वभाविषाता अन्वभाविषत । अन्वभाविष्ठा अन्वभाविषाथा अन्वभाविढ्ढ्‌ ॥ अन्वभाविषि अन्वभाविष्वहि अन्वभाविष्महि । अन्वभवि अन्वभविषाता अन्वभविषत । असाविषाता असाविषत । असोषाता असोषत । असविषाता । असविषत ।

***हस्य हन्तेर्घिरिनिचोः ॥३६७॥** हन्तेर्हस्य घिर्भवति इनिचो परतः । अघानि अघानिषाता अघानिषत ॥

हनिमन्यतेर्नात् ॥ ३६८ ॥ आभ्या परमसार्वधातुकमनिट् भवति । अहसाता अहसत

आत्मनेपदे वा ॥३६९॥ अद्यतन्यामात्मनेपदे परे हन्तेर्वधिरादेशो वा भवति । अवधि अवधिषाता अवधिषत ।

नेड्वदिदः ॥३७०॥ इड्वदिटो दीर्घो न भवति । अग्राहिषाता अग्राहिषत । अग्रहीषाता अग्रहीषत । अदर्शि अदर्शिषाता अदर्शिषत । अदृक्षाता अदृक्षत । अदृष्ठा अदृक्षाथा अदृड्ढ्‌ ॥ श्वस्तनि । भाविता भविता । साविता सविता । सोता । घानिता । हन्ता । ग्राहिता । ग्रहीता । दर्शिता । द्रष्टा ॥ आशि । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । साविषीष्ट । सवि षीष्ट । सोषीष्ट ॥

हन्तेर्वधिराशिषि ॥ ३७१ ॥ हन्तेर्वधिरादेशो भवति आशिषि च परे । वाधिषीष्ट वधिषीष्ट । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट ॥ भविष्यन्ती । भाविष्यते भविष्यते । साविष्यते सविष्यते । चायिष्यते चेष्यते । घानिष्यते हनिष्यते । ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते । दर्शिष्यते दर्क्ष्यते ॥ क्रियातिपत्त्या । अभाविष्यत अभविष्यत । असाविष्यत असविष्यत असोष्यत । अचायिष्यत अचयिष्यत । अघानिष्यत । अहनिष्यत । अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत । अदर्शिष्यत अद्रक्ष्यत । इत्यादि । एवं सर्वमुन्नेयं ।

अथ सनादिप्रत्ययान्ता धातवः प्रदर्श्यन्ते ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥३७२॥ गुप् तिज् कित् एभ्यः परः सन् भवति स्वार्थे ।

गुपादेश्च ॥ ३७३ ॥ गुपादेः सनि परे नेड् भवति ।

स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशाकृगृदृधृप्रच्छां सनि ॥ ३७४ ॥ एषां धातूनां सनि परे इडागमो भवति । इति स्मिङादिनियमाभावात् ।

सनि चानिटि ॥३७५॥ नामिन उपधाया गुणो न भवति अनिटि सनि परे । द्विर्वचनमभ्यासकार्यं च कार्यं ।

ते धातवः ॥ ३७६ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ता शब्दा धातुसंज्ञा भवन्ति ।

पूर्ववत्सनन्तात् ॥ ३७७ ॥ सनन्ताद्धातोः पूर्ववत्पद भव

ति ॥ गुप् गोपनकुत्सनयोः । जुगुप्सते मा जुगुप्सेते जुगुप्सन्ते। जुगुप्सेत जुगुप्सता अजुगुप्सत ।

अस्य च लोपः ॥३७८॥ धातोरस्य लोपो भवत्यनपि प्रत्यये परे । अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्साञ्चक्रे । जुगुप्सिता । जुगुप्सिषीष्ट । जुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यत ॥ तिज निशाने क्षमायाञ्च । तितिक्षते ॥ कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । अकारोच्चारणं किं । स्वरादेर्द्वितीयस्येति सन एव द्विर्वचनार्थं । तेन प्रतीषिषति ।

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३७९ ॥ मानादिभ्यो धातुभ्यः परः सन् भवति तेषां चातूनामभ्यासस्य दीर्घो भवति स्वार्थे ॥ मान पूजायां । मीमांसते । बध बन्धने । बीभत्सते । दान खण्डने । दीदांसते । शान तेजने । शीशांसति । शीशांसते ।

श्लोकः ।

गुपो वधेश्च निन्दायां क्षमायां च तथा तिजः ॥
संशये च प्रतीकारे कितः सन्नभिधीयते ॥ १ ॥
जिज्ञासावक्षयोरेव मानदानो विधीयते ॥
निशानेर्थे तथा शानो नायमर्थान्तरे क्वचित् ॥ २ ॥

धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात् ॥ ३८० ॥ तुमन्तादिच्छतिना सह एककर्तृकाद्धातोः परः सन् वा भवति ।

उवर्णान्ताच्च ॥ ३८१ ॥ उवर्णान्ताद्धातोर्नेट् भवति सनि परे । भवितुमिच्छति । बुभूषति । एदिधिषते । पिपक्षति । पिपक्षते । निनन्दिषति । मिमांसिषते । बिभशिषते । दिध्वंसिषते । विवासति । विवासते । विव्यासति । विव्यासते ।

जेर्गिः सन्परोक्षयोः ॥ ३८२ ॥ जयतेर्गिर्भवति सन्परोक्षयोः परतः ।

स्वरान्तानां सनि ॥ ३८३ ॥ स्वरान्तानां धातूनां दीर्घो भवति सनि परे ।

नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ ३८४ ॥ नाम्यन्तानां धातूनामनिटां सनि गुणो न भवति। विजिगीषते। परोक्षाया। जिगाय जिग्यतु जिग्यु । विजिग्ये विजिग्याते विजिग्यिरे ॥ चिचीषति । निनीषति । तुष्टूषति । अदेर्घ्लृमनद्यतन्यो ।

वसतिघसे' सात् ॥ ३८५ ॥ आभ्यां परमसार्वधातुकमनिड् भवति ।

सस्य से सार्वधातुके तः ॥ ३८६ ॥ सस्य तकारो भवति असार्वधातुके सकारे परे । जिघत्सति । वस निवासे । विवत्सति । शिशयिषते । विवदिषति । विवक्षते । जुहूषति जिहासते ।

सनि मिमीमादारभलभशकपतपदामिस् स्वरस्य ॥ ३८७ ॥ मिआदीना स्वरस्य इसादेशो भवति अभ्यासलोपश्च सनि परे । डुमिञ् प्रक्षेपणे । मातुमिच्छति मित्सति मित्सते ॥ मीङ् श्लेषणे । मातुमिच्छति । मित्सते । मा इति मेङ् माङोरपि ग्रहण । मातुमिच्छति मित्सते । धित्सति धित्सते । दित्सति दित्सते । रभ राभस्ये । आरिप्सते । डुलभष् प्राप्तौ । आलिप्सते । शक्लृ शक्तौ । शकुमिच्छति शिक्षति। पल शल पत्लृ गतौ । पित्सति । पद गतौ । पित्सते ।

इवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रियूर्णुभरज्ञपिसनितनिपतिदरिद्रा वा ॥ ३८८ ॥ एषा वा इट् भवति सनि परे। देवितुमिच्छति सन दिदेविषति ॥ ऋध वृद्धौ । अर्द्धितुमिच्छति सन् अर्दिधिषति । भ्रस्ज पाके ॥ बिभ्रज्जिषति । बिभ्रक्षति । दम्भु दम्भे । दिदम्भिषति। भज श्रिङ् सेवाया। शिश्रयिषति। शिश्रीषति। यु मिश्रणे।

अवर्णस्य जान्तस्थापवर्गपरस्यावर्णे ॥ ३८९ ॥ जान्तस्थापवर्गपरस्याभ्यासोवर्णस्य इत्व भवत्यवर्णे परे सनि । यियविषति। युयूषति । जु इति सौत्रोऽय धातु । जिजावयिषति ॥ टुक्षुर युशब्दे । रिरावयिषति । लिलावयिषति।लुनाति कश्चित्तमन्य प्रयुङ्-

च्छे । धातोश्च हेतावित् । पिपावयिषति । पिपतिषति । विभावयिषति । विभविषति । ऊर्णुञ् आच्छादने । प्रोर्णवितुमिच्छति सन् प्रोर्णुनविषति ॥ विभग्पिति । ज्ञपि । जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति । षणु दाने ॥

स्तौतीनन्तयोरेव सनि ॥ ३९० ॥ निमित्तात् पर स्तौतीनन्तयोरेव सनि षत्वभूते सनि परे । इति नियमात् षत्वम् । सिसनिषति सिषासति ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ।

दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ ३९१ ॥ दरिद्रातेरन्तस्य लोपो भवत्यसार्वधातुके सनि परे ॥ दिदरिद्रिषति । अत्र इटि च आकारलोप ।

छ्वोः शूठौ पञ्चमे च ॥ ३९२ ॥ छकारवकारयोर्यथासंख्य शुऊठ् इत्येतौ भवत क्वौ धुट्यगुणे प्रत्यये पञ्चमे परे । दुद्यूषति ।

*** आप्ज्ञपोरीरीतौ ॥३९३॥** आप्ज्ञपोरीरीतौ भवतोऽभ्यासलोपश्च सनि परे । ज्ञीप्सति । ईर्त्सति ।

भ्रजादीनां षः ॥ ३९४ ॥ भ्रजादीनां धातूनामन्त षो भवति धुट्यन्ते च । इति जकारस्य षकार । बिभ्रक्षति ।

दम्भेस्सनि ॥३९५॥ दम्भेरनुषङ्गो लोपो भवत्यनिटि सनि परे । तृतीयादेर्घढधभान्तस्येत्यादिना धत्व ॥

दम्भेरिच ॥ ३९६ ॥ दम्भे स्वरस्य इत् ईच भवति अभ्यासलोपश्च सनि परे । धिप्सति । धीप्सति । शिश्रीषति । युयूषति ।

उरोष्ठ्योपधस्य च ॥३९७॥ उरोष्ठ्योपधस्य ऋदन्तस्य उर् भवति अगुणे प्रत्यये परे । नामिनोर्वोरकुर्च्छुर्व्यञ्जने इत्युपधाया दीर्घो भवति । बुभूर्षति ।

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ३९८ ॥ पञ्चमस्योपधाया दीर्घो भवति क्वौ धुट्यगुणे प्रत्यये परे ।

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां धुटि पञ्चमोऽधातः ॥ ३९९ ॥ वनतेस्तनोत्यादे प्रतिषिद्धेटां च धातूनां पञ्चमो लोप्यो

भवति आतश्च अद्भवति यथासम्भवम्भौ घुत्वगुणे पञ्चमे प्रत्यये परत अनद्यतने धुटि परे । धुटि खनिसनिजना पञ्चमस्याकार इति नकारस्थाने आकारादेश । षणु दाने । सिषासति । पिपतिषति । पिपत्सति । पतितुमिच्छति ।

तनोतेरनिटि वा ॥ ४०० ॥ तनोतेरुपधाया दीर्घो भवति अनिटि सनि परे । तितांसति । तितंसति । तितनिषति । दरिद्राते रसार्वधातुक इत्यन्तलोपे प्राप्ते ।

अनिटि सनि ॥ ४०१ ॥ अनिटि सनि परे दरिद्रातेरन्त्यस्य लोपो न । दरिद्रासति । दरिद्रिषति ।

*** स्तौतीनन्तयोरेव षणि॥४०२॥** निमित्तात्पर प्रत्ययविकारागमस्थ स्तौतीनन्तयोरेव स षमापद्यते पत्वभूते सनि परे । तुष्टूषति।सिषेवयिषति।इति नियमात् सुसूषति । निनत्साति। निनत्सते । " स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशकृगृदृधृप्रच्छसनि " स्मिङ् ईषद्धसने । सिस्मयिषते । पृङ् पिपविषते ।

पूजस्तु न स्यात् ॥३४३॥ पूञ् धातो पर इट् न स्यात्। पूञ् पवने । पवितुमिच्छति पुपूषति । ऋ अरिरिषति । अञ्ज अञ्जिजिषति । अश् अशिशिषति । चिकरिषति । गॄ निगरणे जिगरिषति । जिगलिषति । दृङ् अनादरे । दिदरिषते । धृञ् अनवस्थाने दिधरिषति ।

ग्रहिस्वपिप्रच्छां सनि ॥४०४॥ एषा सम्प्रसारण भवति सनि परे । पिपृच्छिषति । सुषुप्सति ।

चेः किर्वा ॥ ४०५ ॥ चे किर्भवति वा परोक्षाया सनि च परे । चिकीषति । चिकीषते । तुतुत्सति । मुमूर्षति । मुमूर्षते । मुमुक्षति । मुमुक्षते । रुरुत्सति । बुभुक्षते । युयुक्षति । युयुक्षते ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥४०६॥ ऋदन्तस्य इर् भवति अगुणे परे। चिकीर्षति । चिकीर्षते। चिकीषति । चिकीषते ।

के । धातोश्च हेताविन् । पिपावयिषति । पिपविषति । बिभावयिषति । बिभविषति । ऊर्णुञ् आच्छादने । प्रोर्णवितुमिच्छति सन् प्रोर्णुनविषति ॥ बिभरिषति । ज्ञपि । जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति । पणु दाने ॥

स्तौतीनन्तयोरेव सनि ॥ ३९० ॥ निमित्तात् परस्तौतीनन्तयोरेव सनि षत्वभूते सनि परे । इति नियमान्न षत्वम् । सिसनिषति सिषासति ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ।

दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ ३९१ ॥ दरिद्रातेरन्तस्य लोपो भवत्यसार्वधातुके सनि परे ॥ दिदरिद्रिषति । अन इटि च आकारलोप ।

छ्वोः शूठौ पञ्चमे च ॥ ३९२ ॥ छकारवकारयोर्यथासंख्य शूऊठ इत्येतौ भवत धौ धुट्यगुणे प्रत्यये पञ्चमे परे । दुद्यूषति ।

* **ऋधिज्ञपोरीरीतौ** ॥३९३॥ ऋधिज्ञपोरीरीतौ भवतोऽभ्यासलोपश्च सनि परे । ज्ञीप्सति । ईर्त्सति ।

भ्रजादीनां षः ॥ ३९४ ॥ भ्रजादीनां धातूनामन्त षो भवति धुट्यन्ते च । इति जकारस्य षकार । बिभ्रक्षति ।

दम्भेस्सनि ॥३९५॥ दम्भेरुपधाया लोपो भवत्यनिटि सनि परे । तृतीयादेर्घढ भान्तस्येत्यादिना धत्व ॥

दम्भेरिच ॥ ३९६ ॥ दम्भे स्वरस्य इत् ईच भवति अभ्यासलोपश्च सनि परे । धिप्सति । धीप्सति । शिश्रीषति । युयूषति ।

उरोष्ठ्योपधस्य च ॥३९७॥ उरोष्ठ्योपधस्य ऋदन्तस्य उर् भवति अगुणे प्रत्यये परे । नामिनोर्वोरकुर्छुर्व्यञ्जने इत्युपधाया दीर्घो भवति । बुभूर्षति ।

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ३९८ ॥ पञ्चमस्योपधाया दीर्घो भवति धौ धुट्यगुणे प्रत्यये परे ।

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां धुटि पञ्चमोऽघातः ॥ ३९९ ॥ वनतेस्तनोत्यादे प्रतिषिद्धेटा च धातूनां पञ्चमो लोप्यो

भवति आतश्च अङ्गवति यथासम्भवको धुट्यगुणे पञ्चमे प्रत्यये परत अनद्यतने धुटि परे । धुटि गनिसनिजना पञ्चमस्याकार इति नकार-स्थाने आकारादेश । षणु दाने । सिषासति । पिपतिषति । पिपत्सति । पतितुमिच्छति ।

तनोतेरनिटि वा ॥ ४०० ॥ तनोतेरुपधाया दीर्घो भवति अनिटि सनि परे । तितांसति । तितंसति । तितनिषति । दरिद्राते रसार्वधातुक इत्यन्तलोपे प्राप्ते ।

अनिटि सनि ॥ ४०१ ॥ अनिटि सनि परे दरिद्रातेरन्त्यस्य लोपो न । दरिद्रासति । दरिद्रिषति ।

*** स्तौतीनन्तयोरेव षणि॥४०२॥** निमित्तात्पर प्रत्यय-निकारागमस्थ स्तौतीनन्तयोरेव स षमापद्यते षत्वभूते सनि परे । तुष्टूषति।सिषेवयिषति।इति नियमात् सुसूषति । निनत्सति। निनत्सते । " स्मिङ्पूङ्रञ्ज्वशकृगृदृधृप्रच्छमनि " स्मिङ् ईषद्धसने । सिस्मयिषते । पूङ् पिपविषते ।

पूञस्तु न स्यात् ॥३४३॥ पूञ् धातो पर इट् न स्यात्। पूञ् पवने । पवितुमिच्छति पुपूषति । ऋ अरिरिषति । अञ्ज अञ्जिजिषति । अश् अशिशिषति । चिकरिषति । गॄ निगरणे जिगरिषति । जिगल्पिषति । दृञ् अनादरे । दिदरिषति । धृञ् अनवस्थाने दिधरिषति ।

ग्रहिस्वपिप्रच्छा सनि ॥४०४॥ एषा सम्प्रसारण भवति सनि परे । पिपृच्छिषति । सुषुप्सति ।

चेः किर्वा ॥ ४०५ ॥ चे किर्भवति वा परोक्षाया सनि च परे । चिकीषति । चिकीषते । तुतुत्सति । मुमूर्षति । मुमूर्षते । मुमुक्षति । मुमुक्षते । रुरुत्सति । बुभुक्षते । युयुक्षति । युयुक्षते ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥४०६॥ ऋन्तस्य इर भवति अगुणे परे। चिकीर्षति । चिकीर्षते। चिकीषति । चिकीषते ।

शे । धातोश्च ईनादिम् । पिपाठयिषति । निपत्रिपति । विशाचयिषति । निभविपति । उर्णुञ आच्छादने । प्रोर्णोवितुमिच्छति मन् प्रोर्णुनविषति ॥ निभरिषति । ज्ञपि । निज्ञपयिषति ज्ञीप्सति । षणु दाने ॥

स्तौतीनन्तयोरेव सनि ॥ ३९० ॥ निमित्तात् पर स्तौतीनन्तयोरेव सनि पत्यभूते सनि परे । इति नियमान्न पत्वम् । सिसनिषति सिषाति ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ।

दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ ३९१ ॥ दरिद्रातेरन्तस्य लोपो भवत्यसार्वधातुके सनि परे ॥ दिदरिद्रिषति । अत्र इटि च आकारलोपः ।

छ्वोः शूठौ पञ्चमे च ॥ ३९२ ॥ छकारवकारयोर्यथासंख्य शुऊठ इत्येतौ भवत कौ धुट्यगुणे प्रत्यये पञ्चमे परे । दुद्यूषति ।

*** ऋधिज्ञपोरीरीतौ** ॥३९३॥ ऋधिज्ञपोरीरीतौ भवतोऽभ्यासलोपश्च सनि परे । ज्ञीप्सति । ईर्त्सति ।

भृजादीनां षः ॥ ३९४ ॥ भृजादीनां धातूनामन्त षो भवति धुट्यन्ते च । इति जकारस्य षकार । बिभृक्षति ।

दम्भेस्सनि ॥३९५॥ दम्भेरनुपङ्गो लोपो भवत्यनिटि सनि परे । तृतीयादेर्घढधभान्तस्येत्यादिना धत्व ॥

दम्भेरिच्च ॥ ३९६ ॥ दम्भे स्वरस्य इत् ईच भवति अभ्यासलोपश्च सनि परे । धिप्सति । धीप्सति । शिश्रीषति । युयूषति ।

उरोष्ठ्योपधस्य च ॥३९७॥ उरोष्ठ्योपधस्य ऋदन्तस्य उर् भवति अगुणे प्रत्यये परे । नामिनोर्वोरकुर्छुर्व्यंजने इत्युपधाया दीर्घो भवति । बुभूर्षति ।

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ३९८ ॥ पञ्चमस्योपधाया दीर्घो भवति कौ धुट्यगुणे प्रत्यये परे ।

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां धुटि पञ्चमोऽपातः ॥ ३९९ ॥ वनतेस्तनोत्यादे प्रतिषिद्धेटां च धातूनां पञ्चमो लोप्यो

नासिकान्तस्य धातोरभ्यासस्यान्ते अनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे । चङ्कम्यते । कुटिल इति किम् । भृश पुन पुनर्वा क्रामति ।

यञ्चिस्रसिध्वसिभ्रसिकसिपतिपदिस्कन्दामन्तो नी ॥ ४१६ ॥ एषामभ्यासस्यान्तो नी आगमो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । वनीवच्यते । अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुषङ्गलोप । अत्यर्थं स्रंसते । सनीसस्रस्यते । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते । कस गतौ । कसि गतिशासनयो । अत्यर्थं कसति चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । स्कन्दिर् गतिशोषणयो । चनीस्कद्यते ।

घ्राध्मोरी ॥ ४१७॥ घ्राध्मोरित्येनयोराकारस्य ईकारो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । जेघ्रीयते देध्मीयते । "हन्तेर्घ्नी वा वक्तव्य" हन्तेर्घ्नी वा भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । अत्यर्थं हन्ति जेघ्नीयते

अभ्यासाच्च ॥ ४१८ ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य घो भवति ।

अतोन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१९ ॥ धातोरभ्यासस्य अत अकारस्यान्तोऽनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे । जङ्गम्यते ।

ये वा ॥ ४२० ॥ यकारादावगुणे प्रत्यये परे खनिसनिजनाम न्तस्य आकारो भवति वा । खनु अवदारणे । चङ्खन्यते । चाखायते । षणु दाने । संसन्यते । सासायते । जञ्जन्यते । जाजायते ।

स्वपिस्यमिव्येञा चेक्रीयिते ॥ ४२१ ॥ एषा धातूना सम्प्रसारण भवति चेक्रीयिते परे । ञिष्वप् शये सोषुप्यते । स्यम स्वन ध्वन शब्दे । सेसिम्यते । व्येञ् संवरणे । अत्यर्थं व्ययति वेवीयते ।

अर्त्यश्नात्यूर्णुसूचिमूत्रिमूत्रिभ्यश्च ॥ ४२२ ॥ ...भ्य परश्चेक्रीयितसज्ञक प्रत्ययो भवति ।

चेक्रीयिते च ॥ ४२३ ॥ अन्तिमयोगाद्योश्च गुणो भवति

गृहगूहोश्च ॥ ४०७ ॥ गृहगूहोश्च ऋकारस्य उः नाल्गुणे परे । जुघूर्षते । तितीर्षते ।

अञ्गुहोः सनि ॥ ४०८ ॥ अञ्गुहो सनि नेट् भवति निघृक्षति । निघृक्षते । गुप् स्वरणे । जुगुप्सति । चोरयितुमिच्छति सन् । चुचोरयिषति । तत्रयितुमिच्छति सन् । तितत्रयिषति तितारयिषति । तितारयिषते । इत्यादि । एवं सर्वत्र नेय । इति सनन्तं समाप्तं ।

धातोर्यशब्दश्चेक्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥४०९॥ क्रियासमभिहारे वर्त्तमानाद्धातोर्यञ्जनादेर्यशब्दग्रहणाधिकाराद्धेक्रीयितमज्ञको यो भवति क्रियासमभिहारे । शुभन्त्यादिर्जितादेस्स्वरात्परं यशब्दो भवति क्रियासमभिहारे पौनःपुन्ये भृशार्थे वा । भूत्र भवति पुनः पुनर्वा भवति ।

गुणश्चेक्रीयिते ॥ ४१० ॥ अभ्यासस्य गुणो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे ।

चेक्रियितान्तात् ॥ ४११ ॥ चेक्रीयितान्ताद्धातो नः सर्वात्मनेपदं भवति । बोभूयते । बोभूयेत । बोभूयताम् । अबोभूयत अस्य च इति लोपः । अबोभूयिष्ट । बोभूयाञ्चक्रे । बोभूयिता । बोभूयिषीष्ट । अबोभूयिष्ट । अबोभूयिष्यत ।

दीर्घोऽनागमस्य ॥ ४१२ ॥ अनागमस्याभ्यासस्य दीर्घो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये परे । पापच्यते । पापच्येत । पापच्यताम् । अपापच्यत ।

यस्यानति ॥ ४१३ ॥ व्यञ्जनात्परस्य यस्य लोपो भवति । अनति प्रत्यये परे । अपापचिष्ट ।

गत्यर्थात्कौटिल्ये च ॥ ४१४ ॥ गत्यर्थाद्धातो कौटिल्येऽर्थे चेक्रीयितसज्ञको यो भवति ।

अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥४१५॥ अनु-

आगमो भवति चेक्रीयिते परे । ग्रहीङ् उपादाने-गृहिज्या इत्यादिना सम्प्रसारणम् । भृश पुन पुनर्वा गाहित गृह्णाति जरीगृह्यते । नृती गात्रविक्षेपे ।

नृतेश्चेक्रीयिते ॥ ४३० ॥ नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चेक्रीयिते परे । नरीनृत्यते । परीपृच्छ्यते । चोचूर्यते । एव सर्वं वेदितव्य ।

तस्य लुग्वा ॥ ४३१ ॥ तस्य चेक्रीयितस्य लुग्वा भवति यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानीतरादेश स्थानिवद्भवत्यादेश । प्रकृति ग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्यापि ग्रहण । धातुप्रकृतीना ग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्यापि धातोर्ग्रहण भवतीति द्विर्वचनादि कार्यं भवति ॥ चर्करीत परस्मैपदमदादौ दृश्यते ।

चर्करीतादा ॥ ४३२ ॥ चर्करीताद्धातोर्वा ईड् भवति न्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे ।

यिलोपे च चेक्रीयितः ॥४३३॥ यिलोपे आयिलोपे च परस्मैपद भवति । अत्यर्थं भवति बोभवीति बोभोति बोभूत । स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ । बोभुवति । बोभूयात् बोभूयाता बोभूयु ॥ बोभवीतु बोभोतु बोभूतात् बोभूता बोभुवतु । बोभूहि बोभूतात् बोभूत बोभूत । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूता अबोभुवु । पापचीति पापक्ति पापक्त पापचति । पापच्यात् ॥ पापक्तु पापक्तात् पापक्ता पापचतु । हुधुड्भ्या हेर्धि ॥ पापग्धि पापक्तात् पापक्त पापक्त । अपापचीत् अपापक् अपापक्ता अपापचु ॥ टुणदि समृद्धौ । नानन्दीति नानति नानत नानदति । ध्वसु गतौ च । दनीध्वसीति दनीध्वस्ति दनीध्वस्त दनीध्वसति । एव सर्वमवगन्तव्य ॥ शेशयीति ॥

न तिवनुबन्धगणसंख्यैकस्वरोक्तेषु ॥४३४॥ तिवनुबन्धगणसंख्यैकस्वर एभिरुक्तेषु निदानेषु प्रकृतिग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्य ग्रहण न भवति ॥ तिपा उक्ते ॥ सोपवीति सोपोति । सोपूयात् । सोपवीतु

चक्रीयिते परे । अकारस्य रेफस्य द्विरुक्तिर्भवति यकारेऽपि । अरार्येते । स्मृध्ये चिन्तायां सास्मर्यते । अट गतौ अटाट्यते । अश् भोजने अशाश्यते । प्रणोनूयते । मूच पैशुन्ये । सोसूच्यते । सूत्र अवमोचने । सोसूत्र्यते । मूत्र प्रस्रवणे । मोमूत्र्यते ।

अयीर्ये ॥ ४२४ ॥ शिङो अयि भवति यकारे परे । शाशय्यते । वावच्यते । जोहूयते । जाहीयते । देदीयते । देधीयते । मेमीयते । जेगीयते । पेपीयते । तेष्ठीयते । अवसेपीयते । जेहीयते । देदीव्यते सोपूयते । नानश्यते । अभिपोपूयते । अशाश्यते । चेचीयते । चायृ पूजानिशामनयो ।

चायः किः चेक्रीयिते ॥ ४२५ ॥ चाय किर्भवति चेक्रीयिते परे । अत्यर्थं चायति चेकीयते । अत्यर्थं तुदति तोतुद्यते ।

ऋत ईदन्तश्विचेक्रीयितयिन्नायिषु ॥ ४२६ ॥ ऋदन्तस्य च्विचेक्रीयितयिन्आयिषु परत ईदन्तो भवति ॥ मेम्रीयते । मोमुच्यते । रोरुध्यते । बोभुज्यते । योयुज्यते । तंतन्यते । मम्नन्यते । चिन्नीयते ।

जपादीनां च ॥ ४२७ ॥ जपादीनामभ्यासस्यान्तोऽनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते परे । जपजभदहदशभञ्जपशाषडेते जपादय । जप मानसे च । भृश पुन पुनर्वा गर्हित जपति जञ्जप्यते । जभजृभी गात्रविनामे । भृश पुन पुनर्वा जभति जञ्जभ्यते । दह भस्मीकरणे । दन्दह्यते । दश दशने । दन्दश्यते । भञ्जो अवमर्दने भृश भनक्ति बम्भज्यते । पश इति सौत्रो धातु भृश पशति । पम्पश्यते ।

चरफलोरुच्च परस्यास्य ॥ ४२८ ॥ चरफलोरभ्यासस्यान्तोऽनुस्वारागम परस्यास्योच्च भवति चेक्रीयिते परे । अभ्र वभ्र मभ्र-चर विधिगत्यर्था । भृश पुन पुनर्वा गर्हित चरति चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते । चेत्रीयते ।

ऋमतो रीः ॥ ४२९ ॥ ऋमतो धातोरभ्यासस्यान्तो री

मर्म्रेतु मरीम्रतु । मरिमृहि मर्मृहि मरीमृहि । मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् । मरिमृत मर्मृत मरीमृत । मरिमृत मर्मृत मरीमृत । मरिमराणि मर्मराणि मरीमराणि । मरिमराव मर्मराव मरीमराव । मरिमराम मर्मराम मरीमराम । अमरिमरीत् अमर्मरीत् अमरीमरीत् । अमरिम अमर्म अमरीम । अमरिमृता अमर्मृता अमरीमृता । अमरिमरु अमर्मरु अमरीमरु । अमरीमरी अमर्मरी अमरीमरी । अमरिमृत अमर्मृत अमरीमृत ॥ अमरिमृत अमर्मृत अमरीमृत । अमरीमर अमर्मर अमरिमर। अमरिमृव अमर्मृव अमरीमृव॥ अमरिमृम अमर्मृम अमरीमृम । एवमन्यस्तम्य नोपधाया इत्यादिना गुणो न भवति ॥ नृति गात्रविक्षेपणे ।

नृतेश्चेक्रियिते ॥४३८॥ नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चेन्त्रियितेपरे ॥ नरिनृतीति नर्नृतीति नरीनृतीति । नरिनर्त्ति नर्नर्त्ति नरीनर्त्ति । नरिनृत नर्नृत नरीनृत । नर्नृतति नरीनृतति नरिनृतति ॥ मोमुचीति मोमोक्ति मोमुक्त मोमुचति । रोरुधीति रोरोद्धि रोरुद्ध रोरुधति ॥ बोभुजीति बोभोक्ति बोभुक्त बोभुजति । योयुजीति योयोक्ति योयुक्त योयुजति ॥ ततनीति ततन्ति ततत ततनति । ममनीति ममति ममत ममनति ॥ जजपीति जजप्ति जजप्त जजपति । चरिकरीति चर्करीति चरीकरीति । चरिकर्त्ति चर्कर्त्ति चरीकर्त्ति । चरिकृत चर्कृत चरीकृत । चरिकृति चर्कृति चरीकृति। चेक्रयीति चेक्रेति चेक्रीत चेक्रियति । वरिवरीति वर्वरीति वरीवरीति । वरिवर्त्ति वर्वर्त्ति वरीवर्त्ति । वरिवृत वर्वृत वरीवृत । वरिवृति वर्वृति वरीवृति । जरीगृहीति जर्गृहीति जरीगृहीति । जरिगर्ढि जर्गर्ढि जरीगर्ढि ।

न वृतः ॥४३९॥ हे दलोपे वृतनोर्घानीर्घो न भवति। जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जरिगृहति जर्गृहति जरीगृहति । जरिगृहीषि जर्गृहीषि जरीगृहीषि । जरिघर्क्षि जर्घर्क्षि जरीघर्क्षि । जरिगृढ

सोपोतु सोपृतात् सोपृता सोपुनतु । सोपृहि सोपृतात् सोपृत सोपृत। सोप वाणि सोपवाव सोपवाम ॥ निपातनिर्देशात् सूते पञ्चम्यामिनि गुणप्रतिषेधो न स्यात् । अनुबन्धोक्ते । शेशिन शेशयति शिङ सार्वधातुके इति डानु बन्ध इति निर्देशात् गुणो न भवति ॥ गुणोक्ते ॥ चोक्रोटीति । टु-शब्देरनिनिचन्द्रम्विति गुणप्रतिषेधो न स्यात् । सत्योक्ते । रोरवीति । रोरोत्ति । स्वादि पञ्चको गण इति स्वादे सार्वधातुके इतीण् न स्या त् । एकस्वरोक्ते ॥ पापचीति । अनिडेकस्वरादात इत्येकस्वराधि-कारे पचिवचीत्यादिनेट्प्रतिषेधो न स्यात् ॥ वावनीति । वावन्ति वा वक्त वावनति । जाहेति । दादेति दात्त दादति ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके ॥ ४३५ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । अत्यर्थं पुनः पुनर्वा दीव्यति देदिवीति ।

व्योर्व्यञ्जने ये ॥ ४३६ ॥ धातोर्वकारयकारयोर्लोपो भवति यकारवर्जिते व्यञ्जने च परे । देदेति देद्यूत देदिवति ॥ सोषवीति सोषोति । नानहीति नानद्धि । अभिषोषवीति अभिषोषोति । पुन पुनर्वा क्रीणाति चेक्रयीति चेक्रेति । तोतोवीति तोतोत्ति ।

रिरौरीच्लुकि ॥ ४३७ ॥ ऋमतो धातोरभ्यासस्यान्ते रिरौरीच् भवति चेक्रीयितस्य लुकि । मरिमरीति मर्मरीति मरीमरीति। मरिमर्त्ति मर्मर्त्ति मरीमर्त्ति । मर्मृत मरीमृत मरिमृत । मर्म्रति म रीम्रति मरिम्रति । मरीमरीषि मर्मरीषि मरिमरीषि । मरिमर्षि मर्मर्षि मरीमर्षि । मरीमृथ मर्मृथ मरिमृथ । मरीमृथ मर्मृथ मरिमृथ । मरी मरीमि मर्मरीमि मरिमरीमि । मरिमर्मि मर्मर्मि मरीमर्मि । मरिमृव मर्मृव मरीमृव । मरिमृम मर्मृम मरीमृम । मरिमृयात् मर्मृयात् मरीमृयात् । मरिमरीतु मर्मरीतु मरीमरीतु । मरीमर्तु मर्मर्तु मरिमर्तु । मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् । मरिमृता मर्मृता मरीमृतां । मरिम्रतु

यति । अमुमुण्डत् । एव मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्रयति । असुसूत्रत् ।

सत्यार्थे वेदानामन्त आप् कारिते ॥ ४४४ ॥ सत्यार्थे वेदानामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे । सत्यापयति । एव अर्थापयति ।

न स्वरादेः ॥ ४४५ ॥ स्वरादेर्दीर्घो न भवति इन् चण् परे । आर्त्तिथपत् । वेदापयति । अविवेदपत् ।

रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ ४४६ ॥ व्यञ्जनादेरनेकाक्षरस्य लिङ्गस्य लघो ऋतो रशब्दादेशो भवति इनि परे । पृथ प्रख्याने । पृथु करोति प्रथयति । अपिप्रथत् । मृदु करोति म्रदयति । अमिम्रदत् । दृढ करोति द्रढयति । अदिद्रढत् । कृश करोति क्रशयति । अचक्रशत् । भृश करोति भ्रशयति अबिभ्रशत् । परिवृढ करोति परिव्रढयति पर्यविव्रढत् । इत्यादि ।

श्लोकः ।

पृथु मृदु दृढ चैव कृश च भृशमेव च ।
परिपूर्वंवृढ चैव षडेतान्रविधौ स्मरेत् ॥ १ ॥

धातोश्च हेतौ ॥ ४४७ ॥ हेतुकर्तृकव्यापारे वर्त्तमानाद्धातो कारितसंज्ञक इन् भवति । उवर्णस्य आ तस्यापवर्गपरस्यावर्णे इत्यस्य सावर्णस्य इकार ॥ दीर्घो लघोरस्वरादीनामिति दीर्घ । भवति कश्चित्तमन्य प्रयुक्ते भावयति भावयते । भावयेत् । भावयतु । अभावयत् । इन्व्यजादेरुभयमित्युक्तत्वात् सर्वेषामिन्प्रत्ययानामुभयपदिनेय ॥ अबीभवत् । भावयाञ्चके । भावयिता । भाव्यात् । भावयिषीष्ट । भावयिष्यति । भावयिष्यते । अभावयिष्यत् अभावयिष्यते । पाचयति । अपीपचत् । एधयति । ऐदिधत् । नन्दयति । अननन्दत् । स्रमयति असस्रसत् ।

शाच्छासाह्वाव्यावेपामिनि ॥ ४४८ ॥ एषामा-

जर्गृत्र जरीगृत्र । जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जरिगृहीमि जर्गृहीमि जरीगृहीमि । जरिगर्ह्मि जर्गर्ह्मि जरीगर्ह्मि । जरिगृह्व जर्गृह्व जरीगृह्व । जरिगृह्म जर्गृह्म जरीगृह्म ॥ जरिगृह्यात् जर्गृह्यात् जरीगृह्यात् । जरीगृहीतु जर्गृहीतु जरिगृहीतु । जरिगर्ढु जर्गर्ढु जरीगर्ढु । जरिगृणत् जर्गृढात् जरीगृढात् । जरिगृढा जर्गृढा जरीगृढा । जरिगृह्तु जर्गृह्तु जरीगृह्तु । जरीगृढि जर्गृढि जरीगृढि । जरिगृढात् जर्गृढात् जरीगृढात् । जरिगृढ जर्गृढ जरीगृढ । जर्गृढ जरिगृढ जरीगृढ । जरिगृहाणि जर्गृहाणि जरीगृहाणि । जरिगृहाव जर्गृहाव जरीगृहाव । जरीगृहाम जर्गृहाम जरिगृहाम । अजरीगृहीत् अजर्गृहीत् अजरिगृहीत् । अजरिगृढा अजर्गृढा अजरीगृढा । अजरीगृट् अजर्गृट् अजरिगृट् । अजरीगृही अजर्गृही अजरिगृही ।

न रात् ॥४४०॥ रेफात्पर संयोगान्तो लोप्यो न भवति । अजरिघर्ट् अजर्घर्ट् अजरीघर्ट् । अजरिगृट् अजर्गृट् अजरीगृट । अजरिगृढ अजर्गृढ अजरीगृढ । अजरीगृह अजर्गृह अजरिगृह । अजर्गृह्व अजरिगृह्व अजरीगृह्व । अजर्गृह्म अजरीगृह्म अजरिगृह्म । इति नैकिचितान्ता ।

इन्कारितं धात्वर्थे ॥ ४४१ ॥ नाम्न कारितसंज्ञक इन्भवति धात्वर्थे ।

इनि लिङ्गस्यानेकाक्षरस्यान्तस्य स्वरादेर्लोपः ॥४४२ अनेकाक्षरस्य लिङ्गस्य अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति इनि परे ॥ हस्तिनाऽतिक्रामति अतिहस्तयति । हस्तिगृह्णाति ।

न हल्किरयोः ॥४४३॥ हल्किरयोर्वृद्धिर्न भवति ॥ हलयति । कलयति । अजहलत् । अचकलत् । कृतयति । अचकृतत् । वस्त्र समाच्छादयति । संवस्त्रयति । समवस्त्रत् । वर्मणा सन्नह्यति । संवर्मयति । समवर्मत् । तत्करोति तदाचष्टे इति इन् । मुण्ड करोति मुण्ड-

स्मिजिक्रीङामिनि ॥ ४५४ ॥ एषामाकारो भवति इनि परे । स्मापयति । व्यसस्मपत् । जापयति । व्यजिजपत् । विक्रापयति । व्यचीक्रपत् । अध्यापयति । अध्यापिपत् । वारयति अवीवरत् । ग्राहयति अजिग्रहत् । चोरयति । अचूचुरत् । तन्त्रयति । अतन्त्रत् ।

मानुबन्धानां ह्रस्वः॥४५५॥ मानुबन्धानां धातूनां ह्रस्वो भवति इनि परे॥ अस्योपधाया दीर्घो नभवति ॥ घटादयो मानुबन्धा । घट चेष्टायां ॥ घटयति ॥ अजिघटत् । व्यथ भयचलनयो ॥ व्यथयति । अविव्यथत् ।

जनिजॄक्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च ॥४५६॥ एषां ह्रस्वो भवति सनिपरे । जनिङ् प्रादुर्भावे । जनयति । अजीजनत् । जॄष् वयोहानौ ॥ जरयति अजीजरत्।क्नसुह्वरणदीप्त्यो । क्नसयति । अचिक्नसत् । रञ्जरागे ।

रञ्जेरिनि मृगरमणे ॥४५७॥ मृगरमणार्थे इनि परे रञ्जेरनुषङ्गलोपो भवति । रजयति । अरीरजत् । पक्षे रञ्जयति ॥ अररञ्जत्। रमुक्रिडायां । रमयति । अरिरमत् । श्रमु तपसि खेदे च । श्रमयति। अशिश्रमत् ।

ज्वलह्वलह्मलनमोनुपसर्गा वा ॥४५८॥ एते सोपसर्गा नित्य मानुबन्धा भवति॥एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति । तत्र सोपसर्गपक्षे मानुबन्धानां ह्रस्व । ज्वल दीप्तौ । प्रज्वलयति ॥ प्राजिज्वलत् ह्वल ह्मल चलने प्रह्वलयति । प्राजिह्वलत् । प्रह्मलयति । प्राजिह्मलत् । अमन्तत्वात् ॥ प्रणमयति । प्राणीनमत् । उपनमयति । उपानिनमत् ।

अनुपसर्गा वा॥४५९॥ एते अनुपसर्गा वा मानुबन्धा भवन्ति । ज्वलयति । ज्वालयति ।अजिज्वलत् । ह्वलयति । ह्वालयति । अजिह्वलत् । ह्मलयति । अजिह्मलत् । नमयति ॥ नामयति । अनीनमत् ।

ग्लास्नावनवमश्च ॥ ४६० ॥ एते मानुबन्धा वा भवन्ति ॥ ग्लै हर्षक्षये । ग्लापयति । ग्लपयति । अजिग्लपत् । ष्णा शौचे ॥ स्नप

यिभीषति इनि परे । शाययति । अशीशयत् । छाययति अचीच्छ यत् । अस्वाययति । अवासीपयत् । ह्वाययति ।

ह्वयतेर्नित्यम् ॥ ४४९ ॥ ह्वयतेर्नित्यं सम्प्रसारणं भवति कारिते च सश्रणौ परयो ॥ अजूहवत् । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति ।

लोपः पिबतेरीचाभ्यासस्य ॥ ४५० ॥ पिबतेरभ्यासस्य ईद्भवति उपधायाश्च लोपो भवति इनि चण्परे । अपीप्यत् आदयति । आदिदत् । वाचयति अवीवचत् । ह्वाययति अजूहवत् ।

अर्त्तिह्रिव्लिरिक्नुयिक्ष्माय्यादन्तानामन्त पो यलोपो गुणश्च नामिनाम् ॥४५१॥ अर्त्यादीनामादन्तानां च पकारोन्तो भवति यथासम्भवं यलोपश्च नामिनां गुणश्च इनि परे ॥ अर्पयति आर्पिपत् । ह्रेपयति । अजिह्रिपत् । व्ली वरणे । व्लेपयति ॥ अवि व्लपत् । रिङ् श्रवणे । रेपयति अरीरिपत् । क्नूयि शब्दे । क्नोपयति । अचुक्नुपत् । क्ष्मायि विधूनने क्ष्मापयति । अचिक्ष्मपत् । ह्वापयति । अ जीह्वपत् । दापयति । अदीदपत् । मापयति । अमीमपत् । स्थापयति । स्थापयेत् । अस्थापत् ।

तिष्ठतेरित् ॥४५२॥ तिष्ठतेरिद्भवति इन् चण् परे । अति ष्ठिपत् । घ्रापयति ।

जिघ्रतेर्वा ॥ ४५३ ॥ जिघ्रतेर्वा इद्भवति इन् चण्परे । अ- जिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् । देवयति । अदीदिवत् । सावयति । असूषुवत् । नाहयति । अनीनहत् । अभिषावयति । आशयति । आशिशत् । चाययति । अचीचयत् । तोदयति । अतूतुदत् । मारयति । अमीमरत् मोचयति अमूमुचत् । रोधयति । अरूरुधत् । भोजयति । अबूभुजत् । योजयति । अयूयुजत् । तानयति । अतीतनत् । मानयति । अमीम- नत् । कारयति अचीकरत् ।

त्रकाम्यत् । अपुत्रकाम्यीत् । पुत्रकाम्याञ्चकार । पुत्रकाम्यिता । पुत्रकाम्यात् । पुत्रकाम्यिष्यति । अपुत्रकाम्यिष्यत् । एव इदकाम्यति ।

उपमानादाचारे ॥ ४७० ॥ उपमानाम्नो यिन्भवति आचारेऽर्थे ॥ पुत्रमिव आचरति पुत्रीयति माणवक । एव क्षीरीयति जल । भूपीयति पुत्रक । इति यिन्नन्त ।

कर्तुरायिस्सलोपश्च ॥ ४७१ ॥ कर्तुरुपमानान्नाम्न आयि भवति आचारेऽर्थे यथासभव सलोपश्च ।

आयिताच ॥४७२॥ आयिप्रत्ययान्ताद्धातोरात्मनेपद भवति । श्येन इव आचरति श्येनायते । श्येनायेत । श्येनायता । अश्येनायत । अश्येनायिष्ट । श्येनायाञ्चक्रे । श्येनायिता । श्येनायिष्यते । अश्येनायिष्यत ॥ एव अप्सरायते ॥

श्लोक ।

ओजसोप्सरसो नित्य पयसस्तु विभाषया ॥
आयिलोपश्च विज्ञेयो गर्दभत्स्वभतील्यपि ॥ १ ॥

ओजस्वि इव आचरति । ओजायते । एव अप्सरायते । पयायते ।

नामिव्यञ्जनान्तादायेरादेः ॥ ४७३ ॥ नामिव्यञ्जनान्तात्परस्य आयेरादेर्लोपो भवति ॥ पयस्यते ॥ वाशब्दस्येष्टाऽर्थत्वात्कचिदायिलोप । आय्यन्ताचेत्यन्तग्रहणाधिक्यादायिलोपे परस्मैपद भवति ॥ गर्दभ इव आचरति गर्दभति । एव अश्वति । अग्नीयते । एव पट्वयते । पित्रीयते । रैयते ।

नलोपश्च ॥ ४७४ ॥ नलोपश्च भवतियिन्यायो परत । विध्वस्यते ॥ अनुडुह्यते ।

ओतायिन्नायिपरे स्वरवत् ॥ ४७५ ॥ ओत परो यिन्नायिस्वरवद्भवत ॥ ओअविति संरि गामित्यात्मन इच्छति गव्यति गौरिवाचरति । गव्यते ।

यति । ग्लापयति । अजिग्लपत् । वन षण सम्भक्तौ ॥ वनयति । वानयति । अवीवनत् । टुवमुद्गिरणे । वमयति । वामयति । अवीवमत् ।

न कम्यमि चमः ॥४६१॥ एषां ह्रस्वो न भवति इनि परे ।

कमेरिनिङ् कारितम् ॥४६२॥ कमे कारितसंज्ञक इनिङ् भवति स्वार्थे ॥ कमु कान्तौ । कामयते । अचिकमत् । अम द्रम हम्मीमृ हय गतौ ॥ आमयति । आमिमत् । चमु अदने । चामयति । अचीचमत् ।

शमोऽदर्शने ॥४६३॥ शमोऽदर्शनेऽर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे । शमयति रोगान् । अशिशमत् । अदर्शन इति किं ॥ निशामयति रूपं ॥ न्यशीशमत् ।

यमोऽपरिवेषणे ॥ ४६४ ॥ यम अपरिवेषणेऽर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे । यम उपरमे । नियमति । अपरिवेषण इति किं । आयामयति । आयीयमत् ।

स्खदिरवपरिभ्यां च ॥ ४६५ ॥ स्खदिरवपरिभ्यां च ह्रस्वो भवति इनि परे । स्खदिम् स्खदने । अवस्खदयति । अन्योपसर्गान्न भवति ॥ उपस्खादयति ॥ अवाचिस्खदत् । पर्यचिस्खदत् । उपाचिस्खदत् ।

पणो गतौ ॥ ४६६ ॥ पणो गत्यर्थे ह्रस्वो भवति इनि परे ॥ पणयति ॥ अगत्यर्थे इति किं पाणयति । अपीपणत् ।इति इन्नन्ता ॥

आत्मेच्छायां यिन् ॥ ४६७ ॥ नाम्नो यिन्भवति आत्मेच्छायां ।

यिन्यवर्णस्य ॥ ४६८ ॥ अवर्णस्य ईत्वं भवति यिनि परे ॥ पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रीयति ॥ पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् । अपुत्रीयीत् ॥ पुत्रीयाञ्चकार । पुत्रीयिता । पुत्रीय्यात् । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिष्यत् । एवं घटीयति । वस्त्रीयति सुवर्णीयति ।

काम्य च ॥४६९॥ नाम्नः काम्यो भवति आत्मेच्छायां । पुत्रमिच्छत्यात्मनः । पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्येत् । पुत्रकाम्यतु । अपु-

पायति । विच्छायति । विश निच्छ गतौ । पणायते । पणि व्य वहारे। पनायते । पन स्तुतौ च ॥ इत्यायान्ता ।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तिषु विकाराच्चिः ॥ ४८५ ॥ विकारान्नाम्न श्चिर्भवति अभूततद्भावेऽर्थे कृभ्वस्तिषु परेषु ।

*** च्वौऽचावर्णस्य ईत्वम् ॥४८६॥** अवर्णस्य ईत्वं भवति च्वौ च परे। च्वि सर्वापहारिप्रत्ययस्य लोपः । अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति । अशुक्लः शुक्लः क्रियते शुक्लीक्रियते । अशुक्लः शुक्लो भवति शुक्लीभवति । अशुक्लः शुक्लः स्यात् शुक्लीस्यात् । अदीर्घो दीर्घः क्रियते दीर्घीक्रियते । अदीर्घं दीर्घं करोति दीर्घीकरोति । अदीर्घो दीर्घो भवति दीर्घीभवति । अदीर्घो दीर्घः स्यात् दीर्घीस्यात् । एवं पुत्रीक्रियते पुत्रीकरोति पुत्रीभवति पुत्रीस्यात् । अवनिता वनिता क्रियते वनितीक्रियते एवमग्नीक्रियते अग्नीकरोति अग्नीभवति अग्नी स्यात् । पटूक्रियते पटूकरोति पटूभवति पटूस्यात् ।

*** ऋत ईदन्ताश्चिवचेक्रीयितयिन्नायिषु ॥ ४८७ ॥** ऋदन्तस्य च्विचेक्रीयितयिन्नायिषु परत ईदन्तो भवति । मात्रीकरोति मात्रीक्रियते मात्रीभवति मात्रीस्यात् । पित्रीकरोति पित्रीक्रियते पित्रीभवति पित्रीस्यात् । इत्यादि । एवं सर्वमवगन्तव्यं । इति च्विप्र त्ययान्ता समाप्ता । अथ पुषादयः ।

पुषादिद्युतादिऌकारानुबन्धार्त्तिसर्त्तिशास्तिभ्यश्च परस्मै ॥ ४८८ ॥ इत्यण् प्रत्ययः सर्वत्र भवति । पुष पुष्टौ । अपुषत् । शुष शोषणे । अशुषत् । दुष वैकल्ये । अदुषत् । श्लिष आलिङ्गने । अश्लिषत् । ञिच्छिदा गात्रप्रक्षरणे । अच्छिदत् । क्षुध बुभुक्षायां । अक्षुधत् । शुध शौचे । अशुधत् । षिध संराद्धौ । असिधत् । रध हिंसायां । अरधत् । तृप प्रीणने । अतृपत् । दृप हर्षणमोचनयोः । अदृपत् । मुह वैचित्त्ये । अमुहत् । द्रुह जिघांसायां । अद्रुहत् । ष्णुह उद्गिरणे । अस्नुहत् । ष्णिह प्रीतौ । अस्निहत् । णश् अद

औत्वश्च ॥ ४७६ ॥ औत परो यिनायिम्नरद्भवनि ॥ नाव मिच्छत्यात्मन नाव्यति । नौरिवाचरति नाव्यते ।

वा गल्भक्लीबहोडेभ्यः ॥ ४७७ ॥ एभ्य परमात्मनेप भवति । वाशब्दस्येष्टार्थत्वात् क्विपिटायिलोप ॥ गल्भ इव आचरति गल्भते । क्लीबते । होडते ।

कष्टकक्षसत्रगहनाय पापे क्रमणे ॥४७८॥ एभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्य पापे वर्तमाने क्रमण इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते । एव कक्षायते । सत्रायते । गहनायते पाप इति किं कष्टायतपसे क्रामति ।

बाष्पोष्मफेनमुद्वमति ॥ ४७९ ॥ बाष्पादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य उद्वमनेऽर्थे आयिप्रत्ययो भवति ॥ बाष्पमुद्वमति बाष्पायते । ऊष्माणमुद्वमति नस्य लोप ऊष्मायते । फेनमुद्वमति फेनायते ।

सुखादीनि वेदयते ॥४८०॥ सुखादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वेदयते इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । सुखमावेदयते सुखायते । एव दु खायते । तदनुभवतीत्यर्थ ।

शब्दादीन् करोति ॥४८१॥ शब्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य करोत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । शब्द करोति शब्दायते । एव वैरायते । कलहायते ।

नमस्तपोवरिवसश्च यिन् ॥ ४८२ ॥ एभ्य यिन्भवति करोत्यर्थे । नमस्करोति नमस्यति । देवान् । एव तपस्यति शत्रून् ॥ वरिवस्यति गुरून् ।

कण्ड्वादिभ्यो यन् ॥४८३॥ कण्ड्वादिभ्यो यन्भवति करोत्यर्थे ॥ कण्डू करोति कण्डूयते । एव तिरस्करोति तिरस्यते । इत्यायिप्रत्ययान्ता ।

गुपूधूपविच्छपनेरायः ॥४८४॥ गुपूप्रभृतिभ्य आय प्रत्ययो भवति स्वार्थे । गोपायति । गोपायाञ्चकार ॥ गोपायिता । एव धू-

पायति । विच्छायति । विश विच्छ गतौ । पणायते । पणि व्यवहारे । पनायते । पन स्तुतौ च ॥ इत्यायान्ता ।

अभूततद्भावे कृभ्वस्तिषु विकाराच्चिः ॥ ४८५ ॥ विकारात्म च्विर्भवति अभूततद्भावेऽर्थे कृभ्वस्तिषु परेषु ।

*** च्वौऽचावर्णस्य ईत्वम् ॥४८६॥** अवर्णस्य ईत्व भवति च्वौ च परे । च्वि सर्वापहारिप्रत्ययस्य लोप । अशुक्ल शुक्ल करोति शुक्लीकरोति । अशुक्ल शुक्ल क्रियते शुक्लीक्रियते । अशुक्ल शुक्लो भवति शुक्लीभवति । अशुक्ल शुक्ल स्यात् शुक्लीस्यात् । अदीर्घो दीर्घ क्रियते दीर्घीक्रियते । अदीर्घं दीर्घं करोति दीर्घीकरोति । अदीर्घो दीर्घो भवति दीर्घीभवति । अदीर्घो दीर्घ स्यात् दीर्घीस्यात् । एव पुत्रीक्रियते पुत्रीकरोति पुत्रीभवति पुत्रीस्यात् । अवनिता वनिता क्रियते वनितीक्रियते एवमग्नीक्रियते अग्नीकरोति अग्नीभवति अग्नीस्यात् । पट्टूक्रियते पट्टूकरोति पट्टूभवति पट्टूस्यात् ।

*** ऋत ईदन्तश्चिवचेक्रीयितयिन्नायिषु ॥ ४८७ ॥** ऋदन्तस्य च्विचेक्रीयितयिन्नायिषु परत ईदन्तो भवति । मात्रीकरोति मात्रीक्रियते मात्रीभवति मात्रीस्यात् । पित्रीकरोति पित्रीक्रियते पित्रीभवति पित्रीस्यात् । इत्यादि । एव सर्वमवगन्तव्य । इति च्विप्रत्ययान्ता समाप्ता । अथ पुषादय ।

पुषादिद्युतादिऌकारानुबन्धार्त्तिसर्त्तिशास्तिभ्यश्च परस्मै ॥ ४८८ ॥ इत्यण् प्रत्यय सर्वत्र भवति । पुष पुष्टौ । अपुषत् । शुष शोषणे । अशुषत् । दुष वैकल्ये । अदुषत् । श्लिष आलिङ्गने । अश्लिषत् । ञिच्छिदा गात्रप्रक्षरणे । अच्छिदत् । क्षुध बुभुक्षाया । अक्षुधत् । शुध शौचे । अशुधत् । षिध सराद्धौ । असिधत् । रध हिंसाया । अरधत् । तृप प्रीणने । अतृपत् । दृप हर्षणमोचनयो । अदृपत् । मुह वैचित्ये । अमुहत् । द्रुह जिघासाया । अद्रुहत् । ष्णुह उद्गिरणे । अस्नुहत् । ष्णिह प्रीतौ । अस्निहत् । णश् अद-

औत्वश्च ॥ ४७६ ॥ औत परो यिन्नायिस्वरवद्भवति ॥ नाव-मिच्छत्यात्मन नाव्यति । नौरिवाचरति नाव्यते ।

वा गल्भक्लीबहोडेभ्य. ॥ ४७७ ॥ एभ्य परमात्मनेपद भवति । वाशब्दस्येष्टार्थत्वात् कचिन्नायिलोप ॥ गल्भ इव आचरति गल्भते । क्लीबते । होडते ।

कष्टकक्षसत्रगहनाय पापे क्रमणे ॥४७८॥ एभ्यश्च तुर्यन्तेभ्य पापे वर्त्तमाने क्रमण इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । कष्टाय-कर्मणे क्रामति कष्टायते । एव कक्षायते । सत्रायते । गहनायते पाप इति किं कष्टायतपसे क्रामति ।

बाष्पोष्मफेनमुद्वमति ॥ ४७९ ॥ बाष्पादिभ्यो द्विती-यान्तेभ्य उद्वमनेऽर्थे आयिप्रत्ययो भवति ॥ बाष्पमुद्वमति बा-ष्पायते । उष्माणमुद्वमति नस्य लोप उष्मायते । फेनमुद्वमति फेनायते ।

सुखादीनि वेदयते ॥४८०॥ सुखादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो-वेदयते इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । सुखमावेदयते सुखायते । एव दु खायते । तदनुभवतीत्यर्थ ।

शब्दादीन् करोति ॥४८१॥ शब्दादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य करोत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । शब्द करोति शब्दायते । एव वैरा-यते । कलहायते ।

नमस्तपोवरिवसश्च यिन् ॥ ४८२ ॥ एभ्य यिन्भवति करोत्यर्थे । नमस्करोति नमस्यति । देवान् । एव तपस्यति शत्रून् । वरिवस्यति गुरून् ।

कण्ड्वादिभ्यो यन् ॥४८३॥ कण्ड्वादिभ्यो यन्भवति करो-त्यर्थे ॥ कण्डू करोति कण्डूयते । एव तिरस्करोति तिरस्यते । इत्यायिप्रत्ययान्ता ।

गुपूधूपविच्छपनेरायः ॥४८४॥ गुपूप्रभृतिभ्य आय प्र-त्ययो भवति स्वार्थे । गोपायति । गोपायाञ्चकार ॥ गोपायिता । एव

दत् । कृपू सामर्थ्ये । अकृपत् । गृधु अभिकाङ्क्षायां अगृधत् ।

ऋतो लृत् ॥ ४९० ॥ कृपेर्धातो ऋतो लृत् भवति । अक्लृपत् । इति द्युतादि ॥

श्लोकः ।

भावसेन त्रैविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ।
कृतायां रूपमालायां आख्यातः परिपूर्यते ॥ १ ॥

अथ कृदन्ताः केचित्प्रदर्श्यन्ते ॥

सिद्धिरिज्वद्ञ्णानुबन्धे ॥४९१॥ ञ्णानुबन्धे कृत्प्रत्यये परे इचि कृत कार्यमतिदिश्यते यथासम्भव ।

धातोः ॥४९२॥ अविशेषेण धातोरित्यधिकारो वेदितव्य ।

कृत् ॥ ४९३ ॥ वक्ष्यमाणा प्रत्यया कृत्सञ्ज्ञका वेदितव्या ।

कर्त्तरि कृत् ॥ ४९४ ॥ कृत्प्रत्यया ता कर्तृकारके भवति ।

वर्त्तमाने शन्तृङानशावप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयो ॥ ४९५ ॥ अप्रथमैकाधिकरणमन्त्रितयो परयो वर्तमानकाले धातो शन्तृङानशौ भवत ॥

सार्वधातुकवत् ॥४९६॥ शानुबन्धे कृति परे सार्वधातुकवत्कार्यं भवति । कृदन्ता प्रायो वाच्यलिङ्गा । शन्तृङन्त क्विबन्त धातुत्व न जहाति । भवन् पुमान् भवन्ती स्त्री भवत्कुल । लोकोपचारादानशानङावात्मनेपदे ।

आनोऽत्रात्मने ॥ ४९७ ॥ अत्र आन प्रत्यय आत्मनेपद भवति ।

आन्मोन्त आने ॥४९८॥ अकारान्तान्मकारागमो भवति आने परे ॥ एधमान पुत्र । एधमाना लक्ष्मी । एधमान कुल । तथा । पचन् पचन्ती पचत् । पचमान पचमाना पचमानमित्यादि ॥ अदन् अदन्ती अदत् । शयान शयाना शयान ।

शैने । अनशत् । शम् दम् उपशमे । अशमत् अदमत् । तमु गा क्षाया । अतमत् । श्रमु तपसि खेदे च । अश्रमत् । भ्रमु अनवस्थाने । अभ्रमत् । क्षमूष् सहने । अक्षमत् । क्लमु ग्लानौ । अक्लमत् । मदी हर्षे । अमदत् । असु क्षेपणे । अपासत् । यसु प्रयत्ने । अयसत् । जसु मोक्षणे । अजसत् । तसु दसु उपक्षये । अतसत् । अदसत् । वसु स्तम्भे । अवसत् । प्लुष दाहे । अप्लुषत् । बिष प्रेरणे । अबिषत् । कुश श्लेषणे । अकुशत् । बुस उत्सर्गे । अबुसत् । मुस खण्डने । अमुसत् । मसि परिणामे । अमसत् । लुठ विलोडने । अलुठत् । उच समवाये । औचत् । भृश भ्रंश अध पतने । अभृशत् । वृश वरणे । अवृशत् । कृश तनूकरणे । अकृशत् । ञितृष पिपासायां । अतृषत् । तुष हृष तुष्टौ । अतुषत् । अहृषत् । कुप क्रुध रुष रोषे । अकुपत् । अक्रुधत् । अरुषत् । डिप क्षेपे । अडिपत् । ष्टुप समुच्छ्राये । अस्तुपत् । गुप व्याकुलत्वे । अगुपत् । युप रुप लुप विमोहने । अयुपत् । अरुपत् । अलुपत् । लुभ गार्ध्ये । अलुभत् । क्षुभ सचलने । अक्षुभत् । नभ तुभ हिंसायां । अनभत् । अतुभत् । क्लिन्दू आर्द्रीभावे । अक्लिन्दत् । ञिमिदा स्नेहने । अमिदत् । ञिक्ष्विदा मोचने । अक्ष्विदत् । ऋध वृद्धौ । आर्द्धत् । गृधु अभिकाङ्क्षायां । अगृधत् । इति पुषादि । पुषादिद्युतादीत्यण् प्रत्यय । द्युत शुभ रुच दीप्तौ । अद्युतत् अद्योतिष्ट । एवं सर्वत्र आत्मनेपदेऽपि । अशुभत् । अरुचत् । श्वित आवरणे ।

श्वितादीनां ह्रस्वः ॥ ४८९ ॥ श्वितादीनां ह्रस्वो भवति । अश्वितत् । घुट परिवर्तने । अघुटत् । रुट लुट लुठ प्रतीघाते । अरुटत् । अलुटत् । अलुठत् । शुभ सचलने । अशुभत् । श्रंस भ्रंस ध्वंस अव स्रंसने । अश्रसत् । अभ्रसत् । ध्वस गतौ च । अध्वसत् । स्रम्भु विश्वासे । अस्रभत् । वृत वर्तने । अवृतत् । वृध वृद्धौ । वृधु वर्धने । अवृधत् । शृधु शब्दकुत्सायां । अशृधत् । स्यन्दू प्रस्रवणे । अस्य-

दत्। क्रुपू सामर्थ्ये । अक्रुपन् । गृधु अभिकाङ्क्षायां अगृधत् ।

ऋतो लृत् ॥ ४९० ॥ कृपेर्धातो ऋतो लृत् भवति । अक्लृपत् । इति द्युतादि ॥

श्लोक ।

भावसेन त्रैविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा ।
कृतायां रूपमालायां आख्यातः परिपूर्यते ॥ १ ॥

अथ कृदन्ताः केचित्प्रदर्श्यन्ते ॥

सिद्धिरिज्वद्ञ्णानुबन्धे॥४९१॥ ञ्णानुबन्धे कृत्प्रत्यये परे इचि कृत कार्यमतिदिश्यते यथासम्भव ।

धातोः॥४९२॥ अविशेषेण धातोरित्यधिकारो वेदितव्य ।

कृत् ॥ ४९३ ॥ वक्ष्यमाणा प्रत्यया कृत्सञ्ज्ञका वेदितव्या ।

कर्त्तरि कृत् ॥ ४९४ ॥ कृत्प्रत्ययान्ता कर्तृकारके भवन्ति ।

वर्त्तमाने शन्तृङानशावप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयोः॥ ४९५ ॥ अप्रथमैकाधिकरणमन्त्रितयो परयो वर्तमानकाले धातो शन्तृङानशौ भवत ॥

सार्वधातुकवत् ॥४९६॥ शानुबन्धे कृति परे सार्वधातुकवत्कार्यं भवति । कृदन्ता प्रायो वाच्यलिङ्गा । शन्तृङन्त क्विबन्त धातुत्व न जहाति । भवन् पुमान् भवन्ती स्त्री भवत्कुल । लोकोपचारादानशानङावात्मनेपदे ।

आनोऽत्रात्मने ॥ ४९७ ॥ अत्र आन प्रत्यय आत्मनेपद भवति ।

आन्मोन्त आने ॥४९८॥ अकारान्तान्मकारागमो भवति आने परे ॥ एधमान पुत्र । एधमाना लक्ष्मी । एधमान कुल । तथा । पचन् पचन्ती पचत् । पचमान पचमाना पचमानमित्यादि ॥ अदन् अदन्ती अदत् । शयान शयाना शयान ।

ङे न गुणः ॥ ४९९ ॥ नाम्यन्तयोर्धातुविकरणयोर्गुणो न भवति ङानुबन्धे कृति परे । ब्रुवन् ब्रुवाण । जुह्वत् जुह्वान । दधत् दधान । दीव्यन् । सूयमान । सुन्वन् सुन्वान । अप्नुवान । सर्वेषा मात्मने इत्यादिना गुणो न भवति । चिन्वन् चिन्वान । भावे । भूयमान देवदत्तेन । एध्यमानमस्माभि । भावे सर्वत्र नपुसकलिङ्गत्व । एकत्व च कर्मणि । पच्यमान ओदन । पच्यमानो ओदनौ । पच्यमाना ओदना । क्रियमाण घट इत्यादि ।

वेत्तेः शन्तुर्वन्सुः ॥५००॥ विद परस्य शन्तुर्वन्सुर्भवति । विद्वान् विद्वान्सौ ।

क्वन्सुकानौ परोक्षावच्च ॥ ५०१ ॥ धातो परोक्षास्वरूपौ क्वन्सुकानौ भवत ॥ क्वन्सु परस्मै कान आत्मनेपद भवति ।

के यणवच्च योक्तवर्जनम् ॥५०२॥ कानुबन्धे कृति परे यणवत्कार्यं भवति योक्त वर्जयित्वा इति न गुण । बभूवान् बभूवान्सौ बभूवान्स । एधाञ्चकृवान् । एधाञ्चक्राण । अत्र नाम्यादेर्गुरुमत इत्यादिना आम कृञ् प्रयुज्यते इत्यनुप्रयोग । पेचिवान् पेचान । चकृवान् चक्राण ।

य्वोर्व्यञ्जनेऽये ॥ ५०३ ॥ धातोर्यकारवकारयोर्लोपो भवति यकारवर्जिते कृति व्यञ्जने परे । क्नूयी शब्दे । चुक्नूवान् । क्ष्मायी विधूनने । चक्ष्मावान् । दिव् क्रिडादौ । दिदिवान् । षिवु तन्तुसन्ताने । सिषिवान् । ष्ठिवु ष्ठिवु निरसने । तिष्ठिवान् । चिक्षिवान् ।

गमहनविदविशदृशां वा ॥ ५०४ ॥ एषा वन्स् आदिरिट् वा भवति यथासभव । उपधालोप । जग्मिवान् । इडभावे ।

वमोश्च ॥ ५०५ ॥ वमोश्च परयोर्धातोर्मो नो भवति । जगन्वान् । जघ्निवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । ददृशिवान् ।

दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥५०६॥ एते क्वन्सुप्रत्यया-

न्ता निपात्यन्ते ॥ दाशृ दाने। दाश्वान् । षह मर्षणे । साह्वान् । मिह सेचने । मीढ्वान् ।

तव्यानीयौ ॥ ५०७ ॥ धातोस्तव्यानीयौ भवत ।

ते कृत्याः ॥ ५०८ ॥ ते तव्यादय कृत्या भवन्ति ।

भावकर्मणोः कृत्यक्तखलर्थाः ॥ ५०९ ॥ भावे कर्मणि च कृत्यक्तखलर्था वेदितव्या ॥ पूर्वस्यापवादोऽय ॥ सुजनेन भवितव्य । भवनीय। अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया। एधितव्य । एधनीय। उक्ते कर्मणि प्रथमा । अभिभवितव्य शत्रु । अभिभवनीय कर्त्तव्य । करणीय कट । दातव्य दानीय धन ।

कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च ॥ ५१० ॥ कृत्ययुट् च उक्तादन्यत्रापि भवति । स्ना शौचे । स्नानीय चूर्ण । दानीयो ब्राह्मण । वृत् वर्तने । समावर्त्तनीयो गुरु ॥

स्वराद्यः ॥ ५११ ॥ स्वरान्ताद्धातोर्य प्रत्ययो भवति । चेय जेय नेय ।

उवोर्ध्यां कृत्य स्वरवत् ॥ ५१२ ॥ उवोर्ध्या पर कृत्य स्वरवद्भवति । लव्य अवश्यलाव्य ॥

शकिसहिपवर्गान्ताच्च ॥ ५१३ ॥ शकिसहिभ्या पवर्गान्ताच्च यो भवति । शक्लृ शक्तौ । शक्य सह्य । जप्य लभ्य ।

आत्खनोरिच्च ॥ ५१४ ॥ आकारान्तात्खनो नश्च यो भवति अनयोरन्त इकारागमो भवति । देय पेय । खनु अवदारणे । खनेरिकारादेश । अन्येषामागम । खेय ।

यमिमदिगदां त्वनुपसर्गे ॥ ५१५ ॥ एषामुपसर्गाभावे यो भवति । यम्य मद्य गद्य । अनुपसर्ग इति किं । घ्यण् प्रयाम्य । प्रमाद्य प्रगाद्य ।

चरेराङि चागुरौ ॥ ५१६ ॥ अनुपसर्गे आङि

भवति अगुरौ । आचर्यो देश । अनुपसर्ग इति किं । अभिचार्य । अगुराविति किं । आचार्यो गुरु ।

पण्यावद्यवर्याविक्रेयगर्ह्यानिरोधेषु ॥ ५१७ ॥ एतेष्वर्थेषु एते निपात्यन्ते यथासङ्ख्य । पण्यमिति निपात्यते विक्रेयार्थे। अवद्यमिति निपात्यते गर्ह्यार्थे । वर्यमिति निपात्यते अनिरोधार्थे । पण व्यहारे स्तुतौ च । वद व्यक्तायां वाचि । वृञ् वरणे । पण्य । अवद्य । वर्य ।

वह्यं करणे ॥ ५१८ ॥ वह्यमिति निपात्यते करणेऽर्थे । वह्य शकट वाह्यमन्यत् ।

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ ५१९ ॥ अर्यमिति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये चार्थे । अर्यते इति अर्य स्वामी अर्यो वैश्य ।

उपसर्याकाल्याप्रजने ॥ ५२० ॥ प्रजने प्राप्तकाले चेत् उपसर्या इति निपात्यते । सृ गतौ । उपसर्या ऋतुमतीत्यर्थ ।

अजर्यं सङ्गते ॥ ५२१ ॥ अजर्यमिति निपात्यते सङ्गतेऽर्थे । न जीर्यत इत्यजर्य आर्यसङ्गत ।

नाम्नि वदः क्यप् च ॥ ५२२ ॥ नाम्नि उपपदे वद क्यप् भवति यश्च ।

सप्तम्युक्तमुपपदम् ॥५२३॥ धात्वधिकारे सप्तम्या निर्दिष्ट-* मुपपदसंज्ञ भवति ।

तत्प्राङ्नाम चेत् ॥५२४॥ तदुपपद नाम चेद्धातो प्राग्भवति।

तस्य तेन समासः ॥५२५॥ तस्य नामोपपदस्य तेन कृदन्तेन सह समासो भवति । ब्रह्मणो वदन अथवा ब्रह्मणा उच्यते ब्रह्मोद्य ब्रह्मवद्य ।

भावे भुवः ॥ ५२६ ॥ नाम्नि उपपदे भुवो धातो क्यप् भवति भावे । ब्रह्मभूय गत ब्रह्मत्व गत इत्यर्थ ।

हनस्त च ॥ ५२७ ॥ नाम्नि उपपदे हन्ते क्यप् भवति नस्य तकारादेशो भवति । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या ।

वृञ्दजुषीण्शासुस्तुगुहा क्यप् ॥ ५२८ ॥ एभ्य क्यप् भवति । पुन क्यप्ग्रहण अधिकारनिवृत्त्यर्थं । तेन नाम्नि भावे चेति निवृत्त्यर्थं ।

धातोस्तोन्तः पानुबन्धे ॥ ५२९॥ ह्रस्वान्तस्य धातोस्तो-ऽन्तो भवति पानुबन्धे कृति परे । वृत्य दत्य । जुषी प्रीतिसेवनयो । जुष्यत इति जुष्य। इत्य । शासु अनुशिष्टौ ॥ शासेरिदुपधाया इत्या-दिना आकरस्य इत्व । शिष्य । स्तुत्य । गुह्य ।

ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः ॥५३०॥ कृपि चृति वर्जित ऋका-रोपधाद्धातो क्यप् भवति । वृत्य नृत्य दृश्य स्पृश्य ।

भृञोऽसञ्ज्ञायाम् ॥ ५३१ ॥ भृञ् असञ्ज्ञाया क्यप् भवति। भ्रियत इति भृत्य ।

ग्रहोऽपिप्रतिभ्यां वा ॥५३२॥ अपिप्रतिभ्या परात् ग्रहे क्यप् भवति वा । अपिगृह्य । अपिग्राह्य । पक्षे घ्यण् । प्रतिगृह्य प्रतिग्राह्य ।

पदपक्ष्ययोश्च ॥५३३॥ पदपक्ष्ययोरर्थयोर्ग्रहे क्यप् भवति । पक्षे भव पक्ष्य । प्रगृह्य पद । पक्षे अर्जुनगृह्या सेना ।

वौ नीपूञ्भ्या कल्कमुञ्जयोः ॥५३४॥ वाधुपपदे नीपू-ञ्भ्या कल्कमुञ्जयोरर्थयो क्यप् भवति। विनीय कल्को विपूयो मुञ्ज ।

कृवृषिमृजां वा ॥५३५॥ कृञादिभ्यो वा क्यप् भवति । कृत्य कार्य । वृष वृक्ष सत्त्वने । वृष्य । वर्ष्यं । मृज्य । मर्ज्यं ।

***मृजो मार्जि.॥५३६॥** मृजु इत्येनस्य धातोर्मार्जिरादेशो भव-ति। चजो कगौ धुड्घानुबन्धयोरिति जकारस्य गकार ॥ मार्ज्यं मार्ग्यं।

सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्त्तरि ॥ ५३७ ॥ एते कर्त्तरि नि-पात्यन्ते । सरति सुवे वा लोकानिति सूर्य । रोचन इति रुच्य । व्यथद् भयचलनयो न व्यथते इति अव्यथ्य ।

भिद्योध्यौ नदे ॥५३८॥ एतौ ध्यणि नदे निपात्येते । भिनत्ति कूलानीति भिद्य । उज्झत्युदकमित्युध्य ।

युग्य च पत्रे ॥५३९॥ युग्यमिति निपात्यते पत्रे वाहनार्थे । युज्यते जनेनेति युग्य ।

कृष्टपच्यकुप्यमसंज्ञायाम्॥५४०॥ एते निपात्यन्ते संज्ञायां । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्या नीवार । कुप्य सुवर्णरजताभ्यामन्यत् ।

ऋवर्णव्यञ्जनान्ताद्घ्यण् ॥५४१॥ ऋवर्णान्ताद् व्यञ्जनान्ताद्धातो घ्यण् भवति । णकार वृद्ध्यर्थः । घकारश्चजो कगौ इत्यर्थः । कार्यं । मृङ् आच्छादने । निर्मार्यं । लोकृ लोचृ दर्शने । आलोक्य आलोच्य । वाच्य । कृप कृपायां । कृपेरो ल । कल्प्य

चजोः कगौ धुड्घानुबन्धयोः ॥ ५४२ ॥ चजो कगौ यथासंख्य भवत धुटि घानुबन्धे परे । वाक्य पाक्य योग्य भोग्य ।

न कवर्गादिव्रज्यजाम् ॥५४३॥ कवर्गादे व्रजे अजश्च चजो कगौ न भवत । कीज कूज गुज अव्यक्ते शब्दे ॥ कूज्य । कूज । खज मन्थे । खाज्य ग्राम्राज्य । अज क्षेपणे । आज्य ।

घ्यण्यावश्यके ॥ ५४४ ॥ आवश्यके गम्यमाने चजो कगौ न भवत ध्यणि परे । अवश्यपाच्य । अवश्यभोज्य ।

प्रवचर्चिरुचियाचियजित्यजाम् ॥५४५॥ एषां चजो कगौ न भवत ध्यणि परे । प्रवाच्य । आर्च्य । रोच्य । याच्य । याज्य । त्यज हानौ । त्याज्य ।

निःप्राभ्या युजेः शक्ये ॥५४६॥ नि प्राभ्या परस्य युजेर्गो न भवति शक्यार्थे ध्यणि परे । नियोक्तु शक्य नियोज्य । एव प्रयोज्य भृत्य ।

भुजोऽन्ने ॥ ५४७ ॥ भुजो गो न भवति शक्यार्थे ध्यणि परे । अन्ने । भोक्तु शक्य भोज्य अन्न । भोज्य पय ।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिदभिचमां च ॥ ५४८ ॥ आङ्पूर्वात्सुनोतेर्य्वित्यादिभ्यश्च ध्यण् भवति । आसाव्य । यु मिश्रणे । यूयते याव्य । टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । वाप्य । रप लप जरप व्यक्तायां वाचि । राप्य । लाप्य । त्रपूष् लज्जायाम् । त्राप्य । दम्भेरिह प्रकृति न लोप । अवदाभ्य । आचाम्य ।

उवर्णादावश्यके ॥ ५४९ ॥ उवर्णान्तात् ध्यण् भवति अवश्य भावे गम्यमाने । अवश्य लूयत इति लाव्य । एव नाव्य । भाव्य ।

पाधोर्मानसामिधेन्योः ॥ ५५० ॥ पाधोरित्येतयोर्मानसामिधेन्योरर्थयोर्यथासंख्य ध्यण् भवति। आयिरिच्यादन्तानामिति आयिप्रत्यय । पाय्य । धाय्य । सामिधेनी ऋक् ।

प्राङोर्नियोऽसंमतानित्ययोः स्वरवत् ॥ ५५१ ॥ प्राङोरुपपदयोर्नियोधातोरसमतानित्ययोर्यथासंख्य ध्यण् भवति स च स्वरवत् । प्रणाय्यश्चोर । निग्राह्य इत्यर्थ । यो गार्हपत्यादानीयत इति स चानित्यो रूढित । आनाय्यो दक्षिणाग्नि ।

सञ्चिकुण्डपः क्रतौ ॥ ५५२ ॥ सपूर्वाच्चिनोते कुण्डपूर्वात्पिबतेर्ण्यण् भवति स च स्वरवत् क्रतावभिधेये । सञ्चाय्य क्रतु । कुण्डपाय्य क्रतु ।

राजसूयश्च ॥५५३॥ क्रतावभिधेये राजसूय इति निपात्यते । राजा सोतव्य राजा वा सूयते इति राजसूय ।

सान्नाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयोः ॥५५४॥ एतौ निपात्येते हविर्निवासयोरर्थयो । सान्नाय्य हवि विशिष्टमन्त्रनिराय्यो निवास ।

परिचाय्योपचाय्यावग्नौ ॥ ५५५ ॥ एतावग्न्यर्थे निपात्येते । परिचाय्योऽग्नि उपचाय्योऽग्नि ।

चित्याग्निचित्ये च ॥ ५५६ ॥ एतावग्न्यर्थे निपात्येते । च यन नित्य । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

अमावास्या वा ॥ ५५७ ॥ अमासहार्थे अमापूर्वाद्वसतेर्ण्यण् भवति कालाधिकरणे वा दीर्घत्व निपात्यते । अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्या तिथौ सा तिथि अमावस्या । अमावास्या । यल्लक्षणेनानुपपन्न त त्सर्वं निपातनात्सिद्ध ।

वुण्तृचौ ॥ ५५८ ॥ धातोर्वुण्तृचौ भवत ।

युवुलामनाकान्ताः ॥ ५५९ ॥ युवुला स्थाने यथासंख्य अन अक अन्त इत्येते भवन्ति । भवतीति भावक भविता । कारक कर्ता । नायक नेता । हारक हर्ता । बुभूषक । अस्य च लोप बुभूषिता । गुणश्चेक्रीयिते । बोभूयक । बोभूयिता । भावक । भावयिता । पुनीयिक पुनीयिता ।

हन्तेस्तः ॥ ५६० ॥ हन्तेर्नकारस्य तो भवति ञ्णानुबन्धे प्रत्यये परे । हस्य हन्तेर्घिरिणिचो । घातक । हन्ता । हन हिंसागत्यो । आयिरिच्यादन्तानां । दायक । दाता । अवसायक । अवसाता । गायक । गाता ।

नसेटोऽमन्तस्यावमिकमिचमाम् ॥५६१॥ सेटोऽम न्तस्य वमिकमिचमिवर्जितस्य इत्रि कृत कार्यं न भवति ञ्णानुबन्धे कृति परे । शमक शमिता । दमक दमिता । यमक यमिता ।

अच्पचादिभ्यश्च ॥ ५६२ ॥ पचादिभ्य अच् भवति । सर्वे धातव पचादिषु पठ्यन्ते । पच पठ चर देव ।

नन्द्यादेर्युः ॥ ५६३ ॥ नन्द्यादेर्युर्भवति । सर्वे धातवो नन्द्यादौ पठ्यन्ते । नन्दतीति नन्दन । रमु क्रीडायां रमण । राध साध संसिद्धौ । राधन साधन ।

ग्रहादेर्णिन् ॥ ५६४ ॥ ग्रहादेर्गणात् णिन् भवति । सर्वे धातव ग्रहादौ पठ्यन्ते । ग्राही ग्राहिणौ ग्राहिण । स्थायी मायी श्रावी ।

नाम्युपधात्प्रीकृगृज्ञा कः ॥ ५६५ ॥ नाम्युपधात् प्रीणाते किरतेर्गिरतेर्जानातेश्च को भवति । क्षिप प्रेरणे विक्षिप । लिख विलेखने विलिख । कृश । प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च प्रिय । उत्किर ।

वा स्वरे ॥५६६॥ गिरते रेफस्य वा ल्कारो भवति स्वरे परे। उद्गिर । उद्गिल । प्रज्ञ ।

उपसर्गे चातो डः ॥ ५६७ ॥ उपसर्गे तु आकारान्ताड्डो भवति । सुग्ल । सुम्ल । प्रस्थ । प्रह्व । ओ छेदने । प्रच्छ ।

धेट्दृशिपाघ्राध्मः शः ॥५६८॥ उपसर्गे उपपदे एभ्य शो भवति । उद्धय । उत्पिब । उज्जिघ्र । उद्धम ।

साहिसातिवेद्युदेजिचेतिधारिपारिलिम्पिविदां त्वनुपसर्गे ॥५६९॥ एषामनुपसर्गे शो भवति । साहयतीति साहय । एव सातय । वेदय । एजृ कम्पने । उद्वेजय । चिती सज्ञाने । चेतय । धृङ् धारणे । धारय । पार तीर कर्मसमाप्तौ। पारय । लिम्प । विन्द ।

वा ज्वालादिदुनीभुवो णः ॥ ५७० ॥ ज्वालादिभ्यो दुनोते नयतेर्भवतेश्च अनुपसर्गे णो भवति वा पक्षे अच् । ज्वल दीप्तौ । ज्वल ज्वाल । चल कम्पने । चल चाल । कसपर्यन्तोज्वलादि । टुदु उपतापे । दव दाव । नय नाय । भव भाव ।

समाङोः स्रुवः ॥ ५७१ ॥ समाङो स्रवतेर्णो भवति । संस्राव । आस्राव । समाङोरिति किं । परिस्रव ।

अवे हृषोः ॥५७२॥ अव उपपदे हरते स्यतेश्च णो भवति । हृञ् हरणे । अवहार । षोऽन्त कर्मणि । अवसाय ।

दिहिलिहिश्लिषिश्वसिव्यधतीणश्याता च ॥ ५७३ ॥ एषा णो भवति । दिह उपचये देह । लिह आस्वादने लेह । श्लिष आलिङ्गने श्लेष । श्वस प्राणने श्वास ।

व्यध ताडने व्याध । अत्याय । च्युट् छ्युट् ज्युट् ग्रुट् प्रुट् प्लुट गाङ् ईयङ् गतौ । अवश्याय । श्याय । पाय । प्रत्याय इत्यादि ।

ग्रहेर्वा ॥ ५७४ ॥ ग्रहेर्वा णो भवति । ग्राहो नक्रचर । ग्रह ।

स्वरवृदृगमिग्रहाम्भव् ॥ ५७५ ॥ स्वरान्ताद्वृदृगमिग्रहि- भ्यश्च अच् भवति यथोपपाद ।

गेहे त्यक् ॥ ५७६ ॥ ग्रहेर्गेहेऽभिधेये तु अन्भवति । गृह्णा- तीति गृह । गृहा दारा ।

नृतिखनिरञ्जिभ्य एव शिल्पिनि वुञ् ॥५७७॥ एभ्य एव शिल्पिनि अभिधेये वुञ् भवति । नर्त्तक नर्त्तकी खनक खनकी । रञ्ज रागे ।

उपधिनिर्णिणोरश्च ॥५७८॥ रञ्जे पधम लोप्यो भवति उणिनि णिणो परत ॥ रज्यते इत्येन शिल्पमस्य ॥ रजक रजकी ।

गस्थकः ॥ ५७९ ॥ गायते शिल्पिन्यर्थे थको भवति । गा- थक । गाथकी ।

ण्युट् च ॥ ५८० ॥ गायते शिल्पिन्यर्थे ण्युट् च भवति । गायन गायनी ।

हः कालव्रीह्योः ॥ ५८१॥ जहाते काले व्रीहौ चार्थे ण्युट् भवति । जहाति काले भावानिति हायन संवत्सर । जहत्युदक- मिति हायना व्रीहय ।

आशिष्यकः ॥ ५८२ ॥ आशिषि गम्यमाने धातोरक- प्रत्ययो भवति । जीव प्राणधारणे । जीवतात् जीवक । एव नन्दक ।

प्रुसृल्वर्वा साधुकारिणि ॥ ५८३ ॥ एषा साधुकारि- ण्यर्थे अक प्रत्ययो भवति साधुकरण शिल्पमेव। च्युट् छ्युट् प्रुटिति दण्डकधातु । साधुप्रवते साधुप्रवक । एव सवक । सरक । लवक । साधुसरतीति । साधुलुनातीति । सृ गतौ । इत्यादि ।

कर्मण्यण् ॥ ५८४ ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण् भवति । कुम्भ

करोतीति कुम्भकार । एव काण्डलाव । वेदाध्याय । कुभकारी ।

ह्वावामश्च ॥ ५८५ ॥ एभ्य कर्मण्युपपदे अण् भवति । मित्राह्वाय । तन्तुवाय । धान्यमाय ।

शीलिकामिभक्षाचरिभ्यो णः ॥ ५८६ ॥ एभ्यो णो भवति कर्मण्युपपदे । दधिशीला । दधिकामा । दधिभक्षा । कल्याणाचारा स्त्री ।

आतोऽनुपसर्गात्कः ॥ ५८७ ॥ कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गादाकारान्ताद्धातो को भवति । धन ददातीति धनद । एव सर्वज्ञ ।

नाम्निस्थश्च ॥ ५८८ ॥ नाम्नि उपपदे तिष्ठतेराकारान्ताच्च को भवति । समे तिष्ठतीति समस्थ । कूटस्थ । कच्छेन पिबतीति कच्छप । द्वाभ्या पिबतीति द्विप. ।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५८९ ॥ तुन्दशोकयो कर्मणोरुपपदयो परिमृजापनुदिभ्या को भवति । तुन्द परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृज अलस । एव शोकमपनुदतीति शोकापनुद । आनन्दकारी ।

प्रेदाज्ञः ॥ ५९० ॥ कर्मणि प्रोपपदे दाज्ञाभ्या को भवति । प्रद । पथि प्रज्ञ ।

समिख्यः ॥५९१॥ कर्मणि समिचोपपदे ख्याते को भवति ।

चक्षिङ. ख्याञ् ॥ ५९२ ॥ चक्षिङ् इत्येतस्य ख्याञादेशो भवति असार्वधातुके । गा सचष्टे गोसख्य ।

गष्टक् ॥ ५९३ ॥ कर्मण्युपदे गायतेष्टक् भवति । मधुर गायतीति मधुरगी । सामगी ।

सुरासीध्वोः पिवते ॥ ५९४ ॥ सुरासीध्वोरुपपदयो पिबतेष्टग्भवति । सुरापी । सीधुपी ।

हृञोऽच् वयोऽनुद्यमनयो ॥५९५॥ कर्मण्युपपदे हरते

रज् भवति वयसि अनुद्यमने गम्यमाने । ऊर्द्धं नयनमुद्यमन ततोऽन्यदनुद्यमन । कवचहर क्षत्रियकुमार

आङि ताच्छील्ये ॥५९६॥ कर्मण्याङि चोपपदे ताच्छिल्यार्थे हरतेरज् भवति । पुष्पाणि आहर्तुं शीलमस्य पुष्पाहरो विद्याधर ।

अर्हश्च ॥ ५९७ ॥ कर्मण्युपपदे अर्हतेरज् भवति । पूजामर्हतीति पूजार्ह ।

धृञः प्रहरणे चादण्डसूत्रयोः ॥ ५९८ ॥ दण्डसूत्रवर्जिते प्रहरणवाचके उपपदे धृञोऽज् भवति । वज्रधर । चक्रधर । अदण्डसूत्रयोरिति किं । दण्डधार । सूत्रधार ।

धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेषु ग्रहेर्वा ॥ ५९९ ॥ एषूपपदेषु ग्रहेरज् भवति । धनुर्ग्रह । धनुर्ग्राह । दण्डग्रह । दण्डग्राह । त्सरुग्रह त्सरुग्राह । लाङ्गलग्रह । लाङ्गलग्राह । अङ्कुशग्रह । अङ्कुशग्राह । यष्टिग्रह । यष्टिग्राह । तोमरग्रह । तोमरग्राह ।

स्तम्बकर्णयोरमिजपो. ॥ ६०० ॥ स्तम्बकर्णयोरुपपदयोरमिजपिभ्या अज् भवति । स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णेजप पिशुन ।

शपूर्वेभ्य सञ्ज्ञायाम्॥६०१॥ शपूर्वेभ्य धातुभ्य सञ्ज्ञाया अज् भवति । शक्रोति इति शकर । शभव शवद ।

शीङोऽधिकरणे च ॥ ६०२ ॥ अधिकरणे च नाम्नि उपपदे शेते अज् भवति । खे शेते खशय । चकारात् ।

पार्श्वपृष्ठादौ करणे ॥६०३॥ पार्श्वपृष्ठादौ करणे उपपदे शीङ अज् भवति । पार्श्वेन शेते पार्श्वशय । पृष्ठशय कुञ्ज ।

चरेष्ट ॥ ६०४ ॥ अधिकरणे नाम्नि उपपदे चरेष्टो भवति । कुरुषु चरतीति कुरुचर । एवमटवीचर ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ॥६०५॥ एषूपपदेषु सर्त्तेष्टो भवति । पुर सर । अग्रत सर । अग्रेसर ।

पूर्वे कर्त्तरि ॥ ६०६ ॥ पूर्वशब्दे कर्त्तर्युपपदे सर्त्तेष्टो भवति । पूर्वसर पूर्वसरी ।

कृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोककलह-गाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु॥६०७॥ अशब्दादिषु कर्मसूपपदेषु हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये कृञष्टो भवति। हेतौ यशस्करी विद्या। ताच्छील्ये श्राद्धकर । आनुलोम्ये वचनकर । अशब्दादिष्विति किं । शब्दकार । श्लोककार । कलहकार । गाथाकार । वैरकार । चाटुकार । सूत्रकार । मन्त्रकार । पदकार ।

तदाद्यन्तानन्तकारबहुबाह्वहर्दिवाविभानिशा-प्रभाभाश्चित्रकर्तृनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्ति-क्षेत्रजङ्घाधनुररुःसंख्यासु च ॥ ६०८ ॥ तदादिषु कर्मसूपपदेषु कृञष्टो भवति । तत्करोतीति तत्कर तस्कर । रूढित्वात्तस्य सकार । यत्कर । आदिकर । अन्तकर । अनन्तकर । कारकर । बहुकर । बाहुकर । अहस्कर । दिवाकर । विभाकर । निशाकर । प्रभाकर । भास्कर । चित्रकर । कर्तृकर । नान्दीकर । किं करोतीति किंकर । लिपिकर । लिबिकर । बलिकर । भक्तिकर । क्षेत्रकर जङ्घाकर । इत्यादि ।

भृतौ कर्मशब्दे ॥ ६०९ ॥ कर्मशब्दे उपपदे कृञष्टो भवति भृतावर्थे । कर्मकरो भृत्य ।

इस्तम्बशकृतोः व्रीहिवत्सयोः ॥६१०॥ स्तम्बशकृतो-रुपपदयो कृञ इर्भवति । स्तम्बकरि व्रीहि । शकृत्करि वाल्वत्स ।

हरतेर्दृतिनाथयो. पशौ ॥ ६११ ॥ दृतिनाथयोरुपपदयोर्हरतेरिर्भवति पशावर्थे । दृतिहरि । नाथहरि पशु ।

फले मलरजःसु ग्रहेः ॥ ६१२ ॥ एषूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति । फलेग्रहि । मलग्रहि । रजोग्रहि ।

देववातयोरापेः ॥ ६१३ ॥ देववातयोरुपपदयोराप्नोतेरिर्भवति । देवानाप्नोति देवापि । वातापि ।

आत्मोदरकुक्षिषु भृञः खिः ॥ ६१४ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु भृञः खिर्भवति । नस्तु खश्चित् इति नलोप ।

ह्रस्वारुषोर्मोऽन्तः ॥ ६१५ ॥ ह्रस्वान्तस्यानव्ययस्यारुषश्चोपपदस्य मकारान्तो भवति खानुबन्धे कृति परे । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरि । उदरम्भरि । कुक्षिम्भरि ।

एजेः खश् ॥ ६१६ ॥ कर्मण्युपपदे एजयतेरिनन्तात् खश् भवति । एजृ कम्पने जनमेजयतीति जनमेजय ।

शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यपुष्पेषु धेटः ॥ ६१७ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु धेट खश् भवति ।

दीर्घस्योपपदस्यानव्ययस्य खानुबन्धे ॥ ६१८ ॥ दीर्घान्तस्यानव्ययस्योपपदस्य ह्रस्वो भवति खानुबन्धे कृतिपरे । धेट् पाने । शुनीं धयतीति शुनिंधय । स्तनं धयतीति स्तनंधय । मुञ्जंधय । कूलंधय । आस्यंधय । पुष्पंधय । शुनिन्धयी ।

नाडीकरमुष्टिपाणिनासिकासु ध्मश्च ॥ ६१९ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु धमतेर्धेटश्च खश् भवति । नाडिन्धम । करन्धम । करन्धय । मुष्टिन्धय । मुष्टिन्धम । पाणिन्धय । पाणिन्धम । नासिकन्धम । नासिकन्धय ।

विध्वरुस्तिलेषु तुदः ॥ ६२० ॥ एषु कर्मसूपपदेषु तुदः खश् भवति । विधुन्तुद ।

संयोगादेर्धुटः ॥ ६२१ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति धुटि परे । अरुन्तुद । तिलन्तुद ।

असूर्यललाटयोर्दृशि ॥ ६२२ ॥ अनयोरुपपदयोर्दृशि खश् भवति । असूर्यंपश्या राजदारा । उग्रंपश्या ।

ललाटे तपः ॥ ६२३ ॥ ललाटे उपपदे तपते खश् भवति ललाटंतप ।

मितनखपरिमाणेषु पचः ॥ ६२४ ॥ एषु कर्मसूपपदेषु पच खश् भवति । मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागू । प्रस्थम्पच । द्रोणम्पचा स्थाली ।

कूलउद्रुजोद्वहोः ॥ ६२५ ॥ कूले उपपदे उद्रुजोद्वहो खश् भवति । रजो भगे कूलमुद्रुजा नदी । कूलमुद्वह समुद्र ।

वहलिहाभ्रलिहपरन्तपेरमदाश्च ॥ ६२६ ॥ एते-खशान्ता निपात्यन्ते । वहंलिहा गौ । अभ्रंलिहो वायु । परंतप नल । इरंमदा ज्योति । चकारात् वातमजन्तीति वातमजा । श्राद्ध जहातीति श्राद्धजहा माषा ।

वदेः खः प्रियवशयोः ॥ ६२७ ॥ अनयोरुपपदयोर्वदे खो भवति । प्रियंवद । वशंवद ।

सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः ॥ ६२८ ॥ एषूपपदेषु कषते खो भवति । कषसिषेति दण्डकधातु सर्वंकष खल । कूलंकषा नदी । अभ्रंकषो गिरि । करीषंकषा वात्या ।

भयर्तिमेघेषु कृञः ॥६२९॥ एषूपपदेषु कृञ खो भवति । भयंकर । ऋतिंकर । मेघंकर ।

क्षेमप्रियमद्रेष्वण्च ॥ ६३० ॥ एषूपपदेषु कृञ खो भवति अण्च । क्षेमंकर क्षेमकार । प्रियंकर प्रियकार । मद्रंकर मद्रकार ।

नाम्नितृभृवृजिधारितपिदमिसहां संज्ञायाम् ६३१ नाम्न्युपपदेभ्य संज्ञाया खो भवति । रथेन तरतीति रथंतर साम । विश्व बिभर्तीति विश्वंभरा भू । पतिं वृणीते पतिंवरा कन्या । धनंजय-

तीति धनञ्जय । वसु धारयतीति वसुन्धरा । शत्रु तापयतीति शत्रुंतप । अरिं दमयतीति अरिन्दम । शत्रु सहते इति शत्रुंसह ।

गमश्च ॥ ६३२ ॥ नाम्नि उपपदे गमश्च खो भवति सञ्ज्ञायां । सुतंगम । हृदयङ्गमा वाच ।

उरोविहायसोरुरविहौ च ॥ ६३३ ॥ उरोविहायसो उरविहौ भवत । गमश्च खो भवति सञ्ज्ञायां । उरसा गच्छतीति उरङ्गम । विहायसा गच्छतीति विहङ्गम ।

डोऽसञ्ज्ञायामपि ॥ ६३४ ॥ नाम्नि उपपदे गमे डो भवतीत्यसञ्ज्ञायामपि । भुजाभ्यां गच्छतीति भुजग । तुरग । प्लवग । पतग । अध्वग । दूरग । पारग । पन्नग । सुग । दुर्ग । नग । अग । उरग । विहग ।

विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥ ६३५ ॥ एते डान्ता निपात्यन्ते सञ्ज्ञायां । विहङ्ग । तुरङ्ग । भुजङ्ग ।

अन्यतोऽपि च ॥ ६३६ ॥ नाम्नि उपपदे गमेरन्यस्मादपि डो भवति । वारि चरतीति वारिच हंस । गिरौ शेते गिरिश । वरा नाहन्तीति वराह । परिखन्यते परिखा ।

हन्ते कर्मण्याशीर्गत्योः ॥६३७॥ कर्मण्युपपदे आशिषि गतौ च वर्तमानाद्धन्तेर्डो भवति । शत्रु वध्यात् शत्रुह । क्रोशं हन्तीति क्रोशह ।

अपात्क्लेशतमसोः ॥ ६३८ ॥ क्लेशतमसोरुपपदयोरपहन्तेर्डो भवति क्लेशापह । तमोपह । दुःखापह । ज्वरापह । विषापह । अन्यतोऽपि अयापह । दर्पापह ।

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ६३९ ॥ कुमारशीर्षयोरुपपदयो हन्तेर्णिन् भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती ।

टग्लक्षणे जायापत्योः ॥ ६४० ॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टग् भवति लक्षणवत्कर्तरि । जायाघ्न ब्राह्मण । पतिघ्नी वृषली ।

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ६४१ ॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्तमानात् हन्तेरपि टग्भवति । जायाघ्न तिलक । पतिघ्नी पाणिरेखा । पित्तघ्न घृतम् । वातघ्न तैल । श्लेष्माण हन्तीति श्लेष्मघ्न त्रिकटुक । अपिशब्दात् कृतघ्न ।

हस्तिबाहुकवाटेषु ॥ ६४२ ॥ एषु कवाटेषु हन्तेष्टग्भवति ॥ हस्तिन हन्तीति हस्तिघ्न । एव बाहुघ्न । कवाटघ्न ।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥ ६४३ ॥ एतौ शिल्पे निपात्येते । पाणिना हन्तीति पाणिघ । ताडघ ।

नग्नपलितप्रियान्धस्थूलशुभगाढ्येष्वभूततद्भावे कृञः ख्युट् करणे ॥ ६४४ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूततद्भावेर्थे कृञ ख्युट् भवति करणे । अनग्नो नग्न क्रियते अनेन नग्न करण द्यूत । एव पलितकरण तैल । प्रियकरण शील । अन्धकरण शोक । स्थूलकरण दधि । शुभगकरण रूप । आढ्यकरण वित्त।

भुवः खिष्णुखुकञौ कर्त्तरि ॥ ६४५ ॥ नग्नादिषूपपदेषु अभूततद्भावे भुव खिष्णुखुकञौ भवत कर्त्तरि । अनग्नो नग्नो भवति"। नग्नभविष्णु । नग्नभावुक । पलितभविष्णु । पलितभावुक । प्रियभविष्णु । प्रियभावुक । अन्धभविष्णु अन्धभावुक । स्थूलभविष्णु स्थूलभावुक ।

भजो विण् ॥ ६४६ ॥ कर्मणि भजो विण् भवति । वेर्लोपोऽपृक्तस्य इति वेर्लोपो भवति ॥ अर्द्धभाक् पादभाक् ।

सहः छन्दसि ॥ ६४७ ॥ छन्दसि भाषाया सहो विण् भवति । तुरासहते ।

सहेष्षोढ ॥ ६४८ ॥ सहेस्सकारस्य षत्व भवति हकारस्य ढ कारो भवति चेत् । तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाह ।

वहश्च ॥ ६४९ ॥ नाम्नि उपपदे वहश्च विण् भवति । प्रष्ठवाट् प्रष्ठौही ।

अनसि डश्च ॥ ६५० ॥ अनस्युपपदे वहश्च णिण् भवति । अनसश्च डो भवति । अनड्वान् । अनडुही ।

दुह० को घश्च ॥६५१॥ दुह को भवति अन्तस्य घादेश । प्रलदुघा कामदुघा ।

विट्कमिगमिजनिसनिजनाम् ॥६५२॥ नाम्नि एभ्यो विट् भवति ।

विड्वनोराः ॥ ६५३ ॥ विटि च वनि च प्रत्यये परे पञ्चमान्तस्याकारो भवति। उन्मित्रा ।अग्रेगा ।विपत्ता ।गोषा ।अब्जजा ।

आतो मन् क्वनिप्वनिप्विच ॥६५४॥ आकारान्ता द्धातोर्मन् क्वनिप् विन् एते प्रत्यया भवन्ति । मन् सुष्ठु ददातीति सुदामा । अश्व इव तिष्ठतीति अश्वत्थामा। क्वनिप् । सुधीवा । सुपीवा । वनिप् । भूरिदावा। घृतपावा । विच् ।क्षीरपा ।सर्वापहारी प्रत्ययलोप ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ६५५ ॥ अन्येभ्योपि धातुभ्य एते प्रत्यया दृश्यन्ते । मन् सुनवर्मा क्वनिप् । इण गतो । प्रातरेति प्रातरित्वा । वनिप् । विच् । रिष हिंसायां रिट् ।

क्विप् ॥ ६५६ ॥ धातो क्विप् दृश्यते । उखाया स्रंसते उखास्रत् । पर्णध्वत् ।

व' क्वौ ॥ ६५७ ॥ वेञ सम्प्रसारण दीर्घमापद्यते क्वौ च । ऊ उवौ उव ।

ध्याप्यो. ॥ ६५८ ॥ ध्याप्यो सम्प्रसारण दीर्घमापद्यते क्वौ परे । आधी । ध्यावी । आपी । वचनात्सम्प्रसारण सिद्धम् ।

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥६५९॥ पञ्चमान्तस्योपधाया क्वौ धुटि चागुणे प्रत्यये परे दीर्घो भवति ।

मोनो धातोः ॥ ६६० ॥ धातोर्मकारस्य नकारो भवति धुट्यन्ते च । प्रशान् । प्रतान् ।

च्छ्वो' शूठौ पञ्चमे च ॥ ६६१ ॥ छकारवकारयो श ऊठि-

स्येतौ भवत । कौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । लिश विछ गतौ । विञ्
गोविद् । प्रच्छ ज्ञीप्सायां । पथिप्राट् । क्वचिद् ह्रस्वस्य दीर्घता ।
दिव् अक्षद्यू । षिवु स्यू । प्रच्छ प्रष्ट पृष्ट्वा । दिव् द्यूत । द्यूत्वा ।
विच्छ विश्न । छस्य द्वि पाटे निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव ।

श्रिव्यविमविह्वरित्वरामुपधया ॥ ६६२ ॥ एषामुप-
धया सह वकारस्य ऊट् भवति कौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । श्रिवु गति-
शोषणयो । स्रू । अव रक्ष पालने । अ् ऊ । मव बन्धने मू ।
ज्वर रोगे । जू । त्वरे तू ।

राल्लोप्यौ ॥ ६६३ ॥ रेफात्परो छकारवकारो लोप्यो भवत
कौ धुट्यगुणे पञ्चमे च । मूर्च्छ मू । धूर्व धू ।

वहेः पञ्चम्या भ्रशेः ॥६६४॥ वहे पञ्चम्यन्त उपपदे भ्रशे
क्विप् भवति । भ्रश भ्रंश अध पतने । वहात् भ्रश्यत इति वहभ्रट् ।

स्पृशोऽनुदके ॥ ६६५ ॥ अनुदके नाम्नि उपपदे स्पृश
क्विप् भवति । स्पृश संस्पर्शे । घृतस्पृक् मन्त्रस्पृक् ।

अदोऽनन्ने ॥ ६६६ ॥ अनन्न उपपदे अद क्विप् भवति ।
सस्यमत्तीति सस्यात् । तृणात् ।

क्रव्ये च ॥६६७॥ क्रव्ये चोपपदे अद क्विप् भवति पक्वेऽर्थे ।
क्रव्यात् । पुनर्वचनादण् अपक्वेऽपि क्रव्याद राक्षस ।

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिहश्च ॥ ६६८ ॥ एते क्विब-
न्ता निपात्यते । ऋतौ यजतीति स्वपि वचि इत्यादिना सम्प्रसारण
वसुवर्ण इति वत्व । ऋत्विक् । धृष्णोतीति दधृक् । स्रग् । दिग् ।
उष्णिक् ।

**सत्सूद्विषद्रुहदुयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गे-
ऽप्यनुपसर्गेऽपि ॥ ६६९ ॥** एषामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि नाम्नि
अप्यनाम्नि उपपदे क्विप् भवति । उपसीदतीति उपसत् । सत् सभा-
सत् । सुरदादि प्रसू । सू । अण्डसू । द्विष् अप्रीतौ । विद्विट् ।

मित्रद्विट्। द्रुह जिघांसायां मधुक् मधुक्। मित्रध्रुक् अध्रुक् गोधुक् प्रयुक् युक् अश्वयुक् सवित् वित् वेदवित्। प्रभिन् भित् काष्ठभित्। प्रच्छित् छित् रज्जुच्छित्। प्रजित् जित् अवनिजित्। अवनी नी सेनानी विराट् राट् गिरिराट्।

कर्मण्युपमानेत्यदादौ दृशेष्टक्सकौ च ॥ ६७० ॥ कर्मण्युपमानेत्यदादौ उपपदे दृशेष्टक्सकौ च भवतः। चकारात् क्विप् च।

आ सर्वनाम्नः ॥ ६७१ ॥ दृग्दृशदृक्षेषु परतः सर्वनाम्न आकारो भवति। दृशिर् प्रेक्षणे। तमिव पश्यतीति अथवा सइव दृश्यते इति। तादृश। तादृक्ष। तादृक्। यादृश। यादृक्। यादृक्ष। एतादृश। एतादृक्ष। एतादृक्।

इदमी ॥ ६७२ ॥ दृगादिषु परत इदमीर्भवति। इदमिव पश्यतीति ईदृश। ईदृक्ष। ईदृक्।

किं कीः ॥ ६७३ ॥ दृगादिषु किं कीर्भवति। किमिव पश्यतीति कीदृश। कीदृक्ष। कीदृक्।

अदोमूः ॥ ६७४ ॥ दृगादिषु अदस् अमूर्भवति। अमुमिव पश्यतीति अमूदृश। अमूदृक्ष। अमूदृक्।

दृग्दृशदृक्षेषु समानस्य स. ॥ ६७५ ॥ दृगादिषु परेषु समानस्य सभावो भवति। समानमिव पश्यतीति सदृश। सदृक्ष। सदृक्।

नाम्न्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ६७६ ॥ अजातौ नाम्नि उपपदे धातोर्णिनिर्भवति ताच्छील्येर्थे तच्छब्देन धात्वर्थो गृह्यते। उष्णं भोक्तुं शीलमस्य उष्णभोजी। धर्ममवभासितुं शीलमस्य धर्ममवभास्यत इति एव शीतं धर्मावभासी। प्रियवादी। प्रियवादिनी।

कर्तर्युपमाने ॥ ६७७ ॥ कर्तृवाचिनि उपमाने उपपदे

धातोर्णिनिर्भवति। उष्ट्र इव क्रोशतीति उष्ट्रक्रोशी। ध्वाक्षरावी। हंसगामिनी।

व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च ॥ ६७८ ॥ व्रताभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्धातोर्णिनिर्भवति। व्रत शास्त्रविहितो नियम। आभीक्ष्ण्य पौन पुन्य। अश्राद्धभोजी। स्थण्डिलशायी। क्षीरपायिण उशीनरा। सौवीरपायिणो बाह्लिका।

मनः पुंवच्चात्र ॥ ६७९ ॥ कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनिर्भवति उपपदस्य पुंवद्भवति यथासम्भव। पटुमानी। पट्वीमात्मान मन्यते पटुमानिनी।

खश्चात्मने ॥ ६८० ॥ कर्मण्युपपदे आत्मार्थे मन्यतेर्णिनिर्भवति खश्च प्रत्यय पुंवच्च। विदुषीमिव आत्मान मन्यते विद्वन्मानिनी। पटुमिवात्मान मन्यते पटुमन्य।

करणेऽतीते यजः ॥ ६८१ ॥ करणे उपपदे यजेर्णिन् भवति अतीतेऽर्थे। अग्निष्टोमेन इष्टवान् अग्निष्टोमयाजी। वाजपेययाजी।

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥६८२॥ कर्मण्युपपदे हन्तेर्णिनिर्भवति अतीते काले वर्त्तमानात् कुत्साया। पितृघाती। मातुलघाती।

क्विप् ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु ॥ ६८३ ॥ ब्रह्मादिषूपपदेष्वतीते हन्ते क्विप् भवति अतीतकाले। ब्रह्माण हन्तिस्म ब्रह्महा। भ्रूणहा। वृत्रहा।

कृञः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु ॥ ६८४ ॥ एतेषूपपदेषु कृञ क्विप् भवति अतीते। सुष्ठु करोतिस्म सुकृत्। पुण्यकृत्। पापकृत्। कर्मकृत्। मन्त्रकृत्। पदकृत्।

सोमे सुञः ॥ ६८५ ॥ सोमे उपपदे सुञ क्विप् भवति अतीते। सोम सुनोतिस्म सोमसुत्।

चेरग्नौ ॥ ६८६ ॥ अग्नावुपपदे चिनोते क्विप् भवति अतीते। अग्निं चिनोतिस्म अग्निचित्।

विक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥६८७॥

त्साया इन् भवति । सोम विक्रीणीते सोमविक्रयी । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

दृशेः क्वनिप् ॥ ६८८ ॥ कर्मण्युपपदे दृशे क्वनिप् भवति अतीते । मेरु पश्यतिस्म मेरुदृश्वा ।

सहराज्ञोर्युधः ॥ ६८९ ॥ सहराज्ञोरुपपदयो युध क्वनिप् भवति अतीते । युधसम्प्रहारे सहयुध्यतेस्म सहयुध्वा । राजान युध्यतेस्म राजयुध्वा ।

कृञश्च ॥ ६९० ॥ सहराज्ञोरुपपदयो कृञ क्वनिप् भवति अतीते । सह कृत्वा । राजकृत्वा ।

सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्डः ॥ ६९१ ॥ सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्डो भवति अतीते । जले जात जलज । सरसिज । सत्कारात् जात सत्कारज । बुद्धिज । एव पङ्केज । नीरेज ।

अन्यत्रापि च ॥ ६९२ ॥ अन्यस्मिन्नप्युपपदे जनेर्डो भवति अतीते । न जात अज । द्वाभ्या जातो द्विज । अभिज । अग्रज । अनुज । पुमासमनुजाता ॥

श्लोक ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ॥
धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरुक्तम् ॥ १ ॥
वर्णागमो गवेन्द्रादौ सिंहे वर्णविपर्यय ॥
षोडशादौ विकार स्याद्वर्णनाशः पृषोदरे ॥ २ ॥
वर्णविकारनाशाभ्या धातोरतिशयेन य ।
योग स उच्यते प्राज्ञैर्मयूरभ्रमरादिषु ॥ ३ ॥

मह्या रौतीति मयूर । भ्रमन् रौतीति भ्रमर । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात् पुसोऽन् शब्दलोप इति सूत्रेण अन्शब्दलोप । सयोगान्तस्य लोप इति सलोप । पुमनुज । स्त्र्यनुज ।

निष्ठा ॥ ६९३ ॥ धातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति अतीते काले ।

शून शूनवान् । दीप्त दीप्तवान् । ओलजी ओलस्जी व्रीडायां । लज्ज-तेस अन्तरङ्गत्वात् चजो कगौ धुटि घानुबन्धयोरिति जकारस्य गकार । लग्न लग्नवान् ।

धुटिखनिसनिजनाम् ॥७०४॥ एषां पञ्चमान्तस्य आकारो भवति धुटि परे । खात । सात । जात । जातवान् । वेट । गुहू संवरणे । ढे ढ लोपो दीर्घश्चोपधायाः । गूढ गूढवान् ।

दाद्दस्य च ॥ ७०५ ॥ दकारात्परस्य निष्ठातकारस्य दस्य च नकारो भवति ।

आदनुबन्धाच ॥७०६॥ आकारादनुबन्धाद्धातोर्नेड् भवति निष्ठायां । ञिमिदा स्नेहने । मिन्न मिन्नवान् । क्लिदू आर्द्रीभावे । क्लिन्न क्लिन्नवान् ।

आतोऽन्तःस्थासयुक्तात् ॥७०७॥ अन्त स्थासंयुक्तादाकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । ग्लै हर्षक्षये । ग्लान ग्लानवान् । म्लै गात्रविनामे । म्लान । श्रा पाके । श्राण । द्रा कुत्सायां गतौ । विद्राण विद्राणवान् ।

व्रश्चे: कश्च ॥ ७०८ ॥ व्रश्चे: परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति कश्चान्तादेश । व्रश्चू छेदने सम्प्रसारण । वृक्ण वृक्णवान् ।

क्षैशुषिपचां मकवाः ॥ ७०९ ॥ एभ्यो निष्ठातकारस्य यथासंख्य मकवा भवन्ति । क्षै जै षै क्षये । क्षाम क्षामवान् । शुष्क । पक्व ।

वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां धुटि पञ्चमोऽचान्त: ॥ ७१० ॥ वनतेस्तनोत्यादे प्रतिषिद्धेटश्च पञ्चमस्य लोपो भवति धुट्यगुणे पञ्चमे च । आकारस्य अद् भवति । वनषण सभक्तौ । वत । तत । हत । यत । रत । नत । गत । गतवान् ।

जपिवमिभ्यामिड् वा ॥ ७११ ॥ जपिवमिभ्यामिड्

वा भवति निष्ठायां । जप विमानसे च । जप्त जप्तवान् । जपित जपितवान् । वान्त वान्तवान् । वमित वमितवान् ।

व्याङ्भ्यां श्वसः ॥७१२॥ व्याङ्भ्यां परस्य श्वस इड् वा भवति निष्ठायां । विश्वस्त । विश्वसित । विश्वस्तवान् विश्वसितवान् । आश्वस्त आश्वस्तवान् । आश्वसित आश्वसितवान् ।

भावादिकर्मणोर्वा ॥ ७१३ ॥ आदनुबन्धाद्धातोर्भावआदिक्रियायाश्च इड् वा भवति निष्ठायां ।

शीङ्पूङ्धृषिक्ष्विदिस्विदिमिदां निष्ठा सेट् ॥७१४॥ शीङादीनां निष्ठा सेट् गुणी भवति । शयित शयितवान् । पवित पवितवान् । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । धर्षित धर्षितवान् । प्रक्ष्वेदित प्रक्ष्विण्ण । प्रस्वेदित प्रस्विन्न । प्रमेदित । प्रमिन्न । प्रमिन्नवान् ।

स्फायः स्फीः ॥७१५॥ स्फाय स्फीरादेशो भवति निष्ठायां । स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फीत स्फीतवान् ।

भावादिकर्मणोर्वोदुपधात् ॥ ७१६ ॥ उदुपधाद्धातोर्निष्ठा सेट् गुणी भवति वा भावे आदिक्रियायाश्च । द्योतितमनेन द्युतितमनेन । प्रद्योतित प्रद्युतित ।

यपि चादो जग्धिः ॥ ७१७ ॥ तकारादौ अगुणे यपि च परे अदेर्जग्धिर्भवति । जग्ध अचतेस निष्ठाक्त ।

धतिमास्थां त्वगुणे ॥ ७१८ ॥ एषां तकारादावगुणे प्रत्यये परे इट् भवति । दोऽवखण्डने । दितवान् अवसित । माङ् माने । मित । स्थित स्थितवान् ।

वा छाशो ॥७१९॥ छाशोस्तकारादावगुणे इड् वा भवति । छो छेदने । अवच्छित अवच्छात । शो तनूकरणे निशित निशात ।

दधातेर्हिः ॥ ७२० ॥ दधातेर्हिर्भवति तकारादावगुणे । अभिहित । अभिहितवान् ।

स्वरान्तादुपसर्गात्तः ॥ ७२१ ॥ स्वरान्तादुपसर्गात्पर-

म्य टासङ्गकस्य तो भवति तकारादावगुणे । प्रत्त प्रत्तवान् । नित्त नित्तवान् ।

दद्दोऽघः ॥ ७२२॥ अघेटो त्सङ्गकस्य दद्भवति तकारादाव गुणे । दत्त दत्तवान् । दत्त्वा दत्ति । धाव गतिशुध्यो । धौ शुद्धौ ।

अवर्णादूठो वृद्धिः ॥७२३॥ अवर्णात्परस्य ऊठो वृद्धि-र्भवति । धौत ।

आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥७२४॥ आदिक्रियाया कर्त्तरि च क्तो भवेदिति वेदितव्य । प्रकृत कट भवान् । प्रकृत कटो भवता । प्रसुप्तो भवान् । प्रसुप्त भवता । प्रशब्द आदिक्रियाद्योतक ।

गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यति-भ्यश्च ॥७२५॥ गत्यर्थेभ्य अकर्मकेभ्य श्लिषादिभ्यश्च कर्त्तरि क्तो भवति । गतो ग्राम भवान् । ग्रामो भवता प्राप्त । ग्राम भवान् प्राप्त प्राप्तो ग्रामो भवता । गतोऽय गतमनेन । प्राप्तोऽय प्राप्तमनेन । अकर्मकात् । शयितो भवान् शयित भवता । श्लिषादय सोपसर्गा सकर्मका आश्लिष्टो गुरु भवान् । आश्लिष्टो गुरुर्भवता । श्लिष आलिङ्गने । अधिशयित खट्वा भवान् । अधिशयिता खट्वा भवता । उपस्थितो गुरु भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपासितो गुरु भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । वस निवासे । अनूषितो गुरु भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । अनुजातो बुध चन्द्रमा । अनुजातो बुधश्चन्द्रमसा । आरूढो वृक्ष कपि आरूढो वृक्ष कपिना । जॄषु जॄषु वयोहानौ । अनुजीर्णो वृषली भवान् । अनुजीर्णा वृषली भवता ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसादनार्थेभ्य ॥ ७२६ ॥ ध्रुवस्य भावो ध्रौव्य प्रत्यवसादन भोजन । ध्रौव्यार्थेभ्य गत्यर्थेभ्य प्रत्यवसादनार्थेभ्यश्चक्तो भवति अधिकरणे । इदमेषा मासित । इदमासितमेभि । अत्रासितोऽय । इदमेषा यात इद तैर्यात

यामान्ते याता । इदमेषा भुक्त इद तैर्भुक्त ओदन ते भुक्ता । इदमेषा पीत । पयस्तै पीत । पयस्ते पीता । पीत पय ।

ञ्यनुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः क्तः ॥७२७॥ मतिरिच्छा बुद्धिर्ज्ञान पूजा सत्कार । ञ्यनुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्य क्तो भवति वर्तमानकाले भावे कर्मणि कर्त्तरि च यथासम्भव । ञिमिदा स्नेहने । मिन्न । स्विन्न । क्ष्विण्ण । राज्ञा मत । सतामिष्ट । बुद्धौ राज्ञा बुद्ध । राज्ञा ज्ञात । पूज पूजायां । राज्ञा पूजित । सतामर्चित ।

नपुंसके भावे क्त' ॥७२८॥ भावे क्तो भवति नपुसके । उपासितमत्र । सुजल्पित । कुमारस्य शयित । आस् उपवेशने । आसित पुत्रस्य एधित ।

युट् च ॥ ७२९ ॥ भावे नपुसके युट् च भवति । भवन । पचन । यजन । वसन । देवन । तोदन । रोदन । करण । मनन । इत्यादि सर्वमवगन्तव्य ।

तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्वाक्वेः ॥ ७३० ॥ आक्वे क्वोऽर्थ क्विपमभिव्याप्य इत्यर्थ । तच्छीलादिषु कर्तृषु अत पर केचित्प्रत्यया वेदितव्या ।

तृन् ॥ ७३१ ॥ तच्छीलादिषु धातोस्तृन् भवति । वदिता जनापवादान् मूर्खे । मुण्डयितार श्राविष्ठायिना । अधीतृ ज्ञान ।

भ्राज्यलङ्कृञ्भूसहिरुचिवृतिवृधिचरिप्रजनापत्रपेनामिष्णुच् ॥ ७३२ ॥ एभ्य इष्णुच् भवति तच्छीलादिषु । भ्राजिष्णु । अलङ्करिष्णु । भविष्णु । सहिष्णु । रोचिष्णु । वर्त्तिष्णु । वर्धिष्णु । चरिष्णु । प्रजनिष्णु । त्रपूष् लज्जायां । अपत्रपिष्णु । इनन्तेभ्य । धारयिष्णु ।

मदिपतिपचामुदि ॥ ७३३ ॥ उदुपपदेभ्य एभ्य इष्णुच् भवति तच्छीलादिषु । उन्मदिष्णु । उत्पतिष्णु ।

जिभुवोः ष्णुक् ॥ ७३४ ॥ आभ्यां ष्णुग्भवति तच्छीलादिषु । जिष्णु । भूष्णु ।

क्रुधिमण्डिचलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥७३५॥ एभ्यो युर्भवति तच्छीलादिषु । क्रुध क्रुध रुष रोषे । क्रोधन । क्रोधन । रोषण । एते क्रुध्यर्था । मण्ड्यर्थात् । मडि भूषायां । मण्डन । भूष अलङ्कारे । भूषण । चल्यर्थात् । चल कम्पने । चलन । टुवेपृ कम्पे चलने । वेपन कम्पन । शब्दार्थात् रवण भाषण ।

रुचादेश्च व्यञ्जनादेः ॥७३६॥ व्यञ्जनादेश्च रुचादेर्गणात् युर्भवति तच्छीलादिषु । रोचन । रोचन । वर्त्तन । वर्द्धन । दीपन ।

ततो यातेर्वरः ॥ ७३७ ॥ ततश्चेक्रीयतान्तायातेर्वरो भवति तच्छीलादिषु । यस्यानमि इति यलोपश्च । यायावर ।

कसिपिसिभासीशस्थाप्रमदां च ॥ ७३८ ॥ एषां वरो भवति तच्छीलादिषु ।

घोषवत्योश्च कृति ॥ ७३९ ॥ घोषवति तौ च कृति नेड् भवति । कस्वर । पेस्वर । भास्वर । ईश्वर । स्थावर । प्रमद्वर ।

सनन्ताशंसिभिक्षामुः ॥ ७४० ॥ सनन्तस्याशंसेर्भिक्षेश्च उर्भवति तच्छीलादिषु । बुभूषु । पिपासु । बुभुक्षु । चिकीर्षु । शंस स्तुतौ च । आशंसु । भिक्ष याच्ञायां । भिक्षु ।

उणादयो भूतेऽपि ॥७४१॥ उणादय प्रत्यया वर्त्तमाने भूतेऽपि भवन्ति ।

कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूदृपणिजनिचरिचटिभ्य उण् ॥ ७४२ ॥ एभ्यो धातुभ्य उण् प्रत्ययो भवति णकार इद्वद्भाव । करोतीति कारु । वा गतिगन्धनयो । वातीति वायु । पायु । जायु । मिङ् हिंसायां । मायु । स्वद आस्वादने । स्वादु । साध् संसिद्धौ साध्यतीति साधु । अशूङ् व्याप्तौ । अश्नुते

इति अश्रु । दकि विदारणे । दणातीति दारु । षणु दाने । सनोतीति सानु । जनिङ् प्रादुर्भावे । जायत इति जानु । चर गतिभक्षणयो । चरतीति चारु । चट विगतौ । चटतीति चाटु । "सर्वधातुभ्य । असू"। मनु ज्ञाने । सृ गतो । तिज निशाने । रुजो भङ्गे । मन । सर । तेज । रोग ।

भविष्यति गम्यादयः ॥७४३॥ औणादिका गमीत्येवमादय भविष्यति भवन्ति भविष्यत्कालवृत्तिभ्य गमादिभ्य इनादय स्युरित्यर्थ ।

गमेरिणि च ॥७४४॥ गम्लृ गतावित्येतस्माद्धातोरिन्णिनौ भवत । ग्राम गमिष्यतीति ग्रामगमी । ग्रामगामी ।

भवतेश्च ॥ ७४५ ॥ भूसत्ताया इत्येतस्माद्धातोरिन्णिनौ भवत भविष्यत्काले । भविष्यतीति भवी भावी । इत्यादि सर्वमुणादिषु वेदितव्यम् ।

वुण्तुमौ क्रियाया क्रियार्थायाम् ॥ ७४६ ॥ क्रियाया क्रियार्थायामुपपदे धातोर्वुण् तुमौ भवत भविष्यदर्थे ।वर्तमानात् । पाचको व्रजति पक्तु व्रजति प्रक्ष्यामि इति व्रजतीत्यर्थ । एव गन्तु दातु पातु धरितु तरितु योक्तु भोक्तु स्रष्टु द्रष्टु प्रष्टु ।

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ७४७ ॥ सहिवहोरवर्णस्य ओत्व भवति धुटि परे । सोढु । वोढु ।

शन्त्रानौस्यसहितौ शेषे च ॥ ७४८ ॥ क्रियार्थाया क्रियायामुपपदे भविष्यदर्थे वर्तमानाद्धातो स्येन सहितौ शन्त्रानौ शतृङानशौ भवत । करिष्यामि इति व्रजति कट करिष्यन् व्रजति । कट करिष्यमाणो व्रजति । शेषे च करिष्यतीति करिष्यन् करिष्यमाण । यक्ष्यन् यक्ष्यमाण ।

पदरुजविशस्पृशो वा घञ् ॥ ७४९ ॥ एषा घञ् भवति वा । पाद । वेश । रोग स्पर्श । उच समवाये ओक ।

भावे ॥ ७५० ॥ सर्वस्माद्धातोर्घञ् भवति । पाक । याग । योग । त्यज हानौ । त्याग । भोग । भाग । पार । भाव । इत्यादि॥

घञीन्धे ॥७५१॥ इन्धे पञ्चमस्य लोपो भवति भावकरणयो विहिते घञि परे। ञिइन्धी दीप्तौ । इन्धन एघ ॥

रञ्जेर्भावकरणयो ॥ ७५२ ॥ रञ्जेर्भावकरणविहिते घञि परे पञ्चमो लोप्यो भवति । रञ्ज रागे । रञ्जन राग ।

उपसर्गादसुदुर्भ्यां लभेः प्राक्भात्खल्घञोः ॥७५३॥ सुदुर्वर्जितादुपसर्गात्परस्य लभेर्भात् प्राङ् मकारागमो भवति खल्घञो परत ।

उपसर्गाणा घञि बहुलम् ॥७५४॥ उपसर्गाणा दीर्घो भवति बहुल घञि परे। डुलभष् प्राप्तौ । उपलम्भ उपालम्भ । प्रलम्भ प्रालम्भ असुदुर्भ्यामिति किं । सुलभ । दुर्लभ ।

अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् ॥ ७५५ ॥ कर्तृवर्जिते कारके भावे च सञ्ज्ञाया घञ् भवति । दीयते अस्मादिति दाय । चीयतेऽस्मादिति चाय । एवविघात । अस-क्षेपणे प्रास्यते अस्मादिति प्रास । आहार । विहरन्त्यस्मिन्निति वा विहार । भुज्यते इति भोग ।

स्वरवृदृगमिग्रहामल् ॥ ७५६ ॥ स्वरान्ताद्वृदृगमिग्रहिभ्यश्च अल् भवति भावे । भूयते भवन वा भव । भयन । जयन । भय । जय । वरण वर । दरण दर । गमन गम । ग्रहण ग्रह ।

ट्वनुबन्धादथु ॥ ७५७ ॥ ट्वनुबन्धाद्धातोरथुर्भवति भावे । टुवेपृ कम्पि चलने । वेपथु । कम्पथु । टुदु उपतापे । दवथु । टुवेपृ । वेपन वेपथु । टुणदि समृद्धौ । नन्दथु । टुवम् उद्गिरणे । वमथु । टु ओश्वि गतिवृद्ध्यो । श्वयथु ।

ड्वनुबन्धात्त्रिमक्तेन निर्वृत्ते ॥ ७५८ ॥ ड्वनुबन्धाद्धातो-

स्त्रेर्मम्भवति तेन धात्वर्थेन निर्वृत्ते । पाकेन निर्वृत्त पक्त्रिम । एव कारणेन निर्वृत्त कृत्रिम ।

याचिविछिप्रछियजिस्वपिराक्षियता नङ्॥७५९॥ एभ्यो नङ् भवति भावे । याच्ञा । छ्रो शूठौ इति शकार । विश्न । प्रश्न । यज्ञ । स्वप्न । रक्ष्ण । यती प्रयत्ने । प्रयत्न ।

उपसर्गे दः किः ॥ ७६० ॥ उपसर्गे उपपदे दासञ्ज्ञका-त्किर्भवति भावे । आलोपोऽसार्वधातुके इत्याकारलोप । आदि । आधि । व्याधि । विधि । सन्धि । निधि ।

कर्मण्यधिकरणे च ॥७६१॥ कर्मण्युपपदे दासञ्ज्ञकात्कि-र्भवति अधिकरणे च । बाला धीयन्तेऽस्मिन्निति बाल्धि । एव जलधि । वारिधि । अब्धि । वार्धि । अम्भोधि ।

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥७६२॥ क्रियाव्यतिहारे वर्त्तमानाद्धातो भावे णच् भवति स्त्रिया । तत्र न वृद्ध्यागम किन्तु वृद्धिरादौ सण् इति वृद्धि । क्रियाव्यतिहारे क्रुश् आव्हाने रोदने च । पुन पुन व्यवक्रोशन व्यवक्रोश । व्यवक्रोश एव व्यावक्रो-शी । हसि विहसने । पुन पुन व्यवहस्यते व्यवहास । व्यवहास एव व्यवहासी ।

अभिविधौ भावे इनण् ॥७६३॥ अभिविधिरिति को-ऽर्थ । अभिव्याप्ते सावस्त्येन क्रियासम्बन्ध इत्यर्थ । अभिविधौ गम्य-माने धातोरिनण् भवति भावे स्वार्थे अण् भवति । कुटरौटिल्ये । सकुटन सकोटिन । सकोटिनमेव साकोटिन वर्त्तते । एव साराविणम् । साहामिन वर्तते । "

पानुबन्धभिदादिभ्यस्त्वङ् ॥ ७६४ ॥ पानुबन्धेभ्यो भिदादिभ्यश्च भावे अङ् भवति स्त्रिया । कृप कृपाया । त्रपमामर्ष्ये । क्षपा । व्यथ दु खभयचलनयो ।व्यथा । व्यध ताड़ने व्यधा । छिदिर् छिदा । गुहू सवरणे । गुहा । स्पृह ईप्साया स्पृहा ।

आतश्चोपसर्गे ॥ ७६५ ॥ उपपदे आकारान्ताद्धातोरङ् भवति स्त्रियां । संख्या । सन्धा । उपधा । अन्तर्धा ।

रोगाख्यायां वुञ् ॥ ७६६ ॥ रोगाख्यायां धातोर्वुञ् भवति स्त्रियां । प्रवाहिका । प्रच्छर्दिका ।

संज्ञायां च ॥ ७६७ ॥ संज्ञायाञ्च धातोर्वुञ् भवति स्त्रियां । भञ्जो आमर्दने । उद्दालपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालपुष्पभञ्जिका । एवं शालपुष्पप्रवाहिका ।

प्रश्नाख्यानयोरिञ्वुञ्च वा ॥७६८॥ प्रश्ने आख्याने अवगम्यमाने धातोरिञ् भवति वुञ् भवति । वाग्रहणात् यथाप्राप्तं च । त्वं कां कारिमकार्षीः कां कारिकां कां क्रियां कां कृत्यां । अहं सर्वां कारिमकार्षं सर्वां कारिकां सर्वां क्रियां सर्वां कृत्यां । एवं त्वं कां कारणामकार्षीः । त्वं कां पाचिकामपाक्षीः । कां पक्तिं ।

नञ्यन्याक्रोशे ॥ ७६९ ॥ नञ्युपपदे आक्रोशे गम्यमाने धातोरनिर्भवति । अकरणिस्ते वृषल भूयात् । जीव प्राणधारणे । एवमजीवनिः । जन जनने अजननी । अप्राणनी ।

युट् ॥७७०॥ नपुंसके भावे युट् भवति । गमनं । हस हसने । हसनं । शयनं । यजनं ।

करणाधिकरणयोश्च ॥ ७७१ ॥ करणेऽधिकरणे च युट् भवति । ओव्रश्चू छेदने इध्मानि प्रकर्षेण वृश्च्यन्ते अनेन असिनेति वा इध्मप्रव्रश्चनं । गौर्दुह्यते अनयाऽस्यामिति गोदोहनी । शक्तूनि धीयन्ते शक्तुधानी । स्थानं । आसनं । यानं । यजनं ॥

पुंसि संज्ञायां घः ॥ ७७२ ॥ करणाधिकरणयोश्च पुंसि संज्ञायां घो भवति ।

छादेर्घे स्मन्त्रन्क्विप्सु च ॥ ७७३ ॥ छादे ह्रस्वो

भवति घ इस् मन् त्रन् क्विप् एषु परत । छद पद सवरणे। उर छा-द्यते अनेनेति उरश्छद । एव दन्तच्छद ।

अर्चिशुचिरुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इस् ॥७७४॥ एभ्य इस् भवति । अर्चि । शोचि । रोचि । हवि । सर्पि । छदि । छर्द वमने । छर्दि ।

सर्वधातुभ्यो मन् ॥ ७७५ ॥ छद्म ।

छदिगमिपदिनीभ्यस्त्रन् ॥ ७७६ ॥ एभ्य पर त्रन् प्रत्ययो भवति । छाद्यते अनेनेति छत्र । क्विप् । तनुछत् । कुर्वन्ति अनेनेति कर । शृण्वन्त्यनेनेति श्रव । लीङ् श्लेषणे। लीयन्ते अस्मि-न्निति लय ।

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥७७७॥ कृच्छ्र दुःख दुरोऽर्थ । अकृच्छ्र सुख सोरर्थ । एषूपपदेषु कृच्छ्रार्थेषु खल् भवति भावे कर्मणि कर्त्तरि च । ईषदप्रयासेन क्रियत इति ईषत्कर कटो-भवता। दुष्कर । सुकर । ईषद्बोध काव्य । दुर्बोध व्याकरण। सुबोध अध्यात्म ।

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ ७७८ ॥ ईषदादिषूपपदेषु आभ्या कर्तृकर्मणो खल् भवति । ईषदाढ्यस्य भवन ईषदाढ्यभव । भवता दुराढ्यभव । भवता स्वाढ्यभव । ईषदाढ्य क्रियते ईषदाढ्य करो भवान् । दुराढ्यङ्कर । स्वाढ्यकर ॥

' **आदतो युचदरिद्रातेः ॥ ७७९ ॥** ईषदादिषूपपदेषु आ-कारान्तेभ्यो युर्भवति अदरिद्राते ॥ ईषत्पान सोमो भवता । दुष्पा-न । सुपान । ईषद्यान । दुर्यान । सुयान । ईषद्दाना । दुर्दाना। सुदाना ।

अलखल्वोः प्रतिषेधयो. क्त्वा वा ॥ ७७८ ॥ अल खलु शब्दयो प्रतिषेधार्थयोरुपपदयोर्धातो क्त्वा वा भवति ।

अलङ्कृत्वा गच्छति । खलुकृत्वा । अलभुक्त्वा । खलुभुक्त्वा । अलङ्करणेन। खलुकरणेन । अल भोजनेन। खलुभोजनेन ।

तुम् सन्ध्यक्षरान्तोऽव्ययं ॥७८१॥ क्त्वामकारसन्ध्यक्षरान्ताश्च कृत्सभवा अव्ययानि भवन्ति । अव्ययाचेति विभक्तीना लुक् ॥

एककर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ ७८२ ॥ एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वक्रियाकाले वर्तमानाद्धातो क्त्वा भवति । भुक्त्वा व्रजति । स्नात्वा भुङ्क्ते । गत्वा गृह्णाति ।

गुणीक्त्वासेड्रुदादिक्षुधक्लिशकुशकुपगृधमृडमृदवदवसग्रहः ॥ ७८३ ॥ अरुदादिक्षुधादीना च क्त्वा सेड्गुणी भवति ।

उदनुबन्धपूङ्क्लिशा नित्व ॥ ७८४ ॥ उदनुबन्धात्पूङ्क्लिशश्च इड् वा भवति क्त्वाप्रत्यये परे । देवन पूर्वं पश्चात्किंचिदितिदेवित्वा द्यूत्वा । वृधु । वर्धन पूर्वं पश्चात्किंचिदिति वर्धित्वा वृध्वा । स्रस् भ्रस् अवस्रसने । स्रसित्वा । स्रस्त्वा । भ्रसित्वा । भ्रस्त्वा । पवित्वा । पूत्वा । क्लेशित्वा । क्लिष्ट्वा ।

व्यञ्जनादेर्व्युपधस्यावो वा ॥ ७८५ ॥ उश्च इश्च वी वी उपधे यस्यासौ व्युपध व्यञ्जनादेरुकार इकारोपधस्यावकारान्तस्य धातो क्त्वा सेट गुणी भवति । द्योतित्वा द्युतित्वा । लेखित्वा लिखित्वा ।

तृषिमृषिकृषिवञ्चिलुञ्च्यृता च ॥ ७८६ ॥ एषा क्त्वा सेट् गुणीभवति वा । ञितृषा पिपासायां । तर्षित्वा तृषित्वा । मृष सहने च । मर्षित्वा मृषित्वा । कृष विलेखने । कर्षित्वा कृषित्वा । वञ्च प्रलम्भने । वञ्चित्वा । लुञ्च अपनयने । लुञ्चित्वा । ऋत इति सौत्रो धातु । अर्तित्वा ऋतित्वा ।

थफान्तानां चानुषङ्गिणा ॥७८७॥ थान्ताना फान्ताना

चानुषङ्गिणा क्त्वा सेट् गुणीभवति वा । श्रन्थग्रन्थ सन्दर्भे । श्रन्थित्वा ग्रन्थित्वा । श्रथित्वा ग्रथित्वा । गुफ गुम्फ दृभी ग्रन्थे । गुम्फित्वा । गुफित्वा ।

जान्तनशामनिटां ॥७८८॥ जान्तनशामनिटां चानुषङ्गिणा क्त्वा गुणीभवति वा । मज्ज मङ्गे । सक्त्वा सक्त्वा । रञ्ज रागे । रक्त्वा । रक्त्वा । भञ्जो आमर्दने । भक्त्वा भक्त्वा । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । स्वक्त्वा स्वक्त्वा ।

मस्जिनशोर्धुटि ॥ ७८९ ॥ मस्जिनशो स्वरात्परो नकारागमो भवति धुटि परे । टुमस्जो शुद्धौ । मक्त्वा मक्त्वा । णश अदर्शने । नंष्ट्वा नष्ट्वा । रुदादिभ्यश्च इट् वा भवति । नशित्वा ।

इड्जहातेः क्त्वि ॥७९०॥ जहातेरिट् भवति क्त्वा प्रत्यये । हित्वा ।

समासे भाविन्यनञः क्त्वोयप् ॥ ७९१ ॥ अनञ क्त्वान्तेन समासे भाविनि क्त्वाप्रत्ययस्य यपादेशो भवति । अभिभूय । अभिभवन पूर्वं पश्चात्किंचिदिति । अभिभूयस्थित । विजित्य । प्रस्तुत्य । अधीत्य । उपेत्य ।

मीनात्यादिदादीनामाः ॥ ७९२ ॥ मीनातिमिनोति दीङादामागायति पिबति स्यास्यति जहातीनामाकारो भवति यपि परे । मीङ् हिंसायां । प्रमाय । डुमिङ् प्रक्षेपणे । परिमाय । दीङ् क्षये । दीङ् अनादरे । प्रदाय । दामादीनामी बाधनार्थं । आदाय । निमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रस्थाय । अवमाय । विहाय ।

यपि च ॥ ७९३ ॥ वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेटां पञ्चमो लोप्यो भवति आतश्च अद्भवति, यथासम्भव धुट्यगुणे यपि च परे । प्रनत्य प्रतत्य प्रमत्य प्रहत्य ।

वा मः ॥७९४॥ प्रतिषिद्धेट्य मकारो लोप्यो भवति वा यपि च परे । प्रणत्य प्रणम्य आगत्य आगम्य ।

धातोरप्रत्ययो भवति स्त्रियां । ईह चेष्टायां ईहन ईहनं इति वा ईहा। ईक्षदर्शने ईक्षणं ईक्षा । एवं सर्वमवगन्तव्यम् ।

श्लोक. ।

भावसेनत्रिविद्येन वादि पर्वतवज्रिणा ॥
कृतायां रूपमालायां कृदन्त' परिपूर्यते ॥ १ ॥

श्लोक' ।

मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः ॥
कातन्त्ररूपमालाख्या वृत्तिं व्यरचत्सुधीः ॥ १ ॥

शार्दूलविक्रीडितम् ।

क्षीणेऽनुग्रहकारिता समजने सौजन्यमात्माधिके
सन्मान श्रुतभावसेनमुनिपे त्रैविद्यदेवे मयि ॥
सिद्धान्तोऽप्यथापि य. स्वधिषणा गर्वोद्धतः केवलम्
सस्पर्द्धेत तदीयगर्वकुहरे वज्रायते मद्वच' ॥ २ ॥

इतिरूपमालाप्रक्रिया समाप्ता ।

मुकुरविमलगण्डं चन्द्रसङ्काशतुण्डं
गजकरभुजदण्डं कामदाहाग्निकुण्डं ॥
विनुतमुनिपखण्डं गोमटेशप्रचण्डं
गुणनिवहकरण्डं नौमि नाभेयपिण्डम् ॥१॥

महामूर्तिरशान्तेर्निखिलमहसा शाश्वतपदश्शरच्चन्द्रज्योत्स्नाप्रकृतिनिकृति वक्त्रवदन ॥ ज्वलच्छुक्लध्यानस्फुरदमलशुक्लाह्वयमहान्स्याद्व्याकार स जयति गिरौ गोमठजिन ॥ १ ॥ कलाकेलि कान्तेर्विमलतरसौन्दर्यनिलयोमहापुण्यैश्वर्यस्त्रिदशपतिपूज्याङ्घ्रिकमल । लसन्निर्वाणश्रीधनतरपरीरम्भविसरन्महायोगानन्द स जयति गिरौ गोमठजिन ॥२॥लतादभान्मूर्तिर्ललितभुजसवेष्टिततनु महानन्दाम्भिश्चिन्मुकुलितविशालाक्षियुगल ॥ स्फुरत्कायोत्सर्ग यतिवरसुखाब्धिश्च सुराधीशाराध्य स जयति गिरौ गोमठजिन ॥ ३ ॥

अस्य ग्रन्थस्य शोधनपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धि	शुद्धि
५	११	मातृ ऋकारेण	मातृ ॠकारेण
८	२		उपैल्कीयति
९	१३	गोश्वौ	गोऽश्वो
१३	३	नवाग्रहणेन लानुनासिके प्वपीचउन्त्यन्ये (७२)	लानुनासिकेप्वपी-च्छन्त्यन्ये (७२)
१३	५	तश्मशानम्	तच्छमशानम्
१४	१७	एवासत् पुरपवत्	एव सत् पुरपनत्
२२	२३	रपृवर्णेभ्यो नोणमन्त्य	रपृवर्णेभ्यो नोणमन त्य ।
२८	१०	सख्युरन्तोनुर्भवति	सख्युरन्तोऽनुर्भवति
२९	२१	ईकारान्त	ईकारान्त
२९	२४	अघुद्	अघुद्
३६	९	आदेशा	आदेशौ
३६	१०	प्राप्तुवत	प्राप्तुत
४१	८	भवति । सनुद्धो	भवति सनुद्धो
४७	२६	अदध्यन्तु	अदध्यञ्च्
५७	१४	अनड्वाहन् हिषसी	अनड्वाह् नहिषसी
६७	१७	अनू	अव
७२	१८	सोर्यगुणै	शौर्यगुणे
७६	९	वृस्	वस्
८६	१७	सर्पिका	सर्प का
९९	१२	पर	परा
१०५	३	सावधानु	सार्वधातु
१०७	१७	यणू	यण्
११६	१०	अदोद्र्	अदोऽद्र्
१२०	२२	आदीीयायाम्	आदीय्याथाम्
१२५	२२	विभ्रताम्	विभ्राताम्

धातोरप्रत्ययो भवति स्त्रियां। ईह चेष्टायां ईहनं ईह्यत इति वा ईहा। ईक्ष दर्शने ईक्षणं ईक्षा। एवं सर्वमनुगन्तव्यम्।

श्लोकः।

भावसेनत्रिविद्येन वादिपर्वतवज्रिणा॥
कृतायां रूपमालायां कृदन्तः परिपूर्यते॥ १॥

श्लोकः।

मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भावसेनमुनीश्वरः॥
कातन्त्ररूपमालाख्यां वृत्तिं व्यरचयत्सुधीः॥ २॥

शार्दूलविक्रीडितम्।

क्षीणेऽनुग्रहकारिता समजने सौजन्यमात्माधिके
सम्मानं कृतभावसेनमुनिपे त्रैविद्यदेवे मयि॥
सिद्धान्तोऽयमथापि यः स्वधिषणा गर्वोद्धतः केवलम्
संस्पर्द्धेत तदीयगर्वकुहरे वज्रायते मद्वचः॥ ३॥

इतिरूपमालाप्रक्रिया समाप्ता।

सुकुरनिभगण्डं चन्द्रसंकाशतुण्डं
गजकरभुजदण्डं कामदाहाग्निकुण्डं॥
विनुतमुनिपखण्डं गोमटेशप्रचण्डं
गुणनिवहकरण्डं नौमि नाभेयपिण्डम्॥१॥

महामूर्तिश्शान्तोर्निरुपमहसा शाश्वतपदस्थशरच्चन्द्रज्योत्स्नाप्रकृतिविहृति वक्त्रवदन॥ ज्वलच्छुक्लध्यानस्फुरद्-मलशुक्लाहृयमहाल्लेद्याद्भव्याधार स जयति गिरौ गोमटजिन॥१॥ कलावेलि कान्तोविमलतरसौन्दर्यनिलयोमहापुण्यैर्देवस्त्रिदशपतिपूज्याङ्घ्रिकमल। लसन्निर्वाणश्रीघननरपरीरम्भविसरन्महायोगानन्द स जयति गिरौ गोमटजिन॥२॥लतादम्भान्मूर्तिर्ललितभुजसंवेष्टिततनु महानन्ता-न्निध्विन्मुकुलितविशालाक्षियुगल॥ लसत्कायोत्सर्गव्यतिकरसुखान्निश्च सुराधीशाराध्य स जयति गिरौ गोमटजिन॥ ३॥

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धि	शुद्धि
१३४	३	अमनुथा	अमनुथा
१४२	६	घुटि गुण	घुटि गुण
१४२	८	घुटि परे	घुटि परे
१४२	९	घुव्यन्ते	घुव्यन्ते
१४४	७	समम्यिपयाम्	समम्यिपानाम्
१४४	९	अदेविष्ठा	अदेविष्टाम्
१४६	७	क्रधि	क्रुधि
१४६	७	वुप्याति	ज़ुध्याति
१४८	६	पडुकरोति	पड्ड करोति
१५८	४	ऋच्छरत	ऋच्छन्नत
१६९	२	घुटि	धुटि
१७१	६	श्रसते	स्यसते
१७१	६	सनीसम्रस्यते	सनीस्रस्यते
१७३	२२	नानति नानत	नानत्ति नानत्त
१८९	४	त्रैविधेन	त्रिविधेन
१९०	७	ष्यण्	ष्यण
१९१	२	आङ्पूर्वात्	
१९४	१७	ण्युड्	
१९६	२१	स्वराध	
१९९	२१	क्षमप्रिय	
२०२	२६	प्रष्ठोही	

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धि	शुद्धि
१३४	३	अमनुया	अमनुया
१४२	६	घुटि गुण	धुटि गुण
१४२	८	घुटि परे	धुटि परे
१४२	९	घुट्यन्ते	धुट्यन्ते
१४४	७	समस्थिपथाम्	समास्थिपात
१४४	९	अदेविष्ठा	अदेनिष्ठाम्
१४६	७	न्धि	न्नुधि
१४६	७	ग्रुष्यति	ग्रुष्यति
१४८	६	पटुकरोति	पटु करोति
१५८	८	न्नुच्छस्त	न्नुच्छन्नत
१६९	२	घुटि	धुटि
१७१	६	श्रसते	स्रसते
१७१	६	सनीसम्रस्यते	सनीस्रस्यते
१७३	२२	नानति नानत	नानत्ति नान
१८५	४	त्रैविद्येन	त्रिविद्येन
१९०	७	घ्यण्	घ्यण्
१९१	२	आङ्पुवात्	आङ्पूर्वात्
१९४	१७	ण्युङ्	ण्युट्
१९६	२१	खशाथ	ग्वशाय
१९९	२१	क्षमप्रिय	-क्षेमप्रिय
२०२	२६	प्रष्ठोही	प्रष्ठौही